

Департамент науки і освіти
Харківської обласної державної адміністрації

Департамент культури і туризму
Харківської обласної державної адміністрації

Харківський обласний організаційно-методичний центр
культури і мистецтва

Спілка етнологів та фольклористів міста Харкова

КРОКОВЕЄ КОЛО

Матеріали обласних учнівських
науково-практичних народознавчих конференцій

Випуск 6

За редакцією канд. пед. наук, доцента М.О. Семенової

Харків
Ексклюзив
2018

УДК 37.091.322:39.21(477.54/.62)(08)

К 83

Редактор О.Ф. Лигус

К 83 Кроковес коло: матеріали обл. учнів. наук.-практ. народознавчих конф. / Упоряд. та наук. ред. М.О. Семенової; Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обл. ради. – Харків : Ексклюзив, 2018. – Вип. 6. – с. 281.

ISBN 978-617-7204-69-4

Збірник матеріалів обласних учнівських науково-практичних народознавчих конференцій у межах фестивалю «Кроковес коло», заснованого 2000 року Спільною етнологів та фольклористів м. Харкова, містить результати наукових досліджень із актуальних проблем фольклористики, етнографії та народного мистецтва. Авторами наукових робіт є школярі та їхні керівники – педагоги й науковці, які разом із вихованцями вивчають традиційну народну культуру Слобідського краю. Матеріалами збірника є статті, тези, а також роботи, що репрезентувались у конкурсах-захистах учнів-членів Малої академії наук України.

Матеріали збірки можуть зацікавити як юних дослідників традиційної народної культури, так і фахівців із фольклористики та етнології, а також усіх небайдужих до проблем вивчення та збереження традиційної культурної спадщини рідного краю.

© Семенова М.О., упоряд., наук. ред., 2018

ДЕКІЛЬКА СЛІВ ПРО ПОХОДЖЕННЯ ФЕСТИВАЛЯ «КРОКОВЕЄ КОЛО»

Проблема збереження культурного й лінгвістичного різноманіття народів нашої планети є актуальною й знаходиться в центрі уваги ЮНЕСКО та інших міжнародних інституцій.

Зусилля, спрямовані на збереження традиційних культур і фольклору в правовому полі, мають власну історію в міжнародному й вітчизняному вимірі.

1972 року ЮНЕСКО було прийнято Конвенцію про збереження всесвітньої культурної та природної спадщини, 1989 року – Рекомендацію ЮНЕСКО про збереження фольклору, 2001 року – Загальну декларацію ЮНЕСКО про культурне розмаїття, а 2003 року – Міжнародну конвенцію про збереження нематеріальної культурної спадщини, 2005 року – Конвенцію про охорону та заохочення різноманітних форм культурного самовираження. 2008 року Верховною Радою України прийнято Закон № 721 про приєднання України до Міжнародної конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини.

У Рекомендації для держав-членів ЮНЕСКО щодо введення в дію Положення про збереження фольклору зазначено: «Виходячи з того, що фольклор є частиною загальної спадщини людства й потужним засобом зближення різних народів і соціальних груп та утвердження їх самобутності, відзначаючи його соціальне, економічне, культурне й політичне значення і важливість фольклору як невід’ємної частини культурної спадщини та живої культури...». Відповідно до прийнятої Конвенції ЮНЕСКО, під фольклором у широкому його визначенні розуміли найрізноманітніші виявлення народної творчої діяльності мас – словесну, музичну творчість, народну хореографію, народний театр, різні жанри прикладного мистецтва.

За визначенням експертів ЮНЕСКО, традиційна народна культура є сукупністю заснованих на традиціях культурної спільноти творів, що продуковані групою або індивідуумами й визнані ними як відображення сподівань співтовариства, його культурної та соціальної самобутності; фольклорні взірці й цінності передаються усно, імітацією або іншими способами. Традиційна культура не є тотожною народній культурі. Вона є традиційною за змістом, а народною – за суб’єктом. Країни-члени зобов’язані

поважати, зберігати, досліджувати, захищати й популяризувати нематеріальну культурну спадщину, до якої належать:

- фольклорні традиції й форми їх вираження, у тому числі мова як носій спадщини;
- виконавське мистецтво, до якого належать акторська гра, музикування, спів, танці тощо;
- звичаї, обряди, свята;
- знання та традиції, що стосуються природи й усесвіту;
- знання й навички, пов'язані з традиційними ремеслами.

Згідно з Конвенцією про охорону нематеріальної культурної спадщини, «термін «охорона» означає заходи, спрямовані на забезпечення життєздатності нематеріальної культурної спадщини, у тому числі її ідентифікації, документування, дослідження, збереження, захисту, популяризації, підвищення її ролі, її передачу, зокрема шляхом формальної та неформальної освіти, а також відродження різних аспектів такої спадщини». Члени Спілки етнологів і фольклористів м. Харкова (голова Н. П. Олійник), фахівці Лабораторії досліджень нематеріальної культурної спадщини (завідувачка С. П. Коновалова) Харківського обласного організаційно-методичного Центру культури та мистецтва (директор Л. Г. Омельченко) докладають зусиль для дослідження та збереження кращих взірців традиційної народної культури, залучаючи школярів і студентів до цієї діяльності. Слід додати, що М. О. Семенова проводила учнівські народознавчі конференції з 1992 року.

Фестиваль «Крокове коло» проводиться навесні. Його назва пов'язана з символом, виникнення якого сягає доби неоліту – колесом, що здіймали догори як атрибут чи символ Великої Богині. Навколо колеса зі стрічками (ідея небесної води) водили хороводи, «співали козла». Звичай підносити на Масниці колесо від возу на жердині, «крокві» є доволі поширеним на території Росії, України, у тому числі й на Харківщині що відбилосся в обрядових піснях.

Учасники фестивалю «Крокове коло» досліджують явища традиційної народної культури, відтворюють фольклорні твори, однак така діяльність є не стільки відродженням нематеріальної культурної спадщини, скільки показником творчих пошуків і творенням на основі спадкоємності нової реальності за сучасних умов.

Отже, на нашому фестивалі традиційної народної культури давній символ «Крокове коло» оживає, наповнюється новим змістом.

М.О. Семенова

ПОЛОЖЕННЯ
XVII ВІДКРИТОГО ФЕСТИВАЛЮ ТРАДИЦІЙНОЇ
НАРОДНОЇ КУЛЬТУРИ «КРОКОВЕЄ КОЛО»
для дітей та молоді
2018 р.

I. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Фестиваль «Кроковеє коло» є фестивалем традиційної народної культури Слобожанщини за участі дітей та молоді Харківської області та м. Харкова. Фестиваль заснований 2000 року за ініціативи Співки етнологів та фольклористів міста Харкова та проводився за підтримки Управління освіти і науки Харківської облдержадміністрації, Управління культури Харківської міської ради, Управління освіти Харківської міської ради та Харківського обласного відділення Українського Фонду культури.

Із 2012 року організаторами фестивалю є Обласний організаційно-методичний центр культури і мистецтва, Співка етнологів та фольклористів міста Харкова за підтримки Департаменту культури і туризму Харківської облдержадміністрації.

II. МЕТА ТА ЗАВДАННЯ ФЕСТИВАЛЮ

Фестиваль проводиться з метою залучення дітей та молоді до дослідження, вивчення й відтворення найкращих зразків фольклорно-етнографічної спадщини свого краю. Головним завданням фестивалю є залучення дітей до активної дослідницької й виконавської діяльності зі збереження звичаїв, обрядів, традицій, автентичного співу, національного вбрання та традиційних художніх ремесл.

III. УМОВИ ТА ПОРЯДОК ПРОВЕДЕННЯ

Для участі в заходах фестивалю запрошуюються учасники народознавчих, фольклорних, дослідницько-виконавських, вокальних гуртів, гуртків народних художніх ремесел клубних закладів, загальноосвітніх шкіл, шкіл естетичного виховання, будинків дитячої та юнацької творчості Харківської області та м. Харкова, а також окремі виконавці (учасники).

Програмою фестивалю передбачається науково-практична конференція, конкурси та заключні заходи (нагородження учасників, виставка та гала-концерт переможців). Науково-

практична конференція «Етнологія, фольклористика та традиційні художні ремесла» проводиться за темами: музичний фольклор, усна народна творчість, дитячий фольклор, календарна обрядовість, родинна обрядовість, традиційний народний одяг, житло, ремесла, народна кухня, народні прикмети, обереги, народна метеорологія, народні вірування, демонологія тощо.

Головною умовою є виступ на науково-практичній конференції, під час якого необхідно репрезентувати власні дослідження та матеріали.

Регламент: доповідь та повідомлення – до 7 хв.; обговорення – до 10 хв. Текст доповіді має не перевищувати 10 друкованих сторінок.

Вікові категорії: у конференції беруть участь діти з 12 років.

Доповіді та повідомлення передаються організаторам конференції в паперовому та електронному форматі для публікації.

Конкурси фестивалю проводяться за такими номінаціями:

- «Фольклористично-етнографічні дієства», (календарні свята, родинна обрядовість, вечорниці, дитячі ігри й розваги та інші жанри фольклору. Кількість учасників фольклористично-етнографічних дієств не має перевищувати 15 осіб).

- «Автентичний гуртовий спів».

- «Автентичний солоспів».

- «Слобожанські оповідки» (казки, легенди, перекази в прозі, що були записані на території Слобідської України).

- «Традиційні художні ремесла» (писанкарство, вишивка, витинанка, художній розпис, ткацтво, плетіння з природних матеріалів, кераміка, різьблення, вироби з соломки, вироби з бісеру, народна лялька). Учасники привозять до 5 робіт на конкурс й одну роботу виготовляють на місці (із собою потрібно взяти необхідний матеріал для виробів). Подані на конкурс роботи мають бути відповідно оформлені для представлення на виставці.

Головна умова участі в конкурсних програмах – обов'язкова репрезентація фольклорно-етнографічних матеріалів власних досліджень чи експедицій, окрім номінації «Традиційні художні ремесла». Під час показу програми членам журі необхідно подати власні матеріали з короткою довідкою, у якому селі, районі, області й коли записано матеріал, а також прізвище, ім'я, по батькові, дата і місце народження інформанта.

Регламент

- фольклористично-етнографічні дійства – до 10 хвилин;
- автентичний спів гуртовий спів, автентичний солоспів – 2 пісні (загальною тривалістю до 3 хвилин);
- слобожанські оповідки – від 2 до 5 хвилин;
- традиційні художні ремесла – 3 години.

Вікові категорії

- 1 категорія – від 6 до 12 років;
- 2 категорія – від 13 до 17 років;
- 3 категорія – студентська молодь (бере участь у конкурсах фольклористично-етнографічних програм, гуртового та солоспіву);

У номінації «Слобожанські оповідки» визначаються переможці в одній віковій категорії – від 10 років до 17 років.

Критерії оцінювання

• фольклористично-етнографічних дійств та автентичного співу: відповідність народним традиціям; виконавська майстерність; якість постановки конкурсної програми; відтворення автентичного співу; обрядова атрибутика, традиційний народний костюм.

• слобожанських оповідок: виконавська майстерність, відтворення діалектних особливостей, народна манера виконання;

• традиційних народних ремесел: відтворення традиційності народних ремесел, майстерність виготовлення, якість оформлення робіт.

Дата проведення

Гала-концерт переможців конкурсів фестивалю відбудеться 13 травня 2018 р. о 12.00 в Центральному парку культури і відпочинку ім. М. Горького.

IV. МІСЦЕ ТА ЧАС ПРОВЕДЕННЯ

18 березня 2018 р. «Традиційні художні ремесла»

Місце проведення – Харківська державна академія дизайну і мистецтв (вул. Мистецтв 15,).

9.00 – заїзд та реєстрація учасників конкурсу.

10.00-16.00 – виставка та виконання конкурсних робіт.

25 березня 2018 р. Конкурс виконавців фольклору:

«Фольклористично-етнографічні дійства», «Автентичний гуртовий спів», «Слобожанські оповідки», «Автентичний солоспів».

Місце проведення – Обласний організаційно-методичний центр культури і мистецтва (вул. Пушкінська, 62).

9.00 – заїзд та реєстрація учасників конкурсів.

10.00 – проведення конкурсу «Слобожанські оповідки».

11.00 – огляд конкурсних програм у номінаціях «Автентичний гуртовий спів», «Автентичний солоспів», «Фольклористично-етнографічні дійства».

29 березня 2018 р. Урочисте відкриття виставки робіт та нагородження переможців конкурсу традиційних народних художніх ремесл.

Учнівська науково-практична конференція «Етнологія, фольклористика, традиційні художні ремесла».

Місце проведення – Обласний організаційно-методичний центр культури і мистецтва (вул. Пушкінська, 62).

9.30 – заїзд та реєстрація учасників науково-практичної конференції.

10.00 – відкриття виставки та нагородження переможців конкурсу традиційних народних ремесл.

11.00 – початок роботи науково-практичної конференції.

V. ФІНАНСУВАННЯ ФЕСТИВАЛЮ ТА НАГОРОДЖЕННЯ ПЕРЕМОЖЦІВ

Участь у фестивалі безкоштовна. Витрати на відрядження колективів (солістів) й їх осіб, що їх супроводжують – за рахунок організацій, що відряджають. Фінансування фестивалю здійснюється за рахунок бюджетних та спонсорських коштів.

Усі учасники фестивалю відзначаються подяками. Переможці конкурсів набувають звання лауреата (I, II, III ступеня) та нагороджуються відповідними дипломами. Журі має право не присуджувати всіх місць. До складу журі запрошуються фахівці в кількості 3-7 осіб. Члени журі мають право відбирати найкращі уривки конкурсних програм, окремі пісні для гала-концерту та роботи для виставки переможців конкурсу традиційних народних ремесл.

Адреса оргкомітету: вул. Пушкінська, 62, м. Харків, 61002, Обласний організаційно-методичний центр культури і мистецтва, тел./ факс +38(057)725-12-36, тел. +38(057) 725-12-49
E-mail: oomckm@gmail.com, natalioliynyk7@gmail.com

Спілка етнологів та фольклористів м. Харкова

Бондаренко Анастасія,
вихованка Народного фольклорно-
етнографічного колективу «Вербиченька»
Нововодолазького БДЮТ, учениця 7 класу
Нововодолазької гімназії

Керівники – **Коваль О. В., Коваль Т. П.**

ЧУМАЦЬКИЙ ПРОМИСЕЛ НА СЛОБОЖАНЩИНІ ТА ЙОГО ВІДОБРАЖЕННЯ В ПІСЕННІЙ ТВОРЧОСТІ

Чумацький промисел на території України впродовж XV-XIX ст. став самобутнім явищем соціально-економічної практики народу. Селяни змушені були припиняти звичну хліборобську справу, покидати рідну домівку, розлучатися з сім'ями, запрягати воли й вирушати в далеку дорогу в Крим, до Азовського моря. Чумаки вирушали в дорогу Муравським шляхом – одним із найважливіших стратегічних шляхів XVI-XVIII ст. у боротьбі козаків із кримськими та ногайськими татарами під час грабівницьких набігів на Лівобережну і Слобідську Україну.

Після спорудження наприкінці XVII ст. кількох укріплених пунктів, одним із яких була Українська лінія укріплень (Турецький вал), що простяглася по території Нововодолазького району, Муравський шлях стає торговельним шляхом. Отож, маршрут чумаків Слобожанщини пролягав і через Нововодолажчину. «Чумацький шлях на небі, що на землі – Муравський шлях. Іде в степу обоз на південь до тих, хто не так давно був непроханим гостем у наших краях. Поклажа на возах: колеса, дьоготь, вироби володазьких ремісників: лимарів, кушнірів, ковалів, – не одна бричка для продажу. Короткий нічний перепочинок закінчено – і знову в дорозі» [5, с. 53].

На початку XIX ст. чумацький промисел став основним засобом перевезення вантажів в Україні. Це сприяло розвитку економіки сільського господарства зокрема й на Слобожанщині. «Навіть у 1880-х роках, коли у зв'язку з прокладанням залізниць чумацтво стало занепадати, нововодолажці, як зазначає статистик

В. Василенко, не припиняли своїх зв'язків із Кримським півостровом» [1, с. 15].

У краєзнавчих експедиціях Слобожанщиною вихованцями народного фольклорно-етнографічного колективу «Вербиченька» Нововодолазького будинку дитячої та юнацької творчості зафіксовано спогади респондентів про існування чумацького промислу. «Оце по оцій дорозі чумаки їздили у Крим по сіль. Розказували старі люди», – вказували респонденти із села Парасковії, що на Кегичівщині (2). У селі Комишах Охтирського району Сумської області розповідали: *«Моя родина чумакувала. Це ще у 1867-1869-х годах. Їздили волами у Крим по сіль моєї матері дід і батько. Нелегка була робота. Мати розказувала, як поїхав батько, казав на Різдво вернеться, а в дорозі задержалися, приїхав уже аж на Василя, на Новий год»* (5).

Чумацькі походи були тривалими й нелегкими. «Мама розказувала, як на чумаків, де був батько з дідом, вовки напали» (5). Бувало в дорозі спричинялися напади степових розбійників, татар з метою пограбування. Нерідко траплялися різні недуги, стихійні лиха. Ці обставини змушували чумаків об'єднуватися в артілі (валки), організовувати самооборону. *«Оце якраз тут був шлях чумацький. Чумаки їздили волами. Не одна бричка, а ціла валка»* (6). Кожна валка мала свого досвідченого ватажка – отамана. У кожній валці було 30-40 великих возів (мажі) з товарами, запряжених парами полових волів. Перевезення вантажів волами було значно дешевше, ніж кіньми. У чумацькому колективі існували свої правила поведінки, основою яких була моральність та справедливість. Людину, яка під час подорожі вела себе негідно, більше в дорогу не брали.

Із собою чумаки брали товари місцевих ремісників-кустарів (хутра, шкіру, глиняний посуд, чоботи, черевики, колеса на вози, ярма для волів, хомути та підкови для коней, бочки, предмети домашнього вжитку, свічки, дьоготь, тютюн тощо), везли конопляний та лляний крам, а також продукти харчування (сало, мед, зерно, тощо). У селі Присяном Нововодолазького району живуть оповідки про чумаків: *«Чумаки раніше їздили. Беруть горшки, граблі під сезон і поїхали. Їдуть волами, кіньми, брички»* (1). Ці товари та продукти чумаки продавали або міняли на сіль та рибу. Респондент із села Крутоярівки Кегичівського району розповідала, що її прашури були чумаками: *«Казала бабуся, що її*

дід і батько постійно їздили у Крим по сіль, по рибу – чумакували. Волив запрягали і їхали. Відціль чумаки везли пшеницю, муку, ярма (дід робив). А назад везли сіль, рибу. Во время поста привозили діжки риби сольної, в'яленої» (7). Чумаків дуже поважали в кожному селі та ставилися до них з повагою та вдячністю як до основних постачальників життєво необхідних товарів.

Примусова колективізація сільського господарства, змушення селян вступати в колгоспи, конфіскація домашніх тварин і сільськогосподарського реманенту призвели до занепаду чумацького промислу в Україні на початку ХХ ст. *«У мене дід Польський Копитон Йосипович чумакував, їздив у Крим по сіль. У нього сім'я була здорова, 14 дітей. Він у колхоз не хотів іти. У нього поле – землю – забрали у колхоз, конфіскували воли, коні, вівці» (4).*

Сповнені романтики й різних пригод походи чумаків висвітлюються в народній творчості, особливо в чумацьких піснях, що збагатили не лише вітчизняну, а й світову культуру.

Чумацькі пісні давнього походження. У ХІХ ст. їх уперше дослідив і виокремив фольклорні пісні І.Рудченко в книзі «Чумацькі народні пісні» (1874 р.).

Серед чумацьких пісень були ті, що співалися безпосередньо чумаками й ті, які складали про чумаків їхні односельці. Вітчизняний дослідник А. Іваницький зазначав, що «...чумацький фольклор є своєрідним «пісенним щоденником», «подорожніми нотатками» ліричного, а подеколи – епічного змісту» [3, с. 8].

У чумацьких піснях відображено традиції народної поезії, що виливаються в епічних, ліричних та жартівливих формах. У піснях передані чумацький побут, звичаї, обряди. Вони звучать у життєвому тонусі чумаків, що надає їм певного темпу й характеру: то протяжно-сумовитого, то бадьорого.

Чумацька лірика дуже мелодійна, красива й широка, як безкраї степи, по яких скрипіли вози, ремигали воли й линула пісня.

Ой скриплять вози,
А ярма бряжчать,
А воли ремигають.
Воли ремигають,
А попереду та й чумац Грицько
У сопілочку грає.

Й у сопілочку грає.

Та й як він грає, та й вимовляє,

Ой що щастя й немає

(с. Прелесне, Слов'янський р-н, Донецька обл.).

Досить часто в чумацьких піснях звучать сумні, тривожні мотиви. Це пояснюється довгою розлукою чумака з родиною, великим ризиком, пов'язаним із небезпечною дорогою.

Ой як із'їхав та й чумак Грицько

Та й на турецьке поле.

Та й на турецьке поле.

Ой обернув же та й чумак Грицько

Та й аж три вози соли

(с. Прелесне, Слов'янський р-н, Донецька обл.).

Класове розшарування чумацтва відображається в піснях. Серед чумаків були й заможні люди, які наймали собі бідняків. Та в більшості оспівуються бідні чумаки, на яких «не біла сорочка», бо вже «дев'ята неділя, як мати наділа», або «за плечима торбина ще й латана свитина». І працюють такі чумаки-наймити на своїх власників, «чужії вози мажучи та чужії воли пасучи».

Із розповіді інформанта з Сумщини дізнаємося: *«Довго їхали чумаки. Десь поле, десь долина, випасали волів. Отдыхали ноччю. Кашу варили на кострі з пшона»* (5). Влітку чумаки випасали волів в степах. У цей час треба було заготовити сіно волам на зворотній шлях, адже чумацькі походи тривали по півроку. Бувало, що зима й морози заставляли чумаків у дорозі.

Прийшла зима, ще й люті морози.

Нічим волів годувати.

Бере чумак ремінний налігач

Та йде сіно добувати.

Було б тобі, чумаче Макаре,

Та й під возом не лежати.

Було б тобі, чумаче Макаре,

Літом сіно добувати

(с. Буймер, Тростянецький р-н, Сумська обл.).

Складні погодні умови спричиняли хвороби, інколи навіть смерть чумаків. У селі Хрестищі нам довелося записати оповідку, що є показником трагедії нелегкої чумацької долі: *«Іздили чумаки*

у Крим по сіль. І помер отаман. Отам на вершині, на околиці села його похоронили і поставили на могилі великий дубовий хрест. А тоді вже як ідуть другі чумаки, кажуть: «Який великий хрест, не хрест, а хрестище!». Ото і назвали село Хрестище» (3).

Колись була пригодонька,
З Криму ідучи.
В чистім полі край дороги,
Гей, гей! Воли пасучи.
 Колись була пригодонька,
 З Криму ідучи.
 Занедужав чумаченько,
 Гей, гей! Воли пасучи.
Занедужав чумаченько,
Під возом лежить,
Жалується отаману:
Гей, гей! Голова болить

(с. Лип'янка, Шполенський р-н, Черкаська обл.).

Чумак перед смертю благає товаришів поховати його й наказує доглядати його воли. За традицією, чумаків ховали при дорозі або в байраці в тій місцевості, де він помер.

Ой ви, чумаки,
Ой ви, браття мої,
Як будете воли напувати,
То напійте й мої.
 Ой ви, чумаки,
 Ой ви, браття мої,
 Як будете воли бичувати,
 Підбичуйте й мої

(с. Рукшин, Чернівецька обл.).

У піснях трагедія смерті чумака підсилюється тим, що вдома «заплакали малі діти, що батька нема», а без господаря гинуть і його воли.

Як під'їхали воли
До середини гори,
А там стали, тяжко зарикали
Та й попадали

(с. Рукшин, Чернівецька обл.).

«Часто чумаками ставали малоземельні селяни, які з невеликого клаттика землі не могли прогодувати сім'ї і були вимушені піддавати своє життя небезпеці, щоб забезпечити життя дітям і дружині» [4, с. 345].

Під час походу до Чорного чи Азовського морів, чумаки зупинялись у слобідських селах. Вони ніколи не забували свого хліборобського начала. Бувало, навесні чумаки засівали поля, щоб, повертаючись додому зібрати врожай для годування волів.

А я сію, я й орю,
А я рано з Криму йду.
Да гей, гей, гей, гей!
А я рано з Криму йду.
А я рано з Криму йду.
І всіх чумаків веду
Да гей, гей, гей, гей!
І всіх чумаків веду

(с. Боромля, Тростянецький р-н, Сумська обл.).

За переказами, село Присяне Нововодолазького району Харківської області «одержало назву від місцевості, де чумаки сіяли просо, зупиняючись тут по дорозі до Криму, на час їх повернення просо дозрівало. Пізніше на цьому місці виникло село» [1, с. 58].

Після виснажливої праці чумаки дозволяли собі заглянути в шинок, випити кварту горілки, розважитись. Такі перипетії чумацького дозвілля, що часто прикро закінчувалися, оспівані в пісенній творчості іноді з гумором, подекуди з іронією.

Гуляв чумак по риночку, гей!
Та й пив чумак горілочку.
Против воли, против вози,
Против ярма ще й занози, -
Все чумацькоє добро

(сміт Нова Водолага, Харківська обл.).

По всій Слобожанщині поширена чумацька пісня баладного характеру «Ой горе тій чайці». Сюжет пісні сповнений трагізму: чумаки зруйнували гніздо чайки й забрали малих чаєнят, зварили з них кашу. Між чумаками й чайкою відбувається діалог, під час якого чайка просить віддати їй дітей, обіцяє за це їм «воли завертати».

Ой горе тій чайці, чаєцці небозі,
 Що вивела часняток при битій дорозі. 2

Їхали чумаки, весело співали,
 І чаєчку ізігнали, чаєнят забрали. 2

А чаєчка в'ється, об дорогу б'ється,
 К сирій землі припадає, чумаків благає: 2

«Ой ви, чумаченьки, ви ще молоденькі!
 Верніть моїх чаєняток, вони ще маленькі!» 2

(сmt Нова Водолага, Харківська обл.).

Але коли чайка дізнається, що її чаєнята «навіки пропали», вона проклинає чумаків: «бодай вам, чумаки, воли поздыхали».

Отже, чумацькі пісні – унікальне явище в історії світової культури. У них вивищується образ чумака як людини мужньої, витривалої, вірної товариству, життєлюбної. Чумацькі пісні є предметом гордості української народної творчості.

Література

1. Волошин А. А. Історико-етнографічний нарис Нововодолазького району / А. А. Волошин, О. П. Волошина та ін. – Харків-Нова Водолага, 1994. – 60 с.
2. Грушевський М. Історія української літератури: У 6 т., 9 кн. / М. Грушевський – Т. 1. – К. : Либідь, 1993. – 392 с.
3. Іваницький А. І. Ой ходив чумак... / А. І. Іваницький // Чумацькі пісні. – К. : Муз 1989. – С. 8
4. Лановик М. Б. Українська усна народна творчість: Підручник / М. Б. Лановик, З. Б. Лановик. – 3-тє вид., стер. – К.: Знання-Прес, 2005. – 591 с.
5. Оберемок Н. О. Історія рідного краю. Книга до 331-річчя заснування Нової Водолаги / Н. О. Оберемок. – Х. : ПФ «Антиква», 2006. – 268 с.
6. Соціально-побутові пісні / Вступ. ст. О. Хмілевської. – К. : Дніпро, 1985. – 335 с.
7. Українські народні ліричні пісні / Упоряд. М. М. Гордійчук, А. М. Кінько, М. П. Стельмах. – К. : Вид. АН УРСР, 1958. – 680 с.
8. Чумацькі пісні / Вступ. ст. О. І. Дея. – К.: Наук. думка, 1976. – 462 с.

9. Чумацькі пісні / Вступ. ст. А. І. Іваницького. – К. : Наук. думка, 1989. – 247 с.
10. Чумацькі пісні / За ред. О. І. Дей, А. Ю. Ясенчук, А. І. Іваницького. – К. : Наук. думка, 1976. – 542 с.

Список інформантів

1. Андрієнко Євген Митрофанович, 1915 р. н.,
с. Просяне, Нововодолазький р-н, Харківська обл.
2. Балог Ганна Михайлівна, 1943 р.н.,
с. Парасковія, Кегичівський р-н, Харківська обл.
3. Бойко Лариса Іванівна, 1941 р. н.,
с. Хрестище, Слов'янський р-н, Донецька обл.
4. Деткіна Надія Анатоліївна, 1947 р. н.,
с. Маяки, Слов'янський р-н, Донецька обл.
5. Нероза Тетяна Марківна, 1939 р. н.,
с. Комиші, Охтирський р-н, Сумська обл.
6. Тимченко Віра Федотівна, 1942 р. н.,
с. Хрестище, Слов'янський р-н, Донецька обл.
7. Рибальченко Віра Олексіївна, 1943 р. н.,
с. Крутоярівка, Кегичівський р-н, Харківська обл.

Борзенко Маргарита,

вихованка Зразкового художнього фольклористично-етнографічного колективу «Мережка» Центру дитячої та юнацької творчості № 1 Харківської міської ради, учениця 7 класу Харківської гімназії № 6 «Маріїнська гімназія» Харківської міської ради Харківської обл.

Керівник – Семенова М. О.

ОБРАЗ ПІВНЯ В НАРОДНІЙ КУЛЬТУРІ

Півень і курка належать до орнітологічних образів у народній культурі. Птахи в міфології багатьох народів є творцями всесвіту. Вони символізують повітряну стихію, а повітря, як відомо, легке й може проникати всюди. Птахи сполучають земний і небесний світи (а водоплавні — аж три світи: ще й водну стихію, тобто підземний світ). Вони володіють таємницями чарівного зілля, живої та мертвої води, знають напрямом грозових і градових хмар. Вони прилітають на подвір'я, де щойно народилася дитина, і віщують немовляті майбутню долю. Як душі пращурів, вони знають усе. Усьому людству відомий міф про виникнення світу з яйця. Одразу приходять на думку казка про Курочку-Рябу й казка про Яйце-райце.

Світове древо з птахами зображується на писанках, вишивках та килимах, у народному малярстві. Птаха часто порівнюють із сонцем та вогнем. У Давньому Єгипті вірили, що бог сонця Ра, який створив небо й землю, вийшов із яйця в подібі птаха.

Найбільше вирізняє півня серед інших тварин те, що він птах жертковий. Із найдавніших часів, яких сягає людська пам'ять, півня повсюди топили, різали, кидали у вогонь, варили та їли, закопували в землю, замурували у фундаменти або стіни будівель (подекуди це трапляється навіть нині). Із усього світу зібрано багатий етнографічний матеріал щодо принесення півня в жертву вогню й сонцю, воді й місяцю, домовику, іншим демонам і богам.

Із давніх часів птахи й тварини уособлювали певні сили природи, тому люди надавали їм символічного значення. Священні птахи прикрашають лиштви будинків, а прикраси-

обереги в образі птахів вважаються найсильнішими.

Актуальність дослідження образу півня в традиційній народній культурі нашого краю полягає у висвітленні цього образу в регіональному аспекті.

Метою роботи є дослідження символіки півня в обрядах, віруваннях, що відбилися у фольклорі Слобожанщини.

1. СИМВОЛІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ПІВНЯ В НАРОДНІЙ КУЛЬТУРІ

1.1. Символіка півня в нематеріальній культурній спадщині

Півень – символ сонця, світла, вогню, войовничості; пильності; воскресіння; смерті та зла; сили чоловічої плоті; домовитості; господарності; каяття (у християнстві); передвісника біди, нещастя; жертви; відкривача скарбів; також він є оберегом від пожежі. Півень – поширений і багатоплановий символ. У багатьох міфопоетичних системах він символізував войовничість. Наприклад, верховного китайського бога війни Тайї зображували як істоту з тулубом півня й головою людини. Ватажок війська бога індуїстської міфології Сканди мав такі головні атрибути: спис, лук, півень.

Цей птах був тотемом у південнокорейських племен. Ірландська богиня Бригіта (цілителька) уявлялася, зокрема, в образі трьох півнів. Фригійський бог — цілитель (водночас покровитель могил) їздив на коні та півні.

Досить поширений був мотив півня як символ жертвності. Росіяни, білоруси приносили його в жертву Банникові (духу бані), Домовикові (духу оселі), Водяному.

Світова міфологія залишала пам'ять про півня як істоту, якої боїться нечисть (чорти, відьми тощо). Наприклад, китайський чарівний птах Чунмін, який боровся проти нечистої сили, був схожим на півня, Василіск — потворний змії-губитель боявся лише півня. Цікаво, що, за міфами, він вилупився з яйця, знесеного півнем.

У праукраїнців півень вважався передвісником зорі, сходу Сонця, а, отже, пробудження життя. Не випадково існувала така народна назва як «будимир», тобто «буди світ». Півень, за даними О. Афанасьєва, був «представником грозового полум'я», «символом вогню», «уособленням домашнього вогнища». Ось чому

стилізоване зображення його віднаходимо на дахах, шпильях будівель, скринях, рушниках. Це був водночас оберіг від пожежі й вогню. До речі, за даними А. Голана, у Китаї півень на стіні — це оберіг від стихії полум'я [2].

Водночас чорний півень у язичників символізував смерть, мав зв'язок із підземним світом. Отже, цей птах був своєрідним символом-моделлю цілого комплексу: життя-смерть-воскресіння. Це відбито в народній загадці «Двічі народився, ні разу не хрестився, сам співав, а помер — не відспівали». У багатьох регіонах одяг покійників виносили в курник, щоб півень «відспівав», отже «очистив» від впливу смерті.

За Г. Булашевим, спів півня віщував в Україні прихід гостей, а спів біля вікна — нещастя, смерть. Чорного півня не тримали у дворі (буде сварка між господарями). Вірили, що існує «півень-царик», якого боїться сам Диявол. Чумаки, вирушаючи в дорогу, брали його як найкращий оберіг. Існувала легенда й про півня, який може відкривати скарби [1, с. 349-350]. Півень символізував і силу чоловічої плоти, тому наречений у деяких країнах під час весільної церемонії ніс саме півня.

Півню приписували здатність проорокувати біду, що відбито, зокрема, у казці про «Золотого півника». У фольклорі цей птах символізує войовничість і водночас – домовитість: «Як два півні», «Ходити півнем», «Без півня оселя глуха».

У християнстві півень – символ каяття. Спів півня (за Біблією) нагадує апостолу Петрові про малодушне відступництво від Христа й викликає сльози провини та спокути. Півень – улюблений персонаж дитячих пісень віршиків, щедрівок:

Сидить півень на криниці,
Спустив крила ще й косиці.
Сюди мах, туди мах,
А у вас тут млинець пах.

Півень є жертвою в казках, скажімо, у відомій дітям оповіді про Котика й Півника. «Несе мене Лиса за темні ліса, за синєе море, за круті гори», — плаче-голосить Півник.

В іншій казці (сюжет «Оха») перемога учня над учителем-чаклуном визначається саме жертвною роллю півня, якої не врахував старий чаклун, через що й поплатився життям. А сталося це так. Віддав батько свого сина в науку до Оха, а коли сплив термін, чарівник не захотів відпускати хлопця додому. Став

учень утікати, перетворюючись на коня, собаку, ведмедя, лебедя, старця й, нарешті, перекинувся на перстень. А чаклун робився вовком, левом, соколом, щукою, та ніяк не міг піймати хлопця. Тоді він переодягнувся багатим купцем і пішов до самого царя вимагати перстень, який знайшла донька. Наказав цар віддати перстень. Розсердилася царівна, зняла з пальця перстень і кинула його на землю. Розсипався перстень дрібним просом, а одна зернина закотилася царівні під черевик. Купець обернувся півнем, поклював зерно, злетів на вікно, залопотів крилами й закричав: «Кукуруіку! Кого хотів, того з'їв». Тут із останньої зернинки зробився яструб, кинувся на півня — тільки з нього пір'я й посипалось. «Брешеш, — каже, — не було того, щоб півень яструба з'їв», — і розірвав його навпіл.

У казках відбилася й ідея жертвності заради вічності життя, підтримання усталеного порядку. Ходить курочка з півнем на поповому подвір'ї. Удавився півник бобовим зернятком. Курочка пожаліла його й пішла до річки води просити. Річка каже: «Піди до липи, проси листу, тоді й дам води». У липи виявилися свої забаганки. І так до безкінечності — безперервний ланцюг вимог і їх виконань. Нарешті ковалі скували косу, косарі накопили сіна, корова дала молока, дівка дала ниток, липка дала листу, річка дала води. Понесла курочка води півнику, а він лежить — не дихає. Отже, мораль казочки: усе у світі взаємопов'язане, ніщо не буває випадковим, але для цього вічного кругообігу життя хтось має собою пожертвувати — така логіка міфологічного мислення.

1.2. Символіка півня в матеріальній культурі України

Зображення півня міститься на багатьох гербах та емблемах. Півень є символом воїнської хоробрості, релігійного натхнення.

Півень є одним з національних символів Франції, він уважався священним у Галлії, бо саме слово *gallus* (лат.) одночасно означає і «галл», і «півень».

Кольором у гербі можуть позначатися (на відміну від решти тіла) його гребінець і борідка (*crete et barbe*), відкритий дзьоб, ніби півень співає (*chantant*), і вважається готовим вступити в бій (*hardi*), якщо нога в нього піднята.

Півень уособлює мудрість, пильність, надійність, духовне відродження, зарозумілість, войовничий норов, хоробрість, тому він поширений на гербах багатьох міст. Півень – символ перемоги світлих, сонячних сил над темними.

Герб муніципалітету
Поллестр (Франція)

Герб муніципалітету
Аффренг (Франція)

Герб Франції
з півнями

Герб м. Петушки
Володимирська обл.
(РФ)

Герб муніципалітету
Гальур (Іспанія)

Герб провінції
Валланський
Брабант (Бельгія)

Півень і курка зображувалися на рушниках, часто біля «дерева життя».

Півня зображували на витинанках.

Із глини ліпили керамічні вироби й іграшки. Улюбленим персонажем був півник. Свищики, свистуни також могли ліпити в образі півників.

Улюбленим пригощенням хлопчиків на Різдво були силуетні пряники у формі коників і півників.

Півників і курочок люблять виготовляти з трави й соломи

2. ОБРАЗ ПІВНЯ В НАРОДНІЙ КУЛЬТУРІ СЛОБІДСЬКОГО КРАЮ

2.1. Символіка півня календарно-обрядовому фольклорі

Колядки та щедрівки

У колядках та щедрівках півень і курка є символом ранкового пробудження, пробудження вдосвіта заради важливої справи. П. В. Іванов подає таку колядку [3, с. 60], записану в м. Куп'янську

Ой рано-рано **кури** запіли,
А ще раніше Василько устав.
Та лучком забряжчав,
Стрілкою задзвонив,

Братців побудив.
Вставайте, братці,
Та коней сідлайте,
Бо назвав я, братці,

Куну в дереві
І дівку в теремі.
Нехай вам, братці,

Куна в дереві,
А мені, молодому,
Дівка в теремі.

У першій половині ХХ ст. В. П. Ступницький також на Куп'янщині в селі Шиповатому (нині Великобурлуцького району) зафіксував подібні колядки, що подає В. М. Осадча [4, с. 61]:

Ой рано-рано **кури** запіли
Приспів: Ой грай, море, грай,
 Радуйся, земле!
А ще раніше Василько устав.
Василько устав, лучком забряжчав.
Лучком забряжчав, братців побужав.
«Братіки, вставайте, коників сідлайте
Та поїдем в поле по битій дорозі.
Ой там назнав я куну в дереві.
Куну в дереві, дівку в теремі.
Хай вам, братіки, куна в дереві,
А мені, братіки, дівка в теремі.
Дівка Гашечка, мудрая швачечка.
Вишила на полі турка на коні.
А на комірці сизі голубці.
А на пазушці райські пташечки».

Сучасні дослідники (Г. В. Лук'янець, Л. І. Новикова, В. М. Осадча) у 80-х роках ХХ ст. записали подібні щедрівки, що раніше були колядками хлопцеві з таким же текстом у селі Пархомівці Краснокутського р-ну. У селі Кручику Богодухівського р-ну Харківської обл. колядку дівчині перетворили на щедрівку, у тексті якої йдеться про зберігання вина (винограду) до весілля [5, с. 36]

Ой рано-рано півень заспівав.
 Ой дай, Боже.
Ой рано-рано півень заспівав
 Щедрий вечір!
А ще раніше Миколка устав
Миколка устав, лучком забряжчав.

Чия ж це дочка вино стерегла.
Вино стерегла, крепко заснула.
Та й налетіли райській пташки.
Та й подзьобали зелене вино.
Миколка каже: «Це ж моя дочка.
Це ж моя дочка вино стерегла.
Вино стерегла, крепко заснула».

Веснянки

У селі Крічківці Пирятинського р-ну Полтавської області записано веснянку ліричного змісту. Тут курки й півень у курнику перебувають разом на відміну від хлопця, який покинув дівчину.

Усі кури на сідалі, півень на кілочку.
Ой усі хлопці на вулиці, а мій у степочку.

Хоч він у степочку, доки не гуляє,
Ой а з тихого Дунаєчку коня напуває.

А кінь ірже, води не п'є, кінь доріжку чує.
Ой десь мій милий чорнобривий з другою ночує.

Ночуй, ночуй, мій миленький, та й не ночувайся.
Ой а до мене молоденькій повік не вертайся.

На Масляну
в Дворічанському районі
одружені чоловіки
в неодружених хлопців
брали викуп курками
та горілкою. Ходили
дворами, де жили
неодружені хлопці, і там
куркам скручува-ли
голови, зв'язували лапки
й несли на палиці, як
мисливці [6, с. 11]

2.2. Образ півня в родинно-обрядовому та родинно-побутовому фольклорі

У весільних піснях зустрічається курка, як весільне блюдо

Через поле гуска летіла,
Курка в окропі кипіла
Хоч з перцем, не з перцем,
Аби з щирим серцем.

(с. Польова Дергачівського р-ну Харківської обл.,
зап. 1992 р. М. О. Семенова)

Окрім того, на другий день ходили цигани, бешкетували, ловили курей, скручували їм голови, щоб пригоститися.

Півень і курка голосисті й бадьорі, тому їхні образи часто згадуються в забавлянках, як-от:

Кукуріку, **півнику!**
На сарайчик злетів
І сарайчик звалив,
Стару бабу придавив.
Сіла баба на барана,
Поїхала до Степана,
– Стой, пан, не біжи,
Розкажу ремези.
– А какая ремеза?
– Твій кінь вороний

По деревні ходив,
Перепонки ловив,
А цесарка молода
Трьох синів родила.
Пішли сини на Дін,
Цебер меду купили,
За чуб батька водили.
Иди, тато, додому.
Проп'ємо всю худобу.
Із попами, із дяками,

З хорошими козаками!

(с. Кругляківка, Куп'янський р-н, Харківська обл.,
зап. 1993 р. М. О. Семенова)

Кукуріку, **півнику**, гай-да!
Була в мене дівчина гарна.
І хрін товкла,
І хліб пекла,
Годувала панича
Петра Павловича!

(с. Пристін, Куп'янський р-н, Харківська обл.
зап. 1993 р. М. О. Семенова)

Злетів півень на повітку
І повітку звалив,
І три бабки прибив,
І коника ступака,
І волика третяка.
Сідай, бабо, на барана,
Та поїдемо до пана.
А в нашого пана
Вербовії коліса.
Та поїдем за ліса,
Надеремо лик, лик
Стоїть баба - бик, бик.
Батько метільник,
Син вертільник,
Дочка пряха,

Мати ткаха,
А Микитко – дивлюся,
Чи не вийде Маруся.
Ой Марусю, Марусю,
Покадич мою душу,
Посаджай калачі
На холодній печі,
А я вберусь уночі
Та покраду калачі.
Через пічку тікав,
Каптанину порвав.
Каптаніна по коліна,
Ще й із-заду підгоріла,
А я сів полатав,
Ще й Марусю згадав!

(с. Польова Дергачівський р-н, Харківська обл.,
Зап. 1992 р. М. О. Семенова
від Зей Ганни Трохимівни, 1913 р. н.)

2.3. Півень в обрядах і віруваннях слобожан

У багатьох селах Харківщини на Різдво дівчата ворожили за допомогою півня. Клади на підлогу дзеркало, сипали зерно, ставили воду й заносили півня. Якщо півень стане клювати зерно – то добрий знак, адже майбутній чоловік буде хліборобом. Якщо півень води нап'ється, суджений буде п'яницею, а підійде до дзеркала – буде хизуватися.

Півник був улюбленим образом селян, навіть селище Буди асоціювалося з пробудженням, що не обходилося без півня. За радянської доби до закриття фаянсового заводу на будянських тарілях, мисках, чашках та інших виробках стояло клеймо з півником.

1960-і роки

На Різдво в селах Слобідського краю пекли пряники, ними пригощали хрещеників, дітей, які приходили колядувати

та щедрувати. На Харківщині продавалися печатні пряники, а вдома господині робили силуетні пряники. Для дівчат призначалися «барині», «панночки», «московки». Хлопчикам дарували «коників» чи «півників».

Силуетні пряники від Г. Т. Зей, 1913 р. н.

ВИСНОВКИ

У кожному господарстві нашого регіону, як і по всій Україні, тримали курей, м'ясо яких годилися для їжі. Курки несли яйця, курячим пір'я набивали перини й подушки. Ці птахи були вірними помічниками людини, яка стежила за їхньою поведінкою, за прикметами, можна було передбачити погоду. Відомо, якщо на Стрітіння півень води нап'ється, то весна не забариться. Кури скубуться на дощ. Характер цих птахів, наочне й чуттєве сприйняття образів курки й півня створило певну їх міфологію, увійшло до фольклорних творів різних жанрів: календарно-обрядового та родинно-обрядового фольклору.

У родинно-побутовому фольклорі образ півня переважає в забавлянках, у яких він є символом ранкового пробудження й бадьорості. Образ півня у фольклорі й віруваннях слобожан уособлює пильність, хоробрість, мужність, передбачення, надійність. Характер цих птахів, наочне й чуттєве сприйняття образів курки й півня створило певну їх міфологію, увійшло до фольклорних творів різних жанрів.

Література

1. Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування / Г. О. Булашев; пер.: Ю. Буряк . – К. : Довіра, 1993. – 414 с. : іл.
2. Голан А. Миф и символ / А. Голан. – Иерусалим – М. : Русслит, 1994. – 376 с.
3. Иванов П. В. Жизнь и поверья крестьян Купьянского уезда Харьковской губернии / Упорядкування та передмова М. М. Красикова. – Харків : Майдан, 2007. – XLIII, 216, X, 58 с.
4. Осадча В. М. Обрядова пісенність Слобожанщини : навч. посіб. / В. М. Осадча. – Х. : Видавець Савчук О. О., 2011. – 184 с., іл.
5. Пісні Слобідської України / автор-укладач Л. І. Новикова. – Навч. посіб. – Харків : ТО Ексклюзив, 2006. – 188 с.
6. Традиційна культура Дворічанського району Харківської області / Упор. М. О. Семенова. – Х. : Регіон-інформ, 2011. – 160 с.

Вракіна Каріна,

учениця 11 класу Харківської гімназії № 47

Харківської міської ради Харківської обл.

Керівник – **Студенцова Н. І.**

МОТИВ СКАРБУ В СЛОБОЖАНСЬКИХ ПОВІР'ЯХ, ЛЕГЕНДАХ І ПЕРЕКАЗАХ

Із легенд і переказів українців із сивої давнини доноситься відгомін прадавнього світогляду слобожан, їхні уявлення про навколишній світ, про життя й побут, мрії про щастя, бажання стати багатими. Людські бажання в усі часи були різноманітними, їх можна поділити на тілесні, пов'язані з фізіологічними потребами, і духовні. Основними групами бажань, реалізацію яких відбито нашими пращурами в казках, піснях, легендах і переказах, є типові людські прагнення, властиві всім, – виживання та процвітання (здобуття матеріальних благ, добробуту, влади, подружньої пари). Знайти скарб – гроші – одне із бажань багатьох народів, у тому числі й слов'ян.

Підтвердження цьому – легенди й перекази про скарби, що дійшли до нас у записах фольклористів середини ХІХ – початку ХХ ст. Ці тексти ще й до сьогодні не досліджені в повному обсязі в різних регіонах України, хоча світ бажань, мрій і прагнень слов'ян, повір'я та прикмети, пов'язані з дохристиянським світоглядом, розглядаються вченими як основна картина світу людини, де було і є місце бажанню – бути заможним. У цьому ми й убачаємо актуальність нашого дослідження.

Мета роботи: проаналізувати специфіку жанрів «легенда» та «переказ», визначити основні групи легенд і переказів про скарби, особливості їх побутування в різних регіонах України.

Для цього ми ставили перед собою такі **завдання:**

- розглянути особливості легенд і переказів як жанрів фольклору;
- простежити реконструкцію мотиву «скарб» у світобаченні слов'ян на різних етапах становлення та розвитку цих жанрів;
- на текстах, записаних П. Івановим у ХІХ ст. та матеріалах сучасних фольклорно-етнографічних експедицій селами Слобожанщини, визначити специфіку регіональних легенд, переказів та повір'їв про скарби.

Об'єкт дослідження: українські легенди, перекази та повір'я про скарби.

Предмет дослідження: специфіка слобожанських легенд і переказів про скарби від давнини – до сьогодні.

Матеріалом для аналізу стали відомі у фольклористиці тексти легенд і переказів, записані в різні періоди збирачами фольклору в регіонах України.

Методи дослідження: характер наукової роботи зумовив необхідність комплексного запровадження різних методів: основний, структурний, порівняльно-зіставний, мовно-лінгвістичний, метод аналізу та синтезу зібраних матеріалів, дослідницько-пошуковий.

Наукова новизна роботи зумовлена спробою здійснити цілісний аналіз текстів українських легенд і переказів про скарби та скарбошукачів, об'єднати їх на основі прадавніх і сучасних поглядів слобожан на бажання розбагатіти. Ми опрацювали матеріали польових досліджень, проведених фольклорно-етнографічною експедицією Харківської гімназії № 47, досліджено структуру записаних текстів, їх специфіку, підгрунття, особливості мови оповідача легенд і переказів.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що записаними й опрацьованими матеріалами можна послуговуватись у лекційних курсах із фольклористики в навчальних закладах, завдяки чому широке коло любителів усної творчості народу пізнаватиме побут наших земляків, їхнє ставлення до матеріальних благ.

1. ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ЛЕГЕНД І ПЕРЕКАЗІВ ЯК ЖАНРІВ ФОЛЬКЛОРУ

1.1. Наукове вивчення легенд і переказів: ретроспективний погляд

Про художнє та пізнавальне значення народних легенд і переказів свого часу писали М. Драгоманов, В. Гнатюк, І. Франко, О. Дей. Завдяки їхнім поглядам і зібраному ними фольклорному матеріалу і сьогодні осмислюємо цей пласт народної творчості.

Із праць кінця XIX століття найбільш вагомими є розвідки М. Костомарова «Слов'янська міфологія» [21], М. Драгоманова «Малоруські народні повір'я» й оповідання [15], опубліковані 1876 року. М. Костомаров зробив значний внесок у дослідження світобачення та вірувань давніх слов'ян, сприйняття ними явищ

природи та елементів побутової культури. М. Драгоманов звернув увагу на місце скарбів у первісному світогляді наших прашурів, спробував ці записи класифікувати. Цінною є праця Б. Грінченка «Из уст народа. Малорусские рассказы, сказки и пр.» [11], у яких уміщені й легенди про скарби.

Вагомий внесок у дослідження світогляду давніх слов'ян наприкінці XIX ст. зробили І. Нечуй-Левицький [31] та П. Чубинський [37]. Посилаючись на роботи вищезазначених збирачів та дослідників фольклору, маємо можливість розглядати фольклорний матеріал (у тому числі легенду й переказ) як семантичне та сигматичне ціле, що може передати нам закодовані колективні уявлення або ж поодинокі явища, дає можливість глибше зрозуміти прадавній світогляд слов'ян і місце уявлень про скарби в картині світу.

Помітний внесок у розвиток фольклористики зробили слобожани М. Сумцов, який записав казки та легенди про Марка багатого [34] та П. Іванов, опублікувавши цілу низку матеріалів про Куп'янський повіт (легенди, казки, опис житла, предметів побуту) [17], а також легенди про скарби [36].

Як відомо, у 20-30-х рр. XX ст. роках фольклористичні школи були скасовані тогочасною владою. 1934 року з'явилась публікація Д. Зеленіна [16], який дослідив особливості казки та її магічно-ритуальні функції, де окреслено в сюжетах і місце скарбів у житті наших прашурів.

Серед праць учених-фольклористів 60-70-х років XX ст. відзначимо дослідження «Вибрані статті про народну творчість» С. Азбелева (1961 р) [10], який дослідив легенди й казки в ракурсі тогочасної дійсності [1], Я. Кушнірука, який зібрав і записав легенди Карпат [22], А. Первухіна «Мировоззрения и фольклор» критика В. Белінського [3].

Крім західноукраїнських легенд, записаних Я. Кушніруком, цінним є видання «Легенди та перекази» (1985 р) [22], у якому, бодай уперше, подано українські легенди й перекази в часовому та територіальному охопленні, і розглядаються вони за певною систематизацією. Серед наукових праць 90-х років XX ст., коли вивчення фольклору значно поживалося, цікавими дослідженнями в контексті нашої роботи є «Народна пам'ять про козацтво», у якій Я. Новицький подав легенди та перекази про козацькі скарби [30]; «Первісна міфологія українського фольклору» В. Давидюка [13]; роботи Хв. Вовка [5] та В. Гнатюка, які дослідили передхристиянський

передхристиянський світогляд наших пращурів [9,10]; «Українці: народні вірування, повір'я, демонологія» (1992 р.) [35]; праці Г. Булашева [4], В. Данилюка «Українська міфологічна легенда» [14], С. Мишанича [25] та О. Воропая [7]; матеріали «Муравський шлях-97» [26].

У роки незалежності України значний внесок у розвиток фольклористики, безпосередньо в дослідження культури певних окремих регіонів, зробили О. Афанасьєв [2], І. Грищенко, яка опрацювала прозу Куп'янщини в записах П. Іванова [12], «Розбійницькі скарби. Казки про розбійників» [33], В. Войтович [6], О. Наговіцин [25], М. Лановик [22], «Міфи України» (2006 р) [23], статті, уміщені у фольклорних виданнях, таких дослідників, як М. Качмар [19], Л. Мушкетик [27, 28], А. Гацалюк [8], Народний фольклорний колектив «Вербиченька» Нововодолазького району Харківської області [18].

1.2. Легенди й перекази як жанри фольклору

Серед прозових жанрів фольклору легенди та перекази й нині вирізняються продуктивністю, збагачуються новотворами. Обидва ці жанри є чинниками збереження в пам'яті й передачі наступним поколінням відомостей про історичне минуле народу. У легендах і переказах намагаються пояснити причини виникнення різних явищ природи, їх суть, фіксують народні знання та уявлення про роль тварин, квітів, трав і дерев у житті людей. Саме тому дослідники фольклору відносять їх до «позаказкової прози з провідним пізнавально-інформативним призначенням» [22, с. 7]. Обидва жанри близько споріднені, взаємодіють між собою та з іншими прозовими жанрами. Між ними, за висловом В. Белінського, «пограничні лінії існують більше як уявність, ніж як дійсність» [3, с. 318] Тож, цілком зрозуміло, критерієм жанрової приналежності прозових творів є ступінь вірогідності їх зображень, особливості ставлення до дійсності, питома вага істинного, реального, можливого, чи, навпаки, – вигаданого, фантастичного й неймовірного. Перша характерна особливість є домінантою переказу, друга – легенди.

Легенди, як і перекази, теж сягають найдавнішої доби людської історії. Вони були і є чи не єдиним засобом узагальнення й передачі наступним поколінням життєвих, історичних, географічних та інших

знань. За С. Мишаничем, «якщо термін «переказ» народного походження, то слово «легенда» – книжне» [25, с. 438].

Легенди – це неказковий жанр народної прози з тією ж провідною інформативно-пояснювальною функцією, але вони наближені до казки своїм незвичайним, дивовижним або неможливим, що перебуває в органічній єдності з реальним і часто компенсує недостатність чи брак точної інформації про певні події та явища, предмети навколишнього світу, про поведінку та вчинки осіб [23, с. 8].

Легенди – це перекази про якісь події, життєві явища, людей чи предмети, але оповіті казковістю. У легендах жива дійсність трансформується й умотивовується часто на основі давніх міфічних і пізніших християнських уявлень про надлюдські істини й потойбічні сили. Завдяки домислу та вигадці незрозумілі реально природні явища й суспільні події переводяться в ранг зрозумілих, непізнана їх суть витлумачується через надприродне, але з установкою на вірогідність. Безумовно, легендами доносяться до нас і певні космологічні, міфологічні, релігійні та історичні уявлення. Саме тому легенди з переказами «споріднені не лише функцією, а й генетично» [22, с. 9].

С. Азбелев підкреслював, що «один зі шляхів виникнення легенди є перетворення в неї переказу» [1, с. 19].

Відповідно до змісту й походження легенди поділяються на міфологічні, антропоморфічні, апокрифічні, топонімічні, історично-героїчні, соціально-побутові тощо. Дуже часто однією й тією ж легендою доноситься подвійна, а то й потрійна інформація (наприклад, топонімічні та історичні легенди).

У міфологічних легендах переважають персонажі язичницької чи християнської міфології. Подібні сюжети християнської міфології проникли в побут людей завдяки запровадженню християнства та культових книг. Їх сюжети та мотиви змішувались у побуті з місцевою оповідною традицією, з язичницькою міфологією, набуваючи місцевого стильового забарвлення. Кожен слов'янський народ, у тому числі й певні регіони окремої держави, має в легендах безліч міжнародних мотивів та сюжетів, пристосованих до місцевої оповідної традиції [23, с. 19].

На відміну від міфологічних легенд, історичні топонімічні та соціально-побутові легенди є суто національним утворенням. Типологічно найглибшими за змістом є легенди міфологічні

та етіологічні. Вони відображали давні поганські вірування про всесвіт, природу, про походження людей, про відвічність і плинність життя на землі, про її давніх мешканців. Саме ці оповіді цікаві нам, людям третього тисячоліття. Серед них – легенди про походження рослин, тварин, птахів, про перетворення одних видів живої природи в інші, про пошуки скарбів, їх чудодійну силу. Більшість таких легенд виникла на передісторичному етапі розвитку людства й демонструвала хибні уявлення наших предків про природу (наприклад, легенди про стихії природи).

Наші предки віддавна вірили в реальність міфологічних образів, сприймали їх як вірогідність, і ці уявлення, безперечно, відбивалися в легендах. Дивовижні перетворення в легендах тих давніх часів сьогодні нами сприймаються як вигадка, оповита атмосферою таємничості, казковості, чарівлива незвичайністю. У текстах пізнішого періоду вигадка та фантазія людини стають «своєрідним жанровим засобом загостреного уявлення й відтворення дійсності» [22, с. 12]. Характерною особливістю народних легенд є плинність, рухомість текстів, адже певний випадок існував як довільна імпровізація. Ще однією особливістю цих жанрів є те, що на відміну від казки, і переказ, і легенда не мають мовностереотипних елементів (зачин, повтори, кінцівка тощо). У них інформація подається звичайною діловою мовою. Якщо переказ наближений до життя, до реальних подій, то для легенди це не головне: реальні факти відступають на задній план, а важливішим є бажання висловити розуміння цих подій, явищ, фактів, їх поцінування.

Отже, у структурі цих жанрів зберігається каркас теми чи мотиву, основний зміст. Естетичну функцію виконують її носії – оповідачі. Зміщуючи в легендах об'єкт інформації з площинами реальної дійсності в площину вільного домислу й навіть вигадки або ж у сферу фантастичних уявлень, у такий спосіб з'ясовують факти та явища історичного й соціального життя.

2. СКАРБИ В ПОВІР'ЯХ, ЛЕГЕНДАХ І ПЕРЕКАЗАХ СЛОВ'ЯН

2.1. Повір'я про скарби в прадавньому світогляді слов'ян

Проаналізуємо уявлення давніх слов'ян про скарб, його чудодійну силу, про бажання бути багатим, а значить – і щасливим.

Одним із основоположних уявлень у наївній картині світу людини було «бажання добробуту, багатства» [28, с.100]. Показник

цього – повір'я, легенди та перекази слов'ян, що своїм корінням сягають у сиву давнину, у первісний світогляд наших пращурів. Це зазначають у своїх дослідженнях Б. Грінченко [11], П. Чубинський [37], І. Нечуй-Левицький [31], Г. Булашев [4], В. Войтович [6], В. Давидюк [13] та інші вчені-фольклористи, які в наукових працях висвітлювали різні аспекти світобачення слов'ян, їхню первісну культуру та обрядову творчість. «Давні вірування довго не помирають; вони зливаються з новими віруваннями, спочатку вподібнюючи їх до себе, а згодом видозмінюються самі» [13, с.59].

Світ бажань людини відображає основні загальнолюдські мрії, зокрема прагнення мати певні життєві блага, владу, одружитися із заможною дівчиною чи вийти заміж за багатого, установити соціальну справедливість, зберегти молодість і красу. Ці мрії в казках, легендах та переказах здійснюються по-різному, часто – фантастично.

Мірилом достатку в усі часи були гроші, що теж можуть з'являтися чудодійним шляхом. Чим більше матеріальних статків має людина, тим більше їх потрібно для щастя: «Той, хто знайде щастя, ніколи більше не буде спокійним, бо потребуватиме дедалі більше скарбів» [28, с.104]. Отже, скарб у житті людини вже з давніх-давен мав велике значення, чудодійну силу.

В. Войтович скарбом називав коштовні метали – золото та срібло [6, с.478]. Скарби охороняються, здобути їх складно, часто не можливо, не знаючи певних «заговорів»: «Доступ до скарбів дається не кожному, а тільки відунам» [6, с.478]. М. Маркевич зазначав: «Ніякий скарб не втаїться від знахаря» [35, с.60].

Скарби, за давніми повір'ями, охоронялися «заложними» тваринами чи птахами, тобто тими, «хто загинув неприродно. До них не належать ті, що загинули від інших тварин, бо така їм призначеність від Бога. Заложними також не стають тварини, забиті для людського вжитку» [6, с.478]. Термін «заложні» тварини вперше вжив у своїй праці Д. Зеленін [6].

В оповідях про скарби віднаходимо інформацію про те, що охоронці скарбів були різними: по-перше, це тварини – охоронці, а по-друге, скарб міг бути в образі певної тварини, птаха чи людини, а також нечистої сили. Г. Булашев, В. Войтович, П. Іванов, М. Маркевич, Я. Новицький підкреслювали, що нечиста сила, у володіння якої переходить скарб, буває в образі коня, вовка, ведмеда, kota, козла, собаки, півня. В. Войтович зазначав,

що нечистий, який «скарби стереже в подобі людини, зветься скарбником або лукавим» [6, с.479].

Виникає запитання: чому ж саме тварини у світобаченні давніх слов'ян пов'язані зі скарбами? Відповідь віднаходимо в працях дослідників первісного світогляду та повір'їв українців [2; 4; 6; 10; 13; 29; 31].

У наших пращурів існував культ поклоніння тваринам – охоронцям скарбів. Їх поминали, ставили «обід під стіл», тобто там, де «обідають мертві» [6, с. 479]. Звідси і звичай замотувати скарб у шкуру таких тварин. Часто, щоб заховати коштовні монети, забивали тварин чи птахів, закопували їх або їхні голови разом зі скарбами [29, с. 21], щоб ті «давалися» лише тоді, коли при «здобуванні скарбу буде покладена така сама кількість і тих самих тварин [6, с. 479]. Цей звичай у давніх слов'ян називався «зароком». «Зарок або примовка – це тужіння вголос, замовляння, кому і коли цей скарб вернеться» [6, с. 478].

Серед повір'їв, пов'язаних зі скарбами та скарбошукачами, фольклористами записані такі: чим завзятіше копає людина, тим глибше в землю ховається скарб; без виконання умов, зароку – скарб не знайти нікому. Іноді шукачам багатств здавалося, що заступ ударився вже у скриню чи кришку плити, але скарб зникав кудись, ніби в пекло, а з-під землі чувся несамовитий сміх нечистої сили [30, с. 6].

В. Войтович зазначав, що «буває й так: той, хто здобув скарб, не може ним скористатися, бо як торкнеться до нього – наче хто руки перебив, узяти його не можеш, а якщо вже забрав скарб, то блукати будеш лісом чи дорогою, доки не покладеш його на місце» [6, с. 490].

Скарб – це найцінніше, що було в людини, тому він часто закопувався в землю, ховався в річках, на дні криниць, у підземеллі, де на скарбошукача чекала перешкода: залізні двері, міцні скрині, замки – або ж знайдені гроші падали з рук, прослизали крізь пальці. Крім цього, у давніх слов'ян існував і звичай «замордовувати тварин – найчастіше баранів – над заклитим скарбом, щоб із тим, хто захоче колись заволодіти скарбом, сталося теж саме. «Як вийде строк, тоді вони (скарби) і з'являються: який свічкою, який ведмедем, який жереб'ям» [6, с. 479], «в образі коня з вершником» [30, с. 35], «золотим конем» [30, с. 24], «старцем із бородою» [35, с. 365].

Дослідник В. Дашкевич у праці «До питання про заложних

тварин в уявленнях українського народу» [35] зазначав, що «у різних місцях виникали й такі перешкоди при здобутті скарбу: на могилі зі скарбом або коло неї з'являвся кінь, який розганяв людей; вовки, які вили або безшумно клацали зубами; ведмідь, який інколи ще й реве; квочка, яка лізе в очі; козеня, яке скаче на шию; подекуди зазначається, що скарби стережуть леви» [35, с. 532].

Серед охоронців скарбів є й чорти. Їхній зв'язок зі скарбами простежено в праці «Останки передхристиянського релігійного світогляду наших предків» В. Гнатюка [10]. Цей зв'язок помітний у тому, що чорти, як й інші, перетворюються на однакових тварин (записи, зроблені в Лубенському повіті). У Малоросії слово «чорт» майже не зустрічається у фольклорних матеріалах: в устах народу воно звучало як «сатана», «біс», «той», «рябий», «ідол», «нечиста сила» [35, с. 415]. В. Гнатюк писав: «Чорти, за народними повір'ями, володіють не тільки зазначеними частинами земної поверхні, а і її надрами, де оберігають закляті скарби» [35, с. 423].

Часто бажання бути багатим, а значить – і щасливим, у наших пращурів пов'язувалось із долею людини. Вона в неї одна. Саме Доля «дає кожному три Талана, і якщо хто попаде на свій талан, то у того все і йде добре, за прислів'ям: «Гроші ідуть на гроші, хліб – на хліб, а злидні – на злидні», – підкреслював фольклорист П. Іванов [35, с. 363]. Саме таких поглядів дотримувалися в давнину мешканці Куп'янського повіту Харківської губернії наприкінці XIX ст. [17].

У фольклорних записах П. Іванова про Долю віднаходимо розповіді про те, як дід Грицькові «всыпав три жмени жару», що перетворилися на «купу червонців» [35, с. 370]. Або ж з могили Доля каже: «Перейди навхрест могилу, получиш щасливу Долю, розбагатив і став йздыть на конях» [35, с. 371].

Щасливою й багатою людину могла зробити квітка папороті. Правда, у ніч під Івана Купала знайти її нелегко, але «хто дістане її цвіт, розкриє земні скарби» [6, с. 478]. За повір'ями, цей квіт шукали наші пращури «від Великодня до Вознесіння. В інший час – не знайти» [7, с. 44].

М. Маркевич, досліджуючи звичаї та повір'я малоросів, зазначав: «Опівночі з 23 на 24 червня розквітає червона вогненна квітка папороті, її необхідно знайти, зірвати, зберегти, і її володар стане чаклуном; ніякий скарб не втаїться від нього» [35, с.60]. «Хто зірвав квіт папороті, тому боятися нічого, може стати невидимкою, володіти

скарбами, землею і навіть нечистою силою. Варто підкинути квітку вгору, і якщо вона буде літати зіркою над якимось місцем, а потім прямо в землю впаде, сміливо починай рити: під тим місцем скарб», – читаємо у фольклорних записах М. Маркевича [35, с. 117].

Отже, донині дійшла значна кількість повір'їв та легенд, пов'язаних зі скарбами. На підставі багатого оповідного матеріалу різних регіонів ми можемо провести цікаві спостереження над одним із основних антропоцентричних концептів наївної картини світу давніх слов'ян – мотивом володіти скарбом, бажанням бути багатим, із якими вони пов'язували свої мрії про щастя, життєві блага, гроші, щасливу долю.

2.2. Давні легенди та перекази слов'ян про скарби

Із сивої давнини до нас дійшли цікаві фольклорні записи, зроблені вченими О. Воропаєм, В. Войтовичем, Г. Булашевим, Б. Грінченком, Я. Новицьким та етнографом В. Гнатюком. Саме в їхніх матеріалах є народні легенди та перекази про скарби.

Ми опрацювали, записані М. Драгомановим, 14 легенд, які вчений систематизував за рубриками: «1) природа; 2) міфологія, мерці; 3) люди, наділені чудесною силою; 4) скарби; 5) родинне й суспільне життя; 6) особи й події історичні; 7) місцевість; 8) бувальщини» [15, с. 9]; проаналізовано 8 розповідей про скарби, записані «з уст народу» Б. Грінченком [11]; 45 легенд і переказів та 8 «нотаток, що стосуються кладів» [30, с.373], записані Я. Новицьким на Запоріжчині; 2 легенди по Долю людини та скарби Г. Булашева [4]; 4 перекази, розміщені О. Воропаєм у I томі «Звичаї нашого народу» [7, с. 394-397].

Опрацьовані легенди та перекази про скарби ми виокремили в такі групи:

1. Міфологічні, де наявні прадавні дохристиянські погляди слов'ян, їхні вірування та дивовижні перетворення;
2. Топонімічні з розповідями про скарби;
3. Соціально-побутові, якими охоплюються різні сфери життя українців.

Ця класифікація відносна, адже в сюжети тієї чи іншої групи легенд і переказів уплітаються або ж історичні факти, або ж елементи вимислу чи чудодійних перетворень.

До міфологічних легенд ми віднесли ті, у яких наявні поганські

уявлення давніх слов'ян про тварин – охоронців скарбів (заложних тварин); про нечисту силу (чортів), яка володіла скарбами; легенди про квіт папороті; про скарб у людській подобі.

Наприкінці ХІХ ст. В. Мілорадовичем у Лубянському повіті (с. Литвяки) із уст селян записані народні перекази про чортів, які охороняють скарби, спроможні «перевтілюватися в однакових тварин» [35, с. 423]. Скарб «відкрився запряженим екіпажем, кони ротами зивали, гралы» [35, с. 423]. В іншій розповіді під Різдво вороний кінь переходить дорогу дітям, які йшли в церкву. «На Велькдень у леху билый кинь стоить коло дверей» [35, с. 424]. Або: «У тому леху був дид сывый, кинь и собака. Туды ходылы с процесиею, так не выйдуть: свичи тухлы» [35, с. 424].

Отже, серед охоронців скарбів і тих, ким вони колись являлися людям, на нинішній Сумщині були коні, старий дід, собаки.

Г. Булашев у Бахмутському повіті записав на початку ХХ ст. легенду про Долю двох братів – бідного та багатого. Перший із них позичив у брата 50 коп. накупив хрестиків та стрічок і наторгував грошей. За них іще докупив краму – продав його. Та одного разу, коли їхав у місто за товаром, над ним почали хлопчаки насміхатися, закидали камінцями. І падали вони в скриньку, що до возу була прив'язана: «Подивився у скриньку в місті – коштовне каміння лежить. Поніс він той скарб государю імператору і став з того часу багатієм» [4, с.193].

Олекса Воропай подав у своїй праці [7] оповіді про те, що наші прашури називали скарбом: «Це закляті гроші, що їх кладуть усякі люди, хрещені й нехрещені. Ховали їх у землю біля якоїсь прикмети: куц дерези, бузини, калини. Знаходять скарби й біля могил: то бач, давніше хтось клав» [7, с. 396].

Скарби ховали в шкурах «заложних» тварин або їхніх головах, «у мідних чавунах, барилах, гарматах» [35, с.533], у скринях, глечиках. Закопування скарбів у шкурах тварин, зокрема коней, биків, корів, кіз та козлів, баранів, ведмедів, у міфологічних легендах підтверджує зв'язок «з фігуруванням у них тварин» [35, с.534], хоча, щоправда, цим пояснюється інше явище – виникнення скарбів у подобі різних тварин. Цікаво, що в сюжетах легенд і переказів одні й ті ж тварини стережуть скарби, а з іншої сторони – «тісно пов'язані між собою» [35, с.533]. Такі легенди записали Я. Новицький (Катеринославщина) та В. Дашкевич (Волинська губернія).

Так, Я. Новицьким записані в запорізькому краї легенди

й перекази про «клад, що являється в подобі козеняти» [30, с. 326], «червоного коня» [30, с. 326], «білого коня» [30, с.327], «сірого вовка, який не дався через лихослів'я» [30, с.328], «сивої свині» [30, с. 328], «білої гуски» [30, с. 328], «вогненого вершника» [30, с. 349], «у формі свічки» [30, с. 331].

У фольклорних записах Б. Грінченка, В. Гнатюка, П. Іванова, В. Дашкевича, В. Милорадовича скарби являються їх шукачам у вигляді «старого сивого діда», «старої баби», «дівчини, що плаче», «в образі невидимки або Долі». Зазначимо, що мотив перевтілення, із погляду дослідниці демонології М. Качмар, типовий і для інших тематичних груп демонологічної прози (наприклад, про відьом, вовкулаків, свійських тварин) [19, с. 16].

Серед опрацьованих легенд із міфологічною основою поряд зі скарбами – нечиста сила, яку за народними традиціями змальовують у людській подобі з різними тілесними аномаліями. Вона, за Хв. Вовком, «може прибирати й усі інші форми: часто нечисті, перекидаються жінкою, вівцею, цапом, півнем, крім собаки, бо її чорти не люблять» [5, с.183]. Подібні метаморфози спостерігаємо й в оповідях про скарби.

До другої групи легенд і переказів про скарби належать фольклорні твори, записані Я. Новицьким у Катеринославській губернії – краю козацтва. Це віднайшло свій відбиток у сюжетах оповідей мешканців цього регіону, які пережили певні історичні події або ж чули про них із уст своїх земляків.

На Запоріжчині збереглися прадавні традиції сприйняття світу, тому в топонімічних легендах наявні чарівні перетворення, а також тварини-охоронці скарбів, слова-заклинання, які слід знати, щоб заволодіти грошима та іншими коштовностями. «Запорізькі клади», як ми вже зазначали, теж могли бути в подобі різноманітних тварин – як свійських, так і диких, – а також у людській подобі.

У цих легендах і переказах йдеться про різні місця закопування скарбів, чого ми не зустрічали в інших текстах, записаних, наприклад, у Чернігівській губернії, на заході України. Серед них – «у дуплі дерев»; «у льоху» (5 оповідей), «клад у могилі» (14 записів), «у турецьких городках» (2 перекази), «у річці» (3 розповіді), «на острові Хортиця чи поблизу» (3 записи), поблизу козацьких та гайдамацьких фортець (3 перекази), наявність «персональних» скарбів (Сагайдачного, Потьомкіна).

Підставою для віднесення частини розповідей саме до переказів,

записаних Я. Новицьким, є велика кількість топонімічних назв: Олександрівськ, Вознесенськ, о. Хортиця, Великий Луг, лівий берег Дніпра, Славгород, ціла низка назв місцевого значення (невеликі населені пункти, балки, річки) – «Велика Голова» (поблизу Хортиці), «Славутина балка», «урочище у Великому Лузі», «Музичина балка», «Вербова», «Красний дуб», острови Стрільчий, Пурисовий, Перун та Язиковий.

Серед опрацьованих нами фольклорних записів Я. Новицького 20 переказів, сюжети, яких більш (ніж у легендах) наближені до реальних подій, що в давнину відбувались у Запорізькому краї. У них люди або ж розмовляють про скарби («Скарб на острові Перун»), або ж розповідають про тих, хто їх колись знайшов у цих місцях («Скарб у льоху на могилі»), або ж переказують окремі випадки із життя людей («Скарб не дався через лайку») [30].

Мова топонімічних легенд та переказів – російська або українська. В оповідах наявні діалоги, складні конструкції речень, у лексиці – слова, якими характеризується середовище козаків («товариство», «табак», «рожок з табаком», «лоцман», «шинок», «запорожці», «мідна пуговиця», «горілка», «лодка», «козак», «генерал», «оружие», «ляхи і турки»).

Б. Грінченко в праці «Із уст народу» вмістив 8 легенд про скарби [11, с. 178-188], які ми віднесли до побутових. У них є відомості про устрій життя та побут українців наприкінці XIX ст. У сюжет цих легенд уплетено розповідь про скарб. Він являється бабі в подобі «не справжнього чоловіка», а парубка: «...а чы не скарбъ вийшов паробкомъ» [11, с. 178]. Ударила його баба «мизы плечи» – посипались гроші: «...и стала багачча за всихъ на сели» [11, с. 178]. В інших легендах, записаних Б. Грінченком, скарб знаходиться в скрині, наповненій грошима [11, с. 178], у Мазепиній кареті, що в полі стоїть [11, с. 179], між свічками на землі теж «скриня з грошима стоїть» [11, с. 181] або ж «явився короною на дорозі, що до Батурина вела» [11, с. 182]; у казанку, закопаному в землю [11, с. 187].

Проаналізувавши цю групу легенд, у яких є мотив скарбу, ми визначили такі специфічні ознаки:

- розповідь ведеться в побутових ситуаціях (хата баби; хлопець ішов на нічліг; полаявся чоловік зі своїм батьком і вийшов із хати; інший – ішов із пасіки; жінка на возі знайшла непросту волячу шкуру);
- у сюжеті наявний мотив «скарб», що являється або в образі

- людини, або тварини (корова, кінь);
- у 3-х легендах на скарб указує свічка;
- у розповіді вплетено діалоги, передаються мовленнєві особливості місцевого колориту (зокрема Чернігівської губернії);
- наявний етнографічний матеріал (скрині, ікони, карети, одяга й рушники та господарські види робіт);
- у 2-х легендах скарб зі властивістю зникати з рук людини, стає «двома гнилими колодами» або «чимось страшним».

Отже, на підставі опрацьованих нами текстів давніх легенд і переказів про скарби та їх шукання, записаних у другій половині XIX ст. та на початку XX ст., дійшли висновку, що наші прашури свою мрію бути щасливими й багатими пов'язували зі скарбами. Ці фольклорні твори сягали своїм корінням у прадавній світогляд слов'ян, пов'язувалися із «заложними» тваринами, які ставали охоронцями скарбів, тому в їхніх шкурах і ховали гроші. У такому разі ми простежуємо думку дослідників про злиття уявлень давніх слов'ян про тварин як охоронців скарбу і ним самим. Звідси, і скарб в подоби як свійських, так і диких тварин (коня, лошати, собаки, kota, гуски, півня, корови, бика, корів, баранів, вовків, ведмедів).

Як ми зазначали, заховувались гроші в різний посуд, найчастіше мідний: чавуни, барили, скрині, глечики, – а також – у гармати. Воднораз слов'яни охоплювали й простір, що їх оточував: річки, озера, острови та острівці, ліс, поле, могили померлих, «кургани», балки, урвища, криниці, льохи. Скарби знаходились у землі, знайти їх було досить складно, бо існували «зароки», певні чарівні слова, молитви, а також терміни, на які скарб заховували (до ста років). Знайти гроші можна було й під великі свята (наприклад, Великдень, Івана Купала) або маючи якусь підказку, що скарб закопаний саме в тому місці (горіла свічка, був у людини цвіт папороті, саяв яскравий вогонь, «вискакував дикий жеребець», голосила дівчина тощо). Певні місця називали українці «заклятими», бо там був захований скарб (запорізькі та гетьманські скарби).

Скарби «судилися» бідним людям, знаходились випадково або ж «заговорювались» для когось. Жадібний багач, людина з лихими помислами могла втратити гроші, які знайшла; вони прослизали крізь пальці, ховалися в глибини землі, потрапляли під владу нечистої сили. Знайшовши скарб, можна було захворіти або й загинути. Отже, людські бажання слугували слов'янам джерелом як

щастя, так і нещастя. Здійснення бажання бути багатим для нерозумних і жадібних людей не веде до добра, змушує долати різні перешкоди, зазнавати певних втрат та страждань.

Отже, давні легенди та перекази про скарби були різними за своїм походженням: пов'язувались із давнім дохристиянським світоглядом, метаморфозами, чудодійними силами, водночас у них відображалися устрій життя слов'ян, їхня боротьба проти зовнішніх ворогів (турків, татар, шляхти) із тими, хто ставав на шлях розбою, забирав у людей гроші, зброю, одягу (розбійники).

Із нашого погляду, повір'я, легенди та перекази наших пращурів про скарби й бажання їх знайти мають не лише матеріальну основу (стати багатим, мати достаток), а й духовну – прагнення бути рівним із іншими, бути щасливим у житті, мати родину, пізнати незвідане. Подібні бажання надихали людину, її уяву торувати собі шлях до здійснення мрії.

3. СЛОБОЖАНСЬКІ ЛЕГЕНДИ ТА ПЕРЕКАЗИ ПРО СКАРБИ ВІД ДАВНИНИ – ДО СЬОГОДНІ

3.1. Легенди та перекази Куп'янщини ХІХ ст.

Слобожанщина – багатий на повір'я, легенди та перекази край. І водночас – специфічний регіон України, що межує з територією сучасної Росії. Це знайшло свій відбиток на духовних скарбах наших земляків, їхніх віруваннях, творчій уяві, обрядовій культурі, на всіх жанрах фольклору.

Здавна наші пращури мріяли знайти скарб, щоб стати багатшими за сусіда, щасливішими за інших односельців. Із покоління в покоління слобожани передавали розповіді про скарбошукачів, про чудодійну силу цвіту папороті. Так, Олекса Воропай, досліджуючи обрядову культуру українців, писав у своїй праці [7, с. 396-397], що на Слобожанщині давним-давно люди вірять, що в ніч під Великдень над скарбами горять свічки (с. Кам'янка, Харківщина) [7, с. 396], що є певні прикмети, де можна знайти скарб, що таємниці про скарби знають «люди вроджені» – знахарі, ворожбити, а гроші «заклинають» наші земляки аж «на сто літ, а то й навіки» [7, с. 396]. Слід зазначити, що на відміну від Правобережної України на Слобожанщині мешканці регіону скарби називали «кладами».

Найдавніші легенди та перекази про «клади» записані фольклористом-аматором П. Івановим у Куп'янському повіті Харківської губернії в кінці XIX ст. – «Народні оповідання про скарби» (1840 рік) [36]. М. Сумцов, аналізуючи праці П. Іванова, писав: «Малоросія – класична країна скарбів; тут дійсно їх багато й особливо багато народних оповідань про скарби» [35, с. 443].

П. Іванов записав 75 розповідей селян Куп'янського повіту про скарби і класифікував їх так:

«1. Розповіді про те, хто зариває скарби і якими обрядами супроводжувалось їх заривання. Заривали скарби розбійники татари, турки із закляттями.

2. Коли і в якому вигляді виходять із землі скарби» [36, с. 447].

Скарб в образі старого діда П. Іванов зафіксував в 7 оповідях, при чому, в одних із них цей дід і є скарбом, в інших – дає гроші чи пораду, як їх знайти в землі.

П'ять легенд про скарби в подібні коня, 2 – собаки, 2 – бика, 2 – барана, 2 – свині, 4 – півня, 10 – квочки, а також кілька оповідань про свічку над скарбом, і як його можна «взяти молитвою» [36, с. 3].

Зазначимо, що на початку своїх фольклорних записів про слобожанські скарби П. Іванов уміщує повір'я, що пов'язані з ними, їх знаходженням, підкреслюючи, що ці погляди сягають корінням давнини, коли людина не могла пояснити багато явищ у природі та житті. Звідси зв'язок скарбів із громовиком – Перуном, що палицею-блискавицею б'є в гору, у хмару, а краплі дощу в руках людини перетворюється у «зерно-золото» [36, с. 2]. Слобожани здавна вірили й у велику чудодійну силу «ключь-зелья», яке відкриває «замки, запоры, преграды» [36, с. 3].

«Клад» у формі свічки, що горить, давні слобожани бачили в образі прикутого старого діда, собаки, kota, півня. Це – результат уяви мешканців нашого регіону. Подібні погляди віднаходимо на монетах із зображенням «старця», на шії якого «ряды шариковъ или колець», якими колись давно приковували старого до кладу, який він стеріг.

Із погляду П. Іванова, «кладъ принимает видъ тихъ оболочекъ, тихъ помешений, въ какіе онъ заключень, положень» [36, с. 3]. У кінці XIX ст. деякі мешканці Куп'янщини стверджували, що скарби розкидають по землі в подібні тих чи інших тварин, які були зарізані чи «залучені» на місці зариття скарбу чи черепа [36, с. 4]. Інші стверджували, що має вплив закляття, треті – нечиста сила,

яка «легше погубить християнську душу, а ни оддасть» [36, с. 4].

Виникнення подібних вірувань давніх людей П. Іванов пов'язував із віруваннями в духів, коли не тільки тварина чи рослина, а й будь-який «предметъ природы, вещь», зроблена людиною, має «особаго духа» [36, с. 4]. Звідси – «клади стонуть», говорять, кричать, погрожують, то піднімаються з глибини землі, то опускаються ще глибше в неї, переходять із одного місця в інше, з'являються в різних образах, тобто діють то як живі істоти, то як духи, що не мають плоті [36, с. 5].

У поглядах слобожан на «клади» є ще одна особливість – це їхня віра в те, що жоден скарб не зникає безслідно, рано чи пізно (на щастя чи на нещастя) обов'язково знайдеться. А ще слобожанські скарби часто закопували розбійники, хто давно, а хто недавно, тобто в наші часи, проголошуючи закляття, які ніхто так і не міг запам'ятати, намовляючи біду або нещастя на того, хто цей «клад» знайде. Дехто закопував у землю дошку з закляттям, щоб сусід знайшов.

На хуторі Нижній Солоний селяни розповідали, що «клади» стонуть, начебто проклинаючи гірку долю; глухою ніччю над скарбами загоряються свічки. Якщо термін для закопаного скарбу не вийшов, копати не можна – «идеть тогда глубже въ землю», нечиста сила ним розпоряджається «по завѣщанію», кидає в скарбошукача камінням або рухається копицею сіна, або ще чимось страшним.

На Слобожанщині зафіксовано розповіді про «клади», що виходять в образі півня: «это значитъ, что въ видѣ другихъ животныхъ – серебро или вещи дорогие» [36, с. 7]. Для слобожан, які проживали в Куп'янському повіті, закопати гроші означало, щоб скарб дістався комусь, найчастіше Івану або Григорію. Подібних повір'їв ми не зафіксували в інших регіонах України.

«Клад» міг являтися у подібні людини: «старика», який просить, щоб йому прислуговували (втирали ніс, розв'язували пояс); стовпом, що стоїть на шляху («курганы»); старою жінкою; квочкою в хату приходять; «барабашкою», собакою, конем, свинею, якоюсь труною; під Новий рік – лошам, під Благовіщення – собакою, під Івана Купала – свічкою, а під Покрову – півнем [36, с. 11-12].

Цікаво, що гроші наші земляки в кінці ХІХ століття ховали в «бочонках», «кубышках», «маленьких барылахъ зъ залізными обручамъ», «у чугуный возькъ», у подушці [36, с. 9-10].

Як і в інших регіонах, на Слобожанщині «клади не давалися

людині» легко, бо, крім «замовних» слів, слід було читати певну молитву або знати слова, що написані крейдою на дерев'яній дошці. Цікаво, що «клади» являлися нашим землякам по-різному: «и въ день, и въ ночи, и ввечери, и въ ранци, и показуетца якимъ небудь знакомъ» [36, с. 10].

У слобожанських легендах, записаних П. Івановим, зустрічаємо християнські мотиви: помолитися Богові перш ніж шукати «клад»; провітрювати скарби тричі на рік – на Благовіщення, Вознесіння, Світлий Празник – Великдень, [36, с. 11]. Поряд із християнськими мотивами зустрічаємо в легендах згадку про нечисту силу, що теж стереже скарби (подібних легенд лише 3).

Мешканці Куп'янського повіту стверджували, що існують «клади по назначенію» [36, с.19-20]: заснув чоловік, а йому наснився сон, що слід шукати «клад»; іншому – іти до Києва за ним; пішов до річки по воду – знайшов клад; ішов чоловік під Великдень до «утрени»; хлопчик загубив вола в полі, а знайшов гроші; «клади бродят по земль и показываются достойнымъ людямъ» [36, с. 21]. Серед особливостей легенд про «клади», записаних П. Івановим, зазначимо ще й такі:

- наявність в оповідах згадок про певні історичні події, що були колись на цих землях (татарська навала, прихід турків, захоплення територій Росією, грабування «розбійниками-чеченцями»; часи «войска Донского» та Мазепи);
- у низці легенд є чітка вказівка на дату або місце подій: «1887 год», «годивъ 18-ть тому назад», «пройшло 14-ть летъ», на місце, де знайшли скарб: «Кабаньемъ», «слобода Ново-Николаевка», «Араповка», «слобода Поповци», «недалеко от Купянска», «Купянска больница», «Черноглазивський степ», «Гееви могилки», «изъ Рубижни», «Тарасивци», «Лозова», «Петропалівка», а ще: «заклятий скарб можна взяти лише маючи «ключъ-зилля» або «цвѣток папороти»;
- слобожанські легенди кінця XIX ст. більші за обсягом, ніж розповіді, записані фольклористами в інших місцевостях (Карпати, Чернігівщина, Лубенський повіт), деякі із них мають початок, що нагадує казкові зачини, наприклад, «Жила собі одна бідна вдова», «У одного селянина було двѣ хаты», «Было цѣ когда-то давно», «Живѣ собі богатый мужыкъ», «Жили собі дидь та баба»;
- у сюжетах наявні описи побуту селян Куп'янщини: житло,

побутові речі, одяг, рід занять, короткі описи природи, часові проміжки, назви свят;

- у низці легенд «клад» людина знаходить у святковий день – Великдень, Святий Празник, під «Новый годь», під Покрову;
- у більшості легенд у сюжет уплетені діалог, народні повір'я, прикмети, «примовки»;
- у деяких розповідях згадуються конкретні люди – представники різних верств населення (пани, солдати, мешканці сіл, попи, розбійники);
- мовою легенд передаються особливості слобожанського діалекту, є різні форми звертань («дітки», «тату», «добрий чоловіче», «дядьку», «Данило»), наявні слова із церковної лексики (молитва, церковний сторож, «аминь», «подобие», ікони, образи, «слава Богу», Господь, «сатана»);
- у мові селян наявні й такі вигуки: «аж гульк», «Христос Воскрес», «Боже милий», «здоров».

Отже, у слобожанських легендах, записані П. Івановим у ХІХ ст., з однієї сторони, відбивається прадавній світогляд слов'ян, з іншої – нам доносяться відомості про уклад життя та побут мешканців саме нашого регіону, і цей етнографічний матеріал є цінним для нас і сьогодні.

Мотив пошуку скарбів уплетений оповідачами Куп'янського регіону в побутові ситуації або ж прив'язується до певних святкових днів – найчастіше до Великодня та Івана Купала, – що вказує на їх наявність у житті слобожанина, його обрядовій культурі. Мовлення оповідачів легенд багатше й колоритніше, ніж в інших регіонах України, адже більшість із записувачів – місцеві вчителі, що, можливо, дещо «прикрашали» ту чи іншу розповідь.

3.2. Сучасні легенди та повір'я про слобожанські скарби

Як бачимо, на Слобожанщині здавна існує багато легенд і переказів про скарби. Це не дивно, бо їх у нашій землі ще багато, і час від часу декому щастить знайти ці скарби. Так, уже в наші часи фольклорно-етнографічною експедицією «Муравський шлях – 97» записано легенди про скарби [Див. дод. В], які зберігаються по селах, що розташовані вздовж Муравського шляху.

Муравський шлях – це не тільки дорога, а й напрямок, давній тракт, яким чумаки возили на Русь рибу, сіль, різні товари з моря

до Тули, Москви, Володимира [26, с.153]. У селах, розташованих у цьому напрямку, збереглись у своєму побуті давні повір'я, прикмети, казки, легенди. Серед них – розповіді про скарби.

У записаних членами експедиції «Муравський шлях-97» легендах про скарбощукачів є інформація про часи боротьби козаків із турками, про місце, куди «приходив Довбуш» (Див. дод. В.1). У сюжетах наявна топоніміка: села Рябухине, Кленове, Княжне, Станичне, Сінне. Скарби заховані в горі (Див. дод. В.2), у турецькому валу (Див. дод В.2), на перевалі (Див. дод В.3), на перехресті доріг, десь у полі (Див. дод В.4), у копанці (Див. дод. В.5).

У легендах, записаних зі слів мешканців сіл Нововодолазького та Валківського районів Харківської обл., розповідається, що скарби заховувались нашими пращурами в «золотій турецькій шапці», «у шапці золотій, яку загубив колись Довбуш» [26, с. 261], на перехресті доріг, де в «Пасхальну ніч горить вогник (чи свічка)» [26, с. 261], «У бочонку і вічним сторожем» [26, с. 262].

Старожили сіл, обстежуваних експедицією «Муравський шлях-97», зберегли у своїй пам'яті такі повір'я про скарби: «папороть охороняло всігди якесь страховисько, що ганялося за хлопцями», що по турецьку шапку «турок обов'язково прийде», «скарби можна взяти тільки тоді, коли знаєш, як його заклинати», «тільки тоді грошима можна користуватись», «знайдеш скарби, ти від них пропадеш», «копати треба на Івана Купала або в Пасхальну ніч», «якщо ти скарб викопав і на нього побудував храм, а щось там трохи взяв собі, то це тобі на користь піде, а щоб так – викопав і взяв собі – но!» [26, с. 261-262].

Отже, ці повір'я та легенди, хоч і сягають своїм корінням прадавніх часів, а й досьогодні зберегли на рівні підсвідомості слобожан істину: скарби дістаються не кожному з нас і не простим, доступним шляхом; безчесній або нечистій на руку людині вони дістатися не можуть, а тій, що робить благі справи, – обов'язково.

Цікаву легенду записала викладач М. О. Семенова (учасниця експедиції «Муравський шлях-97») поблизу м. Коломака про «вічного сторожа» (козака), якого закопували зі скарбом. Кидали «жеробок» – хто буде «вічним сторожем» цих багатств. Того козака, якому випало бути охоронцем золота, живцем закопували в землю разом зі скарбом, і він не міг відмовитися. Саме в Коломаку обирали Мазепу гетьманом. На вибори привезли «діжку з золотом», на яку

налипла волога земля – козацький скарб. (Див. дод. В.6). Подібних легенд не було записано в інших регіонах України.

Фольклорно-етнографічна експедиція Харківської гімназії № 47 проводила польові дослідження в інших районах Харківської області – Лозівському та Первомайському, віддалених від Муравського шляху і зі своєю історією, топонімікою, особливим мовленнєвим колоритом. Експедиція працювала в таких населених пунктах: с. Панютине, Нижня Краснопавлівка, Роздольське, смт Краснопавлівка Лозівського р-ну; у селах: Біляївка, Тройчатє Первомайського р-ну. Ми опитали 28 мешканців зазначених населених пунктів і записали 5 легенд про скарби. Вони різні за обсягом, змістом, у них розповідається і про різні періоди життя регіону: 2 із них – доба турецької навали, 2 – роки Великої Вітчизняної війни, одна легенда наближена до наших днів.

У селі Нижній Краснопавлівці є поле, де цвітуть маки, кажуть, що це кров загиблих у війні солдатів, а ще мешканці села знають, що під Купала «там посередині вогонь блимає – «то фашисти прокляті зарили нагряблене по хатах» (Див. дод. Б.1), «тронеш» – рознесе на всі сторони, бо там чи бомба, чи граната, Бог його зна. Не можна туди лізти. От і лежить собі там той скарб» (Див. дод. Б.1).

У смт Краснопавлівці з уст Мироненко Клавдії Федорівни ми записали легенду, у якій розповідається про боротьбу проти фашистів. Клавдія Федорівна з чоловіком, коли будували хату, знайшли казанок із «німецькими грошима – бумажними та монетами. А з ними що робити – не знали: сохранились добре, так не обміняєш ніде» (Див. дод. Б.2).

А в селі Тройчатому Первомайського району дід Петро знайшов біля старої кузні залізну скриню, де лежали «якісь непонятні гроші та срібляні бокали» (Див. дод. Б.3). У сільраді чоловікові сказали, що то турецькі монети, мабуть, давним-давно заховані.

Мешканці села Біляївки (цього ж району) розповіли легенду про «зелене дерево, з якого листя почти не спадає» (Див. дод. Б.4). Інформанти – дві бабусі, сестри Савченко Марія Федорівна та Віра Федорівна, які переказали легенду, яку чули від своєї матері про це зелене дерево, на «верху якого всігдa сидить якась птиця – зразу не скажеш, що за птиця. Кажуть люди, що там скарб колись турки чи татари зарили. Птиця під Паску страшно кричить, наче виє чи плаче. Люди ходить мимо бояться й досі» (Див. дод. Б.4).

Роздольське – невеличке село під Краснопавлівкою – усього три вулиці. Від Біліченко Марії Федорівни ми записали розповідь про дивну траву, що вже давно росте в посадці: «Моя мати й бабця розказували, що там люди під Купала ходили шукать папороть. Села цього не було. Було поле й ліс. А зараз посадка, бачите. От там якийсь вогонь горів, але красним – то папороть була, а під нею, кажуть, немірені багатства – гроші срібні, золоті та другі всякі» (Див. дод. Б.5).

Посилаючись на записані розповіді, дійшли висновку, що слобожани й сьогодні мріють знайти скарби, передають із покоління в покоління розповіді про них, а також повір'я та прикмети «про клади».

У легендах, записаних експедиціями «Муравський шлях-97» та шкільною фольклорно-етнографічною експедицією 2015-2017 років селами Лозівського та Первомайського районів Харківщини, відбито певні історичні події (боротьба проти турків і татар, згадується повстання на чолі з Олексою Довбушем, події Великої Вітчизняної війни). У сюжетах наявні елементи міфологічної легенди – «золота шапка турка», «вогник – свічка», що вказують на скарб; дивний птах, який страшно кричить; зелене дерево, із якого листя ніколи не опадає; чудесний квіт папороті. Сучасні люди вважають, щоб знайти скарб, необхідно знати заклинання: «Чия рука цей скарб загібає, хай ця рука й вигрібає». Воно зустрічається теж лише на Слобідській Україні.

Більшість сучасних легенд про скарби пов'язана з побутом слобожан, місцем їхнього проживання. Скарби люди знаходять на горі, перехресті доріг, турецькому валу (Валківський р-н), у скрині, казанку, у полі (Лозівський р-н).

Мова сучасних легенд про скарби передає особливості «говірки» населення регіону: наявні слова «суржику» – фонемі із російської та української мов, – побутова лексика слобожан.

Інформантами в основному є люди похилого віку, які чули розповідь про скарб від свого діда чи матері, деякі особисто знаходили закопані гроші, які віддавали в сільраду або ж знову закопували в землю, побоюючись нещастя.

Отже, легенди, перекази та повір'я про скарби продовжують функціонувати у трансформованому вигляді й у новому сучасному сприйнятті. Ми вважаємо, що міфологічні уявлення, збережені в пам'яті наших земляків про скарби, бажання людей про добробут,

бути щасливими, викликають інтерес не лише в науковців, а й у широкого кола населення регіону, адже ще й сьогодні гостро стоїть питання самовизначення нації, подальших шляхів політичного та культурного розвитку.

Висновки

Працюючи над обраною нами темою, ми дійшли певних висновків. Будь-який світогляд має риси міфологічного, і різниця між його типами – лише в тому, наскільки міфологічні елементи містяться в підсвідомості людини. Зважаючи цю думку, ми розглянули функціонування мотиву «скарб» у таких фольклорних жанрах, як легенда й переказ, завдяки чому простежили реконструкцію фольклорних текстів, проаналізували цілі комплекси повір'їв наших пращурів, пов'язаних зі скарбами («кладами») як матеріальними благами, що допомагали людині стати багатогою та щасливою.

Матеріалом для дослідження стали тексти збирачів фольклору, зокрема записані легенди, перекази та повір'я про слов'янські скарби. Це праці В. Гнатюка [10], М. Драгоманова [15], Б. Грінченка [11], Г. Булашева [4], В. Мілорадовича [35], Я. Новицького [30], а також П. Іванова [36].

Давні легенди українців про скарби ми виокремили в групи: міфологічні, топонімічні та соціально-побутові.

В опрацьованих легендах та повір'ях зафіксували зміщення давніх язичницьких уявлень про скарби із пізнішими християнськими. Звідси й поєднання метафоричних перетворень скарбу на свійську тварину або вовка чи ведмедя, а поряд – у старого діда, бабу, «невидимку», «дівчину, що плаче». Тварин – охоронців скарбів називали «заложними». Часто гроші наші пращури заховували (замотували) в землю в їхніх шкурах. У такому разі ми простежили погляди вчених-фольклористів про злиття уявлень давніх слов'ян про тварин – охоронців скарбу й ним самим. Закопували гроші в мідних чавунах, барильцях, скринях, глечиках, а також гаманцях.

Здобути скарби було нелегко: необхідно знати «зарок або примовку». Заховувалися вони на довгі роки – аж до «ста літ». Як виходив «строк», то скарби з'являлися в образі різних тварин: коня, корови, квочки, півня, свині, собаки, kota, вовка, ведмедя або свічки.

Серед охоронців скарбів були й чорти. Саме в цьому образі ми простежили злиття християнських та дохристиянських уявлень наших пращурів, їх трансформацію. Із нечистою силою слід боротися, як уважали слов'яни, хитрощами чи обманом, бо мешкає вона глибоко під землею, забираючи скарб із собою.

На формування сюжетів легенд і переказів, окрім християнського світогляду, впливали природні умови: наявність річок, озер, острівців, лісів, курганів часів боротьби проти турків, татар, шляхти. Тож часто наші пращури заховували скарби в могилах, курганах, «турецьких фортецях», на островах. Показником цього є легенди й перекази про запорізькі скарби, записані Я. Новицьким [30]. У частині фольклорних текстів фіксуються назви населених пунктів, річок, островів, балок, низин (топонімічні легенди й перекази).

Проаналізувавши українські легенди, перекази та повір'я, що дійшли до наших днів, ми дійшли таких висновків:

- у значній кількості цих творів про скарби зберігся прадавній світогляд слов'ян, у якому тісно переплелися язичництво й християнство, міфічні перетворення й уявлення давньої людини;
- у сюжетах легенд і переказів наявний мотив «скарб», що постає або в образі людини, або в подібі різних «заложенных» тварин;
- збережені повір'я про цвіт папороті під Івана Купала;
- у тексти легенд і переказів уплетені побутові ситуації, елементи одягу, предмети повсякденного вжитку, відтворено життя різних соціальних верств населення, часи боротьби проти зовнішніх ворогів (турків, татар, шляхти);
- у цих фольклорних текстах передаються особливості мовлення мешканців різних регіонів, структура діалогів, емоційний тон оповідачів;

Крім загальноукраїнських легенд і переказів про скарби, існують певні регіональні та локальні традиції в розповідях мешканців різних областей України. Найбільш архаїчні легенди та перекази Карпат, центральних територій, позначені впливом літературних традицій, зокрема в мовленні інформантів. Взірцем є сюжети легенд Запорізького краю.

Мають свою специфіку й слобожанські легенди й перекази про скарби. Для нас цінними є тексти цих жанрів, записані П. Івановим у кінці ХІХ століття в Куп'янському повіті Харківської

губернії. Ми опрацювали 75 розповідей про «клади». Зазначимо, що П. Іванов класифікував їх, зафіксував повір'я, пов'язані зі скарбошукачами, більша частина яких сягає своїм корінням сивої давнини, коли наші земляки не вміли пояснити явищ природи, деяких подій, що відбувалися в їхньому житті.

Серед особливостей слобожанських легенд і переказів виокремимо такі:

- у сюжетах 15 текстів «клад» являється у подібі півня або квочки, чого не бачимо в записах фольклористів інших територій України;

- разом зі скарбом слобожани закопували дерев'яні дощечки з молитвою, що допомагало «взяти скарб»;

- збережено повір'я слобожан, що жоден «клад» не зникає безслідно, бо рано чи пізно, на щастя чи на нещастя обов'язково буде знайдений;

- на Слобожанщині «клади» часто закопували розбійники, «хто давно, а хто – недавно»;

- слобожанські скарби стогнуть, виють, плачуть, говорять, погрожують, рухаються з місця на місце, тобто діють як живі істоти, як духи, що «не мають плоті»;

- мешканці Куп'янського повіту знаходять скарби під Новий рік, під Благовіщення, Купала чи Покрову;

- у слобожанських легендах зафіксовані християнські мотиви: помолитися, перш ніж шукати скарб; віднайти заговірну молитву; провітрювати скарби тричі на рік на великі свята; у мовленні мешканців регіону наявна богословська лексика, особливо вигуки;

- слобожанські розповіді про скарби більші за обсягом, ніж легенди інших регіонів, деякі з них мають початок, що нагадує казку, у частині текстів є вказівка на дату або місце події – закопування скарбу;

- мовою легенд і переказів передаються особливості слобожанського діалекту, багатого на народні повір'я, прикмети, пов'язані зі скарбами;

- сучасними легендами та переказами, записаними фольклорно-етнографічними експедиціями «Муравський шлях – 97» та експедицією Харківської гімназії № 47, стверджується думка вчених-фольклористів, що «бажання бути багатим і щасливим» зберегло свою суть і донині. Показником цього є польові записи,

зроблені нами та викладачами Академії культури й політехнічного університету в Лозівському, Первомайському, Валківському та Нововодолазькому районах Харківщини;

- в опрацьованих нами 10 слобожанських текстах, пов'язаних зі скарбами та місцями їх знаходження, різних за обсягом, змістом, прив'язаних до певних часових проміжків ідеться про боротьбу з турками й татарами, фашистами, про «часи Довбуша», сучасність;

- записані легенди ми віднесли до соціально-побутових, хоч у їх сюжетах є чудодійні елементи: «вічно зелене дерево», «дивний птах, що страшно кричить», «золота шапка», «дивна трава», «красний вогонь», що вказує, де скарб;

- у сучасних слобожанських легендах ми зафіксували повір'я, пов'язані зі скарбами, що сягають корінням дохристиянської доби: перехрестя доріг, віра в Долю, гора чи насип як схованка для грошей;

- нашими інформантами були в основному люди похилого віку, які або чули легенду про скарб від матері чи діда, або ж самі знаходили «турецькі срібні монети», «німецькі бумажні гроші»;

Отже, легенди, перекази та повір'я про скарби живуть у пам'яті мешканців Слобожанщини, передаються іншим поколінням. Люди мріють бути багатими й сподіваються, що завдяки знайденим грошам, будуть жити краще та щасливіше.

Література

1. Азбелев С. Отношение предания, легенды и сказки к действительности. Славянский фольклор и историческая действительность / С. Азбелев. – Москва, 1965. – 218с.
2. Афанасьев О. Поэтические воззрения славян на природу. Москва, 2000. – 574с.
3. Белинский В. Г. Полное собрание сочинений / В. Г. Белинский. – Москва, 1956. – Т.8. – С. 318–319.
4. Булашев Г.О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космологічні народні погляди та вірування / Г. О. Булашев. – Київ, 1992. – 414с.
5. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології / Хв. Вовк. – Київ, 1995. – 355с.
6. Войтович В. М. Українська міфологія / В. М. Войтович. – Київ, 2002. – 663с.

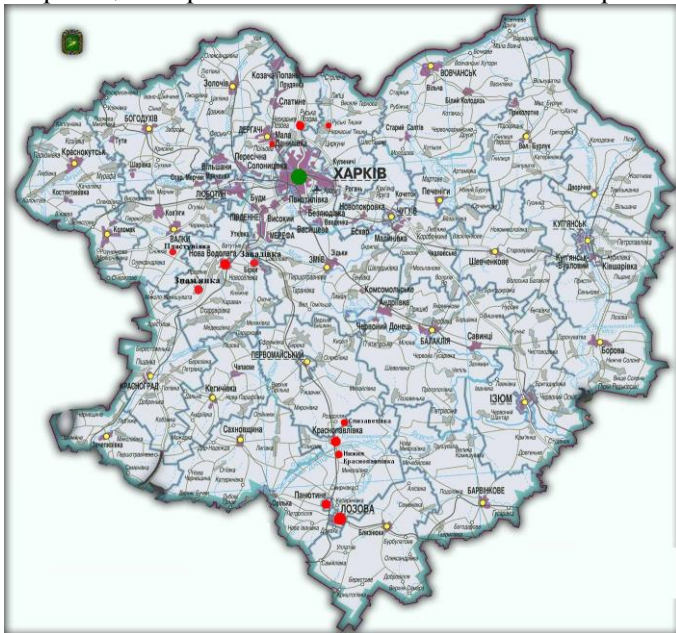
7. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис / О. Воропай. – К. : Оберіг, 1991. – 880с.
8. Гацалюк А. Світоглядні знання та вірування прадавніх українців у поетичному епосі та фольклорі / А. Гацалюк // Українознавство. – 2009. – №3. – С. 253–255.
9. Гнатюк В. М. Вибрані статті про народну творчість / В. М. Гнатюк. Київ, 1966. – 205с.
10. Гнатюк В. М. Останки перед християнського релігійного світогляду наших предків / В. М. Гнатюк. – К., 1991. – С. 383–407.
11. Гринченко Б. Д. Из уст народа. Малорусские рассказы, сказки и пр. / Б. Д. Гринченко. – Черниговъ, 1901. 488с.
12. Грищенко І. В. Народна проза Куп'янщини у записах Петра Іванова: сюжет, мотив, образ [Текст]: монографія Ірина Грищенко. – Миронівка (Київська обл.), 2010. – 163с.
13. Давидюк В. Ф. Первісна міфологія українського фольклору / В. Ф. Давидюк. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 1997. – 295 с.
14. Давидюк В. Ф. Українська міфологічна легенда / В. Ф. Давидюк. – Львів, 1992. – 174с.
15. Драгоманов М. Малоруські народні вірування та оповідання. Вибрані праці [Текст] у 3-х томах / М. Драгоманов. – Київ, 2006-2007.
16. Зеленін Д. Релігійно-магічна функція чарівних казок / Д. Зеленін. – Львів, 1934. – С. 215
17. Иванов П. Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии / Упорядкування та передмова М. М. Красикова. – Харьков, 1907. – Т.17. – 216 с.
18. Казки Слобожанщини [Текст]: зібрані під час експедиції народного художнього фольклорно-етнографічного колективу «Вербиченька» Нововодолазького будинку дитячої та юнацької творчості СМТ Нова Водолага, Харківської обл. [упор.: О. В. Коваль, Т.П. Коваль] Харків, 2015. – 91с.
19. Качмар М. Метаморфоза в українських демонологічних оповіданнях / М. Качмар // Міфологія і фольклор. – 2012. – № 2-3. – С. 16-24.
20. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія: вибрані праці з фольклористики й літературознавства / М. І. Костомаров. – Київ, 1944. – 364с.

21. Кушнірук Я. Топографічні назви Карпатського регіону в народних легендах і перекладах / Я. Кушнірук // Народна творчість та етнографія. – 1978. – №5. – С. 29–37.
22. Лановик М. Українська народна творчість. – Київ, 2001. – 390с.
23. Легенди та перекази. – Київ, 1985. – 359с.
24. Міфи України. – Київ, 2006. – 383с.
25. Мишанич С. В. Фольклористичні та літературознавчі праці / С. В. Мишанич. – Т.1 – Донецьк : Видавництво Донецького національного університету, 2003 . – 556 с.
26. Муравський шлях – 97. Матеріали фольклорно-етнографічної експедиції (по селах Богодухівського, Валківського, Краснокутського та Нововодолазького районів) / Упорядники: М. М. Красиков, Н. П. Олійник, В. М. Осадча, М. О. Семенова. – Харків : ХДІК, 1998. – 359 с.
27. Мушкетик Л. Г. Персонажі української народної казки [Текст]: Монографія // Леся Мушкетник. – Київ, 2014. – 359с.
28. Мушкетик Л. Г. Світ людських бажань у народній казці Українських Карпат / Л. Г. Мушкетик // Народна творчість та етнографія. – 2010. – №1. – С. 100-109.
29. Наговіцин О. Є. Таємниці слов'янської міфології / О. Є. Наговіцин. – К. : Оберіг, 2003. – 478с.
30. Народна пам'ять про козацтво. – Запоріжжя : Запорізький центр, 1991. – 160 с.
31. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу: Ескіз української міфології / І. С. Нечуй Левицький. – Львів : Друкарня Наукового товариства ім. Шевченка, 1876. – 46 с.
32. Первухин А. Мировоззрения и фольклор / А. Первухин. – Чебоксары, 1971. – 206с.
33. Розбійницькі скарби. Казки про розбійників. – Харків, 2005. – 415 с.
34. Сумцов М. Ф. Сказки и легенды о Марке багатом / М. Ф. Сумцов // Этнографическое обозрение. – 1894. – № 1. С. 9-30.
35. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / А. Пономарьов, Т. Косміна, О. Боряк. – Київ, 1992. – 637 с.
36. Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харків, 1890. – Вип. 4. – 166с.
37. Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край / П.П. Чубинский. – СПб., 1872-1878. – Т. 1-7.

ДОДАТКИ

Додаток А

Карта польових досліджень, проведених шкільною фольклорно-етнографічною експедицією Харківської гімназії № 47 селами Харківщини протягом 2015 – 2017 навчальних років

- обласний центр – м. Харків
- назви населених пунктів, де працювала фольклорно-етнографічна експедиція Харківської гімназії №47

Додаток Б

Паспортизація та тексти легенд, записаних фольклорно-етнографічною експедицією Харківської гімназії № 47 селами Лозівського та Первомайського районів у 2015-2017 роках.

Додаток Б.1.

Дата запису – 12.07.16 р. Записано Вракіною Каріною в селі Нижній Краснопавлівці зі слів Бабенка Петра Павловича, 1938 р. н.
«Не знаю, легенда це чи ні. У нас всі знають і розказують

іншим, що в полі, за хатами, у нас маки цвітуть непрості. У війну крові пролилось багато. Ті фашисти у нас в Краснопавлівці, що вище от села вели бої страшні. От маки – то кров солдатів. А фашистів наші, як погнали звідси, то вони, тікаючи, там закопали скарби награвлені і гроші, ікони, речі всякі. Людям гроші треба, а там посередині ноччю буває вогонь блимає, а тронеш – рознесе на всі сторони, бо там чи бомба, чи граната, Бог його зна. Не можна туди лізти. От і лежить собі там той скарб»

Додаток Б.2.

Дата запису – 18.97.16 р. Записала Вракіна Каріна в селищі міського типу Краснопавлівці Лозівського району зі слів Мироненко Клавдії Федорівни, 1941 р. н.

«Розкажу вам цю історію. Получили ми з чоловіком участок під застройку хати. На тому місці був провулок, пересікались і дві сусідні вулиці – Октябрська та Калініна. От почали закладать фундамент на участку, копалось важко. От поки рили землю мужики, то на щось попали лопатою, знайшли казанок-чугунок із німецькими грошима – бумажними та монетами. Зраділи, а з ними що робити – не знали. Збереглися гроші добре, так не обмінєш їх ніде, що подумують про нас. Люди нам казали: «Закопайте назад, бо погане щось буде вам. Гроші ті паскудні, бо фашиські. Ми й зарили, так і досі лежать».

Додаток Б.3.

Дата запису – 10.07.16 р. Записала Вракіна Каріна в селі Тройчатім Первомайського району на Харківщині зі слів Юхименка Петра Федоровича, 1948 р. н.

«Я вам розкажу, що люди завжди про клади гомонять. Особливо старі. Мені дід казав, що в землі завжди щось знаходили, коли орали чи сіяли. Він у нас найшов там, де посадка, у кубищі дві жмені срібних монет. Собі хотів взяти, та його кум одмовив, бо заборонні, може, гроші – біді бути. А я от у минулому році найшов випадково біля старої кузні, вона вже не робе, одкопав скриню залізну, де лежали якісь непонятні гроші та сребляні бокали. Хтось давно закопав. Вирич і поніс у сільраду, чоловіки казали, що то турецькі монети, мабуть, з давніх часів заховані. Отдав і з концями».

Додаток Б.4.

Дата запису – 18.07.16 р. Записала Вракіна Каріна в селі Біляївці Первомайського району Харківської області зі слів сестер – Савченко Марії Федорівни, 195 р. н., та Савченко Віри Федорівни, 1947 р. н.

«Чули ми, дівчата, цю історію од матері своєї. Розказувала, що в селі нашому завжди росло зелене дерево, чи то дуб, чи ясен. Уже не скажу. От на тому дереві листя майже завжди було зелене, навіть зимою, а зверху завжди сиділа якась птиця – зразу не скажеш, що за пташка. Кажуть люди, що там скарб колись турки чи татари зарили. Птиця під Паску страшно кричить, наче плаче. Люди ходять мимо, бояться й досі. Хоча, дерево, може, в нас уже те та не те росте. А от, кажуть, ще всім страшно, бо крилами та птиця може вбити».

Додаток Б.5.

Дата запису — 20.07.16 р. Записала Вракіна Каріна в селі Роздальськім Лозівського району зі слів Біліченко Марії Федорівни, 1945 р. н.

«Ми чули про дивну траву, що росте тут наче недалеко. Моя мати й бабуся розказували, що там люди під Купала ходили шукать папороть. Села цього не було. Було поле й ліс. А зараз посадка, бачите. От там якийсь вогонь горів, але красним — то папороть була, а під нею, кажуть, немірені багатства — гроші срібні, золоті та другі всякі».

Додаток В

Легенди, записані фольклорно-етнографічною експедицією «Муравський шлях – 97»

Додаток В.1.

Дата запису – 16.08.97 р. Записано в селі Рябухинім Нововодолазького району Харківської області зі слів Семенко Віри Степанівни, 1943 р. н.

«Між селами Рябухиним і Кленовим у лісі є гора, в якій три сторони «несходимі» – дуже круті, як обрубані, і на них трава не росте, хоча і був чорнозем, а по четвертій можна було зійти.

Гору цю називали «Довбишева». Колись давно в ці місця приходив Довбуш турків ганяти. Ходить легенда, що турки на тій горі загубили золоту шапку, де було озерце, а навколо ріс дуже великий папоротник. Сміливці ходили в ніч на Івана Купала шукати цвіт папороті, яка цвіте раз на рік. Але папороть охороняло якесь страховисько, що ганялося за ними, і хлопці вимушені були тікати з гори. Тепер це озерце заросло травою».

Додаток В.2.

Дата запису – 16.08.97 р. Записано викладачем Красиковим М. М. в селі Знам' янці Нововодолазького району Харківської області зі слів Жилігія Володимира Леонтійовича, 1951 р. н.

«Біля села Княжного проходить турецький вал, який насипали шапками наші козаки від турків. Люди кажуть, що десь тут захована золота турецька шапка. І турок прийде шукати її».

Додаток В.3.

Дата запису – 117.08.97 р. Записали викладачі Олійник Н. П. та Красиков М. М. в селі Сосонівці Нововодолазького району Харківської області зі слів Хижняк Надії Олександрівни, 1951 р. н.

«Бтько розказував: «Перевал турки шапками насипали. Тут вони десь оставили золото. І колись по це золото і по цю шапку придуть». Його розорювали скільки разів, а все...».

Додаток В.4.

Дата запису – 13.08.97 р. Записала Семенова М.О. в селі Гонтовів Яру Валківського району Харківської області зі слів Будської Килини Олександрівни, 1926 р. н.

«Козаки ховали свої скарби на перехресті доріг, десь у полі, єсть таке повір'я. Но їх можна взяти тільки тоді, коли знаєш, як вони його заклинали, цей скарб, щоб відгадати. Тоді тільки людина може тими грошима попользуватись. А так: копай, не копай – нічого не візьмеш. Або, як раптом знайдеш, ти від них пропадеш, так баб ушка розказувала, вони тобі в корись не підуть абсолютно, бо навіть були такі заклинання: «чия рука цей скарб загібає, хай ця рука й вигрібає». Так як козаки робили? Коли цей дядько помер, який закопав гроші, то його мертвого взяли і його рукою відгрібали. У нас тут єсть одне місце між ярками – кажуть,

що у великі свята – у ніч на Івана Купала або у Пасхальну ніч – якщо побачиш, що у цім місці горить вогник (чи свічка) сам по собі, звідки він там береться, я не знаю, - отам скарб і отам копай. І люди бачили, хтось бачив, що щось горіло в цьому горбі. Страшно ж, хто його знає... Оце ж треба підійти, означити місце, хоч замітити в цей день, що тут горіло. Ці скарби, кажуть, можна брати, раз ти сам побачив.

І ще казали так: якщо ти скарб викопав і на нього побудував храм, а щось там трохи взяв собі, то це піде тобі на користь, а щоб так – викопав і взяв собі – но!

У Станичному церква непогана така була, дерев'яна, побудована на кошти селянина. Це єдина така, може, церква. Що кажуть? Що він десь бачив цей вогник і викопав скарб і побудував на нього цю церкву. Ну, я вірю, що в селянина побудувати церкву – звідки ж гроші...».

Додаток В.5.

Дата запису – 13.08.97 р. Записано в селі Сінному Нововодолазького району Харківської області зі слів Геращенко Дмитра Михайловича, 1923 р. н.

«У царській армії якийсь чоловік був казначеєм. Коли він отримав золота для оплати солдатам, то втік. Сам був родом з Сіннянської місцевості. В Сінному сховав / скарб / у копанку. Його наздогнали і десь убили. Клад шукали, але нічого не знайшли»

Додаток В.6.

Дата запису – 20.08.1998р. Записано в м. Коломак (Коломацький р-н) Харківської області М. О. Семеновою зі слів інформанта: Шинкаренко Олексій Артемович, 1938 р. н. (учитель, збирач і шанувальник старовини)

«Люди розказували, як колись у нас на гетьманство обирали Мазепу. От тоді люди бачили, як везли діжки із золотом, великими скарбами. Вожатий крикнув всім: «Хто хоче Мазепу, а хто – ні». В останніх коп'я полетіли. От Мазепу і обрали, він був великою людиною. Два козаки кидали жеребок: хто буде вічним сторожем мазепівського золота. Кого жребій показав, того закопували разом із скарбом. Той чоловік там і помирав. От і був у землі поряд із золотом вічний сторож. Закопували у малодоступних місцях:

під обривом, у печері. От туди і саджали вічного сторожа».

Після цього через декілька днів Голіцин викликав до себе Мазепу, де відбулася розмова, кого обирати гетьманом. Голіцин, знаючи, що Мазепа хоче стати гетьманом, сказав: «Кого хочете, того й вибирайте». – А Мазепа: «Кого скажете, того і будемо кричати» (тобто вибирати). 10 тисяч золотих червонців знайдуться». – «Тоді, кого волієте, того і кричите гетьманом», – відповів Голіцин. Мазепа повертається у Коломак, а на слідуєть день в Високопілля в табір Голіцина приносять бочоночок з 10000 червонців, і на бочоночку ще була сира земля. – Викопали клад? – Да, тут були багатства Мазепа. Взагалі Коломак, як прикордонне містечко на межі гетьманщини і Росії був другою резиденцією українських гетьманів. Це й зрозуміло.

25 липня Голіцин прибув сюди в долину (де я показував), поставив намет царський у церкві (де зараз їдальня), відбувся молебень на знак обрання нового гетьмана. Вся козацька старшина разом з Мазепою, відслуживши молебень, пішли через місток у табір Голіцина. Там знову відслужили молебень у імпровізованій церкві прямо в наметі, вийшли звітлія. В долині вже стояли 2000 козаків, більше нікого не пускали. Вся долина була оточена царськими військами. І отут відбулася знаменита Коломацька рада.

Спочатку виступив боярин – посланець із Москви. Тоді виступив Голіцин і сказав: «Кого хочете, того й вибирайте гетьманом, аби вік служив вам і Росії». – А потім виступив полковник Солонина – прибічник Мазепа, і сказав: «Воліємо обрати Мазепу гетьманом, а ви кого волієте? – Мазепу! Мазепу!» – закричали із натовпу. А хтось там викрикнув: «Не хочемо Мазепу! Другого хочемо!» – Солонина замовк, у натовпі почалась якась метушня, біготня, потім різкий зойк, і все затихло. Напередодні прибічники Мазепа розіслали своїх людей між козаками і сказали, що їм треба робити. Після цього із натовпу вже ніхто не кричав: «Не хочемо Мазепу». – Всі вигукували: «Мазепу гетьманом! Мазепу гетьманом!»

Так був обраний гетьман Мазепа. Голіцин взяв клейноди гетьманські – булаву, печатку, і вручив їх Мазепі. Тоді ж в послідуєть дні були прийняті так звані Коломацькі статті. Це договір козацької старшини із Московією.

Це було в с. Шелестово. Я збирав старі речі в 70-х роках: ікони, рушники – етнографію. І зустрівся з одним дідом, якому було вже за 90. Розговорилися. Він жив сам. Любив, коли до нього хтось заходив, гості у нього були не такі часті. Сам він любитель старовини і розповів, що в його роду передавали переказ. Ніби-то ще його дід служив десь на Кавказі, і там на Кавказі випадково зустрів земляка із Коломака. По його розповіді – це десь кінець XVIII або початок XIX століття. І той зустрінутий на Кавказі земляк розповів йому таку історію. Він говорив: «Ми бурлукували тут у Коломаці, у Коломацьких лісах, а потім прийшли царські війська». Справді, в 1775 році Катерина II ліквідувала Січ, ввела війська на Січ і в Коломаці поставили військовий гарнізон. Є й досі місце, де стояв той гарнізон, а склад гарнізону зберігався ще до колективізації і був зруйнований в 1932-1933 рр., далі той чоловік повідав: «Бурлукували ми, поки не прийшли царські війська, а потім прийшлося покинути ці ліси. Забрали вони своє багатство, золото, все, що в них було, другі цінності, викопали в одному місці яму глибоку, а тоді боковий хід. Туди поклали все багатство і кинули жеребок. Кому попаде, того живого там закривали, він повинен був вічно стерегти. Посадивши вічного сторожа, закидали ту яму і пішли назавжди».

Я питав того діда, де ж те місце?

Він розказав, що це місце недалеко від входу в городище, де ми з вами були – метрів 50 від входу. І показав, де приблизно. І більше нічого не сказав. Я питав його, чи правда це, можна вірити? Він сказав – правда. Казав: «Вічного сторожа не вбивали. Закривали. Він задихався. Вважали, що буде вічно стерегти багатство. Така в них віра була».

Драннікова Вероніка,
вихованка Зразкового художнього
фольклористично-етнографічного
колективу «Мережка» Центру дитячої
та юнацької творчості № 1 Харківської
міської ради, учениця 7 класу Харківської
гімназії № 6 «Маріїнська гімназія»
Харківської міської ради Харківської обл.
Керівник – Семенова М. О.

МІФОПОЕТИЧНИЙ ОБРАЗ КОНЯ В КАЛЕНДАРНО-ОБРЯДОВОМУ ФОЛЬКЛОРІ ТА КАЗКАХ СЛОБІДСЬКОГО КРАЮ

Тема нашого дослідження присвячена одному з найцікавіших прикмет міфологічної свідомості, що дожила до нашого часу в образі коня. Вивчення цього образу дає можливість дати відповіді на деякі питання фольклористики, у центрі уваги якої образи, що виражаються засобами мови й відбивають світосприймання людини традиційної народної культури.

Актуальність роботи полягає в тому, що дослідження фольклорних образів може сприяти кращому розумінню міфопоетики народної творчості, зокрема в регіональному аспекті. Матеріалом дослідження слугував масив календарно-обрядового музичного фольклору та чарівних казок із акцентуванням уваги на творах, записаних дослідниками Слобожанщини як минувшини, так і сьогодення.

Мета роботи – дослідити міфопоетику образу коня, визначити його функції в різних жанрах фольклору, зокрема в календарно-обрядових піснях та казках Слобідського краю, що пов'язано зі світосприйняттям людини традиційної народної культури і сягає найдавніших часів мисливської доби й доби становлення хліборобської культури.

Завдання дослідження: описати передумови походження образу коня; проаналізувати взаємозв'язки між внутрішнім і навколишнім світом слобожанського селянина на сакральному та соціальному рівнях через сприйняття образу коня.

Об'єкт дослідження – календарно-обрядові пісні й казки

Слобідського краю, у яких центральним є образ коня.

Предмет дослідження – міфопоетичний образ коня, зафіксований у календарно-обрядовому фольклорі та казках Слобідського краю у зв'язку зі світосприйняттям людини традиційної народної культури.

1. ОБРАЗ КОНЯ У СЛОВ'ЯНСЬКІЙ МІФОЛОГІЇ

1.1. Доместикація коня й відбиття його образу в міфології

Кінь відомий на теренах України давно: кінські кістки, знайдені в Наддніпрянщині, датуються IV тис. до н. е., причому це останки вже приручених коней. Археологічною ознакою зародження культу цієї тварини вважають знахідки її захоронень, а також зображення коня чи його голови.

Від 3000 року до н. е. кінь був остаточно одомашнений і до кінця 2000 року до н. е. поширився по всій території Європи. Але коні з дивовижною легкістю, за хоч трохи сприятливих умов повертаються у дикий стан і починають вести спосіб життя, який нічим не відрізняється від способу життя диких представників родини.

Кінь – це тварина, яка зробила переворот у житті людей. Він залишався основним транспортом і робочою силою до майже середини XX століття.

До розкопок в Мулліно вбачали, що коня було одомашнено в степах України. Саме кормова база лісостепу Подніпров'я та досвід одомашнення биків (корова) донесено в культурі аріїв, що поєднує землеробство та тваринництво.

Нині існує близько 200 порід різного призначення коней.

Кінь – хтонічна істота. Існує тісний зв'язок коня з нечистою силою: українські легенди про створення коня з чорта, який насміхався з важкої праці землероба; застосування кінських кісток, черепа, волосу в магічних діях, в обрядах спалення відьми та варіаціях цих обрядів; наділення шаманськими властивостями (казкові епізоди, коли кінь допомагає героєві викупатися в окропі, передбачає майбутнє чи сам виконує завдання героя).

У слов'янській міфології кінь, як і качка, асоціювався з сонцем. Слов'яни пов'язували з конем умирання й народження сонячного божества. Різними археологічними знахідками (оберіг «качка з головою коня»; фібула, на якій зображено Велику Богиню — так,

що руки її поступово переходять у кінські голови) — підтверджуються припущення: наші предки вірили, що сонце вдень подорожує небом у колісниці, запряженій кіньми, а вночі перепливає підземними ріками за допомогою качок.

Кінь — вірний помічник героїв і богів. Безпосередню причетність коней до Бога-Сонця змальовують різні давні міфи. Світовид завжди в золотому шоломі з сімома мечами, а восьмий у руці, виїжджає на білому, як і в його батька коні, воювати з темним мороком зла в нічні години.

Історичний джерельний матеріал, невеликий, а головне — неповний, і він часто не дає можливості свідчити про чисто українські вірування, — він ознака первісної слов'янської віри загалом без приналежності її до одного якогось народу. Також треба підкреслити, що досліджувати старовинні вірування й чисто духовного життя тепер, по тисячі минулих років, досить складно.

У римській та грецькій культурах образ коня з рисами, які є в слов'янській міфології. Покровительницею Коневодства та приручення коней була Артеміда (Діана). У середині 2 тис. до н. е. культ коня існував у грецькій міфології (Пегас, Коні Діомеди, Аріона). У міфах троянського циклу коня, як жертвоприношення богам на березі залишає військо, яке потім знищило Трою.

1.2. Ритуальний зв'язок людини й коня

Ритуальний зв'язок людини й коня означається по-різному через образ світового древа. Білоруси називають одну з головних частин житла — пічний стовп — «коньовим» стовпом або просто «конем». Стовп цей мав безпосередню причетність до домашнього вогнища, отже, душ померлих предків.

При спорудженні житла східні слов'яни найчастіше використовували коня, як жертву. Відповідно, і дахи тих будинків увінчували зображенням голови коня — так званими «кониками», «коньками». Дві сторони станини ткацького верстата називають «конями».

Жертвування коня або присвята живої тварини різним божествам — властиві для багатьох народів. У східно-слов'янських колядках поширений мотив потоплення в морі (річці) кінського табуна, серед якого вирізняється чудесний кінь. Учені вбачають у цьому мотиві ритуал жертвоприношення коня.

На теренах України за скіфської доби приносили коней в жертву, про що писав Геродот.

Ще одним символічним предметом образу коня є кінська підкова. Українці вірили і досі вірять, що прибита до порога стайні кінська підкова, оберігає коней від злодіїв. Кінська підкова також є допомогою для корів: «коли корова спортиться, треба здоїти молоко на підкову конячу, тоді корова знов поправиться». Атрибути кінської упряжі, підкови, дзвіночки, кінські черепи – усе це вважалося могутніми оберегами, захистом від бід, запорукою успіху та благополуччя. Кінській підкові надавали важливого значення, адже саме копито – це та частина тіла тварини, якій українці приписують магічні властивості. Наявність копит у демонічних персонажів – головна ознака нечистої сили. У випадку хвороби домашньої худоби її обкурювали димом підпаленого копита.

1.3. Символіка коня

У слов'янській міфології кінь – це символ Сонця. Зранку – це білі коні (хмаринки) – вони женуть вогняним промінням Сонця всяку нечисту силу. Удень коні руді, а ввечері – сиві (темно-сірі). Вночі коні стають чорними (вороні), у цей час Сонце переходить у підземний світ, а зорі на небі – це також коні, Чумацький Шлях – молоко небесної кобили.

Також важливий символ коня – істота, пов'язана із потойбічним світом, яка спроможна передбачити лихо чи смерть свого господаря, бути віщою, а також бути провідником на «той світ».

Для українця кінь також уособлює вільне життя, нескорений дух – стрімкість дій та вчинків. Кінь невід'ємний від козака, отож і від ідей волелюбства, свободи. Він є символом боротьби, а також уособленням мужності, сміливості воїна в бою.

У піснях кінь наділений лицарською вдачею. Він рятує свого вершника в боях, радіє його успіхами й сумує через невдачі, а коли господар загинув, копитами копає могилу й біжить до батьків сповістити про смерть сина.

Із образом коня пов'язують уявлення про кохання, милу дівчину, бо саме кінь є свідком почуттів і переживань козака.

Кінь слугував для пророкування перед початком великої справи. Подібна подвійна символіка збереглась і в народному

соннику: «На білому коні їхати верхи – щастя, на буланому – слабкість». Причетність білого коня до царства мертвих віднайшла й інше трактування: коли сняться білі коні – до смерті. Білий кінь зустрічається найчастіше в казках і легендах.

Культ коня існував у часопросторі стародавніх українців, причому один із їх провідних богів, бог громовиці та блискавки Перун, був вершником. Коня було визнано священною твариною, він міг принести й успіх, і смерть. Кінь був досить важливим у житті українців, і тому його символіка відобразилась і в побуті, і в традиціях нашого народу. Зображення коня прикрашали оселі, предмети побуту, вишивку, кераміку тощо. І найчастіше він трактувався як оберіг.

2. ОБРАЗ КОНЯ В КАЛЕНДАРНО-ОБРЯДОВИХ ПІСНЯХ І КАЗКАХ СЛОБІДСЬКОГО КРАЮ

2.1. Кінь у календарно-обрядовому фольклорі Слобожанщини

Образ коня наявний у ліричних та весільних піснях, у колядках та щедрівках, історичних піснях, веснянках тощо.

Кінь допомагає долати простір задля важливої подорожі: «добиватися царства», їхати до церкви, на пошуки нареченої.

Кінь наділений надзвичайними якостями: його «ніхто не спіймає й зануздає» окрім найсильнішого парубка, кінь уміє розмовляти з козаком, може врятувати воїна в бою, перескочивши Дунай, сприяє солдатській славі.

Чоловік є господарем тварин – представників «триярусного світу»: соловей – символ небесного світу, качечка («вуточка») – підземного, а кінь – нашого світу. У веснянках хлопці залицяються до дівчат, хизуючись вороними кіньми. У весняних жартах дівчину порівнюють із кобилою. Купальські пісні – хлопець іде коником за сонечком, щоб наздогнати літечко. Закоханий хлопець їде на коні до дівчини.

Колядки та щедрівки, у яких згадуються кінь

с. Велика Бабка, Чугуївський р-н,
Харківська обл. Зап. В.М. Осадча

Миколая!

А батечко коника сідлас.

Сідлає!
Та собі до церкви виїжджає.
Виїжджає.
А мати вечерю собирає.
Собирає.
Та собі діточок викликає.
Викликає.
Та усім дарунки наділяє
Наділяє.
Та ідіть, діточки до купочки.
До купочки.
Та беріть, діточки, даруночки.
Даруночки.
А лихим діточкам та й різочки.
Та й різочки.
А добрим діточкам даруночки.
Даруночки.
Та від Бога раю! Миколая1

с. Лобанівка, Дергачівський р-н,
Харківська обл. Зап. 1996 р.
М.О. Семенова

Миколка коника сідлас.	Миколка коника сідлає.
Миколка з дворика з'їжджає.	Миколка з дворика з'їжджає.
Вийшов його батечко,	«Я поїду до царя,
А він його питає:	Добиватися царства,
«Синочок мій!	Таточку мій!
Куди коня сідлаєш?	Хоч я царства не доб'юсь,
Куди з двору з'їжджаєш,	Так я ума наберусь,
Синочок мій!»	Таточку мій!»

с. Польова, Дергачівський р-н,
Харківська обл.
Зап. 1992 р. М.О. Семенова

Як задумали хлопчечка женити.

Приспів: При зорі,

При зорі, зорі,
При місяцеві ясному.
Увели йому пару коників.
Він на ті коні скоса поглядає.
Увели йому дівку в наряді,
А він ту дівку взяв поцілував.

с. Довгалівка, Великобагачанський р-н,
Полтавська обл. Зап. 1998 р.
М. О. Семенова від Коваленко Марфи
Григорівни, 1906 р. н.

Ой в двору, в двору по золотому
Ой дай, Боже,
Сашенька ходить, коника водить.
Святий веч(ір)!

**Коня напува, ружжо заряжа,
Коника водить, з конем говорить:**
«Та згадай мене, як ми з тобою
В війську бували, турка ганяли.
Та не так турка, як ті татари.
Турки, татари на Дунай нагнали».

**«А я як скочив та й перескочив,
Та й не замочив поли каптана.
Чобота-сап'яна ще й тебе пана».**
Будь же здоровий, молодий Сашуньо.
Ми ж тебе, Сашунько не понижаєм,
З празником Рожестом поздоровляєм!

Колядка хлопцю, якому іти в армію

с. Польова, Дергачівський р-н,
Харківська обл. Зап. 1992 р. М.О. Семенова

Із-за гор-гори стоять тумани.
Приспів: Ой дай, Боже,
Із-за гор-гори стоять тумани.
Святий вечір.

**То не тумани, то з коней пара.
То з коней пара, солдатська слава.**

Щедрівки хлопцеві

с. Пристін, Куп'янський р-н,
Харківська обл. Зап. 1994 р. М.О. Семенова

Із-за гаю зеленого

Приспів: Щедрий вечір, добрий вечір,
Добрим людям на здоров('я)!

Кінь вороний вибігас.
Ніхто ж його не спіймас,
Не спіймає-зануздає.
Як спіймає, пан Іванко.
Він спіймає-зануздає.
Да поїде за гірочку,
За гірочку по жіночку.

с. Пархомівка, Краснокутський р-н,
Харківська обл. [6, с. 36]

Ой рано-рано кури запіли

Приспів: Щедрий вечір!
А ще раніше Васічка устав.
Васічка устав лучком задзвенів.
Лучком задзвенів, братів розбудив.
Братці, вставайте, **коней сідлайте.**
Коней сідлайте, в поле в'їджайте.

с. Польова, Дергачівський р-н,
Харківська обл. Зап. М.О. Семенова

Стояв замет та й сокир(и)частий

Приспів: Щедрий вечір, добрий вечір!
А на тім заметі та й стояв Миколка.
Держав коня та й за поводи.
А вуточку та й за ниточку.
А соловейка та й за ретязочок.

Пустив коня та й у чисте поле.
А вуточку та й на синє море.
А соловейка в зелений садочок.

Веснянки

с. Кручик, Богодухівський р-н,
Харківська обл. [6, с. 67-68]

Як вийду я на вулицю, а ти догадайся.
Сідлай коня вороного та в путь собирай(ся).
А по нашій по вулиці **кобилка блудила**.
Ой чия ж то бездільниця спідницю згуби (ла).
Дівчаточка, хлоп'яточка, збирайте по грошу
Та й купимо бездільниці спідницю хоро(шу).
Хоч хорошу, нехорошу, аби коліщасту,
Щоб ходила на вулицю час(то).

с. Бацманы, Роменський повіт,
Полтавська обл. №357, [1, с. 104]

Ой на нашій та й улеці, що на нашей рівній
Вигравали паруб'ята **вороними кінь(ми)**.
Що на тії Задубівці, що на тії кручі
Погубили паруб'ята постолы й ону(чі).

с. Бацманы, Роменський повіт,
Полтавська обл. №357, [1, с. 104]

По тім боці, по толоці **кобила блудила**,
Ой там дівка-нетіпанка запаски згубила.
Не тіпанка, не рубленка, не рублені поли,
Тіко єї закрасили ті чорнії брови.

Купальські

с. Ключниківка, Миргородський р-н,
Полтавська обл. Зап. Г.В. Лебединська

**Ходить кониченько понад гречкою,
За ним козаченько же з вуздечкою.
Ой, постій же коню. Я й осідлаю.**
Поїду дівчину же одвідаю.
А чи ж вона жива, а чи здорова
Молода дівчина же чорнобова.

с. Червоний Оскіл Ізюмського р-ну
Харківської обл. Зап. 1993 р.
М. О. Семенова від Максименко
Євдокії Яківни, 1910 р. н.

Ой, Петре, Павле, Іване,
Половини літечка нема[є].
Половини літечка немає.
А сонечко в гору йде та гра[є].
**А сонечко в гору йде та грає,
А Іванко коника сідла[є].
А Іванко коника сідлас
Та то літечко доганя[є].**

2.2. Міфопоетичний образ коня в казках

У казці виникає образ чудесної **Кобиллячої Голови** [3, с. 16], яка нагороджує добру й чуйну дівчину: «Дівко, дівко, влізь мені в праве вухо, а в ліве вилізь! Як заглянула ж вона в праве вухо, а там усякого добра й видимо, і невидимо! Чого там тільки й не було! І убрання всякі, коні, карети, кучери. А золота та срібла! А грошей!»

Але також цей персонаж завдає шкоди поганій дівчинці.

Кобилляча голова стикується з давніми уявленнями про те, що саме в голові знаходиться душа.

Прадавні уявлення про предка-помічника в народних казках по-своєму виявляються в зображенні чарівного коня. Він, як і інші диво-помічники (вовк, гриф) сприймається хтонічною істотою

і безпосередньо пов'язаний із царством мертвих. Образ незвичайного скакуна став утіленням надприродної сили, що виходила з поєднання всіх стихій. Дивний кінь є водночас представником земного царства («копитами землю б'є», «по коліна в землю вріс») і небесного («летить понад горами, понад лісами, копитами землі не торкається», «на чолі зірка горить»); він знайомий з морем, може бігти по хвилях; причетний до вогняної стихії — «їсть жар, полум'ям дише, з ніздрів вальє дим, із-під копит іскри сипляться». Кінь є найкращим помічником героя в будь-якому випробуванні, володіє більшою мудрістю, ніж людина, надзвичайною магічною та фізичною силою.

У казці «**Іван — мужичий син**» цар видає наказ знайти коня, який «жар їсть, полум'я п'є, а як біжить — на дванадцять верств земля гуде й листя на дубах осипається». Маючи такого коня, герой стає непереможним у будь-якій битві. І лицареві доводиться пройти немало випробувань, щоб здобути його.

Інколи герой викрадає чарівного скакуна, підстерігши його на полі чи в лісі, або у володіннях свого супротивника. У казці «**Дерево до неба**» лише кінь, схований у змії, має над ним владу, тому змії мучить цього коня. Іванові достатньо раз нагодувати коня полум'ям та жаром, щоб до нього вернулась його магічна сила, і він переміг змія.

Подекуди цей образ постає не просто незвичайним, а найкращим із чарівних, і прикликати цього коня можна лише магічним способом: *«Як тобі їхати в Шовкову державу, то не вибирай з-межи сих коней, а іди у півницію й побачиши там коло дверей мідяний батіг. Візьми його й серед двору лусни! На се із поля пригримить табун коней. Всі будуть чарівні. Але ти із них не вибирай. Пусти їх до стайні, а позаду буде шкандибати сухоребрый кривак. Того собі й візьми. Той тебе і понесе в Шовкову державу» («Шовкова держава»).*

Фізична немічність диво-скакуна асоціюється з силою — у магічному вмінні. У деяких казках перед тим, як вирушити в дорогу, лицар проводить зі своїм конем певні ритуали: годує вночі на пшеничному полі, викупує кілька ночей у трьох росах тощо, адже для того, щоб подолати межу між світами, коневі необхідна особлива сила, отримати яку можна за допомогою магії. Лише такий кінь міг добігти до Шовкової держави (як дізнаємося з казки, інші коні не добігали навіть до півдороги). Країна, куди потрапляє герой на диво-коні, сприймається як потойбіччя —

її відокремлює від світу живих не лише величезна відстань, а й надзвичайно висока скляна гора, там усе виготовлено з золота. І нікому звідти не вдасться повернутися. Лише диво-кінь-кінь виносить героя назад у світ живих.

Висновки

Кінь відігравав важливу роль в побутовому та культурному житті слобожанського селянина. Кінь — це, по-перше, засіб пересування та вірний друг козака й помічник селянина. Також кінь уособлював вільне життя, нескорений дух, стрімкість дій та вчинків, мужність, сміливість воїна в бою. Кінь завжди рятує свого вершника у боях, радіє його успіхам й сумує через невдачі, а коли той гине, копитами копає могилу й біжить до батьків сповістити про смерть сина. Кінь – це істота, пов’язана з потойбічним світом, наділена здатністю передбачити лихо чи смерть свого господаря, бути віщою, а також бути провідником на «той світ». К також слугував для пророкування перед початком великої справи.

Література

1. Гнедич П. А. Материали по народной словесности Полтавской губернии, Роменский уезд. Вып. 1. Песни обрядовыя. – Полтава: Изд. Полтавской Учёной Архив. Комиссии, 1915. – 150 с.
2. Давидюк В. Ф. Первісна міфологія українського фольклору / В. Ф. Давидюк. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. – 310 с.
3. Казки Слобожанщини / упоряд., автори статті О. В. Коваль, Т. П. Коваль ; передмова та коментар В. А. Сушко. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – Х. : ФОП Брові О. В., 2015. – 92 с.
4. Кононенко В. І. Рідне слово. Підручник для шкіл із поглибленим вивченням української мови, ліцеїв, гімназій, колегіумів / В. І. Кононенко. – К. : Богдан, 2001. – 303 с.
5. Пастух Н. Тваринна образно-символічна система українського фольклору // Мандрівець. – 2000. – № 3–4. – 59 с.
6. Пісні Слобідської України / автор-укладач Л.І. Новікова. – навч. посіб. –Х. : ТО Ексклюзив, 2006. – 188 с.
7. Словник символів культури України / За загальною ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренко. – К. : Міленіум, 2002. – 260 с.

Товстик Анна,
вихованка Народного фольклорно-
етнографічного колективу «Вербиченька»
Нововодолазького будинку дитячої та
юнацької творчості Нововодолазької
селищної ради Харківської області,
учениця 7 класу Нововодолазької гімназії
Нововодолазької селищної ради
Харківської області

Керівники –**Коваль О. В., Коваль Т. П.**

ШЕВСТВО В ОБРЯДОВІ ТА УСНІЙ НАРОДНІЙ ТВОРЧОСТІ УКРАЇНЦІВ-СЛОБОЖАН

Шевське ремесло віднайшло відображення в народній культурі ХХ століття, а саме: в обрядах, звичаях і традиціях, фольклорі та світогляді українців-слобожан.

Метою нашої роботи було дослідити відображення чоботарства в народній культурі: в обрядах, звичаях, традиціях та світогляді українців Слобожанщини.

Наше дослідження базується на польових матеріалах, зібраних авторкою впродовж 2012-2017 років у населених пунктах Харківської, Донецької та Сумської областей.

Під час наших польових досліджень, на жаль, не зафіксовано прикладів застосування взуття як атрибута в **родильній обрядовості**. Проте відоме побажання малій: «Рости велика до черевика, від черевика – до чоловіка, а од вінця – до кінця!»

Придбані черевички для дівчини були великою радістю, і показником цього є веселі приспівки до танців, що побутували в слобідських селах : «Як узую черевички, та й піду я на музики!», «Черевички з розгозу не бояться морозу!».

Черевички мої тонко вистрочені,
Не хотіла танцювати, самі вискочили! (2)

Особливо бажаним було взуття для дівчат, що були на виданні. У петрівчаній пісні дівчина просить у свого милого купити їй черевички: «Купи мені черевички, хоч рублив за п'ять».

Черевички рипу-рипу
Та й в вишневий сад, у-у-у!

А у тому же садочку
Старости сидять, у-у-у! (9).

Чоботи у **весільних обрядах** оспівані, ними послуговувались у традиційних ритуалах. Представники весільного поїзду на подвір'ї молодої співали:

Ой поки ж ми та й стоятимем,
Сиру землю та й топтатимем
Червоними чобітками,
Золотими підківками? (8)

У всіх регіонах України відомий ритуал, коли на другий день весілля молодий дарує тещі чоботи. Зять кладе в чоботи гроші, після чого танцює з тещею запальний танець, що супроводжується піснею: «Чоботи, чоботи ви мої, наробили клопоту ви мені». Ритуал дарування зятем тещі чобіт на весіллі майже не зберігся на Слобожанщині.

У **поховальній обрядовості** існують свої канони, пов'язані з узуванням небіжчика. Більш поширенишим і давнім звичаєм слід визнати заборону взувати небіжчика. За нашими матеріалами, на Слобожанщині до середини ХХ ст. померлих людей не взували: «мертвеці повинні до Бога іти босими», – але у другій половині минулого століття небіжчиків стали взувати. Це пояснюється так: «Раньше людей, як умре, не взували, бо ні в шо було взувати» (6). Інші респонденти стверджують: «Оце ж у нас і ноги того болять, що покійників обувають. Тепер і в нас не вбувають, а черевики в гроб кладуть» (2).

Таким чином, використання взуття як елементу сімейної обрядовості присутнє в усіх її видах (родильній, весільній та поховальній), однак скоріше у якості соціального маркера, а не сакрального атрибута. Тільки у поховальній обрядовості воно відіграє більш значущу світоглядну роль.

У процесі систематизації польового матеріалу стало очевидним, що певна кількість зразків **народної творчості** стосується ремесел, зокрема чоботарства. Особливо це позначається в дитячих пісеньках та **колискових піснях**, у яких яскраво подається опис трудового процесу як ідеальної моделі поведінки дорослої людини або персоніфікується образ ремісника. Так постає образ кота-чоботаря. Дитина отримує перші знання про працю чоботаря з колискової пісні, психологічно засвоюючи поняття «вчися робити».

А вчися робити,
Черевички шити,
На базар носити.
Та й не дорожити,
По копієчці, по дві
Та й за них просити.
По копійці продавать,
Малих діток годувать(1).

Гордістю матері є те, що її дитя володіє ремеслом: «А Кирилець не гуля, черевички поправля». А найвищою нагородою за працю буде пошана від людей: «Будуть люди купувати, будуть тебе шанувати» (3). Приклади основ української моральності, закладені в колискових, найпростіші уроки чемності стають вагомим чинником формування високо порядної особистості людини-ремесника: «Не вчись, котку, красти, а вчися робити, черевички шити»(4).

Ефективним засобом ознайомлення дітей із шевським ремеслом є **потішки, забавлянки, дражнилки**, у яких народ подав детальні приклади, базовані на практичних знаннях, описав заняття чоботарів.

В українській народній традиції велике значення мають дівочі **ворожіння на долю**, пов'язані зі взуттям. Одним із найпоширеніших «гадань» було кидання чобота (черевика, валянка) через ворота або через хату. За світоглядним уявленням давніх українців, ворота, хвіртка – то перехід людини від закритого простору до відкритого й навпаки. То ж цікаво було дівчатам знати, що ж там їх чекає у відкритому просторі нового життя.

Під час польових розвідок у слобідських селах ми зафіксували користування взуттям, а саме чоботами, у різдвяних ритуалах: *«Перед старим Новим роком і я ворожила, на Маланку. Брала кусочок хліба, і з печі витягали печину обгорівшу (цеглинку). Дівчата кидали чоботи, де чий, всі на кучу. І ото кому що попаде: хлопці клали у чобіт, кому печину, а кому хліб. Хліб – то добре життя, а печина – то буде все життя пектися»* (5).

Польові записи про шевське ремесло – ознака широкого побутування **приказок** серед чоботарів або їхніх родичів. «Сапожник ходє без чобіт», – цю приказку пояснюють тим, що ремісник своїм професійним умінням рідко користується для себе для себе. Про людину, яка потрапила в халепу, говорили: «Вскочив

вище халяв». Влучними народними висловами поцінювали людину за певними зовнішніми рисами: «Видно пана по халявах», адже раніше належність людей до певного майнового стану розрізняли за кольором чобіт. Червоні чоботи носили багаті люди, жовті – люди середнього достатку, найбідніші мали чорні чоботи, а то й зовсім були безчобітними. Поширеним на Слобожанщині є фразеологізм «Два чоботи – пара». Під парою чобіт мають на увазі подібні один одному люди за поведінкою, за поглядами.

У ХХ ст. в смт Новій Водолазі (Харківщина) серед чоботарів побутувала пародія на відомий український романс «Дивлюсь я на небо», що передавалась із уст в уста новим поколінням ремісників:

Дивлюсь я на небо	Ти шила не дав?
Та й думку гадаю:	Посидів би нічку
Чого не сапожник,	І пару склепав.
Чого не клепаю?	Повіз би на толкучку,
Чому ж мені, Боже,	Баришнику б здав (7).

Отож, проаналізувавши перлини народної культури ХХ століття в аспекті шевського ремесла, дійшли висновку про його її відображення в обрядах, звичаях і традиціях, народній мудрості та світогляді українців-слобожан. Чоботарство – показник самотності як матеріальної, так і духовної культури Слобожанщини, де протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. чоботарство було важливим складником народного життя.

Література

1. Забіяка В. А. Світ фразеологізмів: Етимологія, тлумачення, застосування [Текст] : навчальний посібник / В. А. Забіяка, І. М. Забіяка. – К. : Академія, 2014. – 304 с.
2. Коваль О. В., Коваль Т. П. Нововодолазькі голосники – 2: Фольклорні, етнографічні, історико-краєзнавчі розвідки народного художнього фольклорно-етнографічного колективу «Вербиченька» Нововодолазького БДЮТ / О. В. Коваль, Т. П. Коваль., наук. консульт. В. А. Сушко. – Х. : СПДФО Бровін О. В., 2011. – 278 с. : іл.
3. Муравський шлях – 97: Матеріали фольклорно-етнографічної експедиції «Муравський шлях—97» (по селах Богодухівського,

Валківського, Краснокутського та Нововодолазького районів) / Упорядники: М. М. Красиков, Н. П. Олійник, В. М. Осадча, М. О. Семенова. – Х. : ХДІК, 1998. – 360 с.

4. Семенова М. О. Ой ти котку-рябку: колискові та забавлянки як творчість матері / М. О. Семенова // Берегиня. – 1998. – № 3-4. – с. 53-56.
5. Сивачук Н. Український дитячий фольклор [Текст] : Підручник / Н. Сивачук – К. : Деміург, 2003. – 416 с.
6. Сушко В. А. Життя нескінченне: поховальна обрядовість українців Слобожанщини ХІХ — ХХІ ст. [Текст] : монографія / В. А. Сушко. – Харків, СПДФО Бровін О. В., 2012. – 236 с.

Список інформантів

1. Безпала О. І.,
с. Нове Мажарове, Зачепилівський р-н, Харківська обл.
2. Біда О. М.,
с. Боромля, Тростянецький р-н, Сумська обл.
3. Головка Г. П.,
с. Комиші, Охтирський р-н., Сумська обл.
4. Деткіна Н.А.,
с. Маяки, Слов'янський р-н, Донецька обл.
5. Ізотова Н. І.,
с. Нове Мажарове, Зачепилівський р-н, Харківська обл.
6. Кінкіндаль Г. П.,
с. Пристайлове, Лебединський р-н, Сумська обл.
7. Пелехатий М. Г.,
смт Нова Водолага, Харківська обл.
8. Рокитян Є. М.,
с. Караван, Нововодолазький р-н, Харківська обл.
9. Серета В.М.,
с. Малий Бобрик, Краснопільський р-н, Сумська обл.

РОДИННА ОБРЯДОВІСТЬ І РОДИННЕ ЖИТТЯ

Наконєчна Олександра,
вихованка гуртка Чугуївського районного
Центру туризму, краєзнавства та екскурсій
учнівської молоді Чугуївської районної
ради Харківської області, учениця 11 класу
Коробочкинського навчально-виховного
комплексу Чкаловської селищної ради
Чугуївського району Харківської області
Керівник – Біла З. П.

ВЕСІЛЬНА ОБРЯДОВІСТЬ СЕЛА КОРОБОЧКИНОГО ЧУГУЇВСЬКОГО РАЙОНУ В СЕРЕДИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Весілля є складовою народної культури, якою зберігаються системно пов'язані між собою ціннісні джерела – етнічні й національні, яскраво розкриваючи дух нації.

Під час весільного обряду відбувається своєрідний процес передачі етнокультурної інформації між поколіннями, чим забезпечується спадкоємність самобутності етносу.

У весільному обрядовому комплексі міститься значний життєвий досвід народу, що передається художніми засобами.

Вивчення весільної традиції є необхідним із погляду розкриття мікросвіту сім'ї, пізнання всього розмаїття обрядової символіки, поетичної творчості, соціальної психології та сімейної педагогіки. Тож **актуальним** є питання дослідження та збереження весільного обряду з урахуванням нових соціокультурних умов, регіональної специфіки весілля. У цій роботі таким осередком є село Коробочкине Чугуївського району Харківської області.

Метою роботи є визначення етнокультурних особливостей весільного обряду в селі Коробочкинім в середині ХХ ст.

Ми дослідили весільний обряд, який мешканці села здебільшого зберегли до нашого часу. Оскільки с. Коробочкине є російськомовним, то обряд записаний російською мовою з особливостями місцевого діалекту.

Весільний обряд подано за циклами, як-от: передвесільний, весільний та повесільний.

Передвесільний цикл починається зі **сватання**.

Свати від нареченого та батьки нареченої домовляються про весілля. На знак домовленості розрізають хлібину – і самі їдять, й інших пригощають. Це означає, що дівчина засватана.

Перед весіллям улаштовують «дівишник». Цей обряд називався **«пропой»**. На нього запрошували не лише дівчат, а й хлопців, хресних батьків, яких у селі й тепер називають «папашка» й «мамашка». На цьому святі наречену «пропивали», подарунків на пропой не дарували.

Потім починалася підготовка до весілля. Родичі жениха готували головну прикрасу весілля – «ветку». Вирізали високий будяк – чортополох – щоб чортів «полохать», обгортали білим папером. На гілку вішали цукерки, горіхи, бублики, маленькі райські яблучка, щоб вийшов «райський сад». Потім цю гілку обв'язували червоною стрічкою, що була знаком чистоти й непорочності. «Ветка» була символом багатства молодих.

Батьки нареченого пекли один великий коровай та багато маленьких коровайчиків для кожного з гостей. У кожний коровайчик устромляли маленьку гілочку, прикрашену цукерками. Батьки нареченого також пекли з тіста два лебеді, яких також перев'язували червоною стрічкою.

Напередодні весілля наречену **«викупляли»**. Це могли робити ввечері напередодні весілля або вранці в день весілля. Сватами є хресні батьки нареченого, сам наречений та його рідня. **«Продають»** же молоду малі діти родичів нареченої. Заправляла цим дійством, як і весіллям, спеціально призначена людина – «дружка», або «боярин». Діти просили викуп, але дружка спочатку давав мало грошей. Тоді сторона нареченої співала:

А дружку стыдно стало, что денег не стало,
Корову продайте, а деньги нам дайте.

Дружка знову пропонував якійсь викуп, і якщо він був замалий, то знов співали:

А дружку стыдно стало, что денег не стало,
Да тебе не дружковать, тебе свиной пасти
С черною собакою да с большою дубинякою.

І тоді дружка віддавав весь викуп, який просили.

Найчастіше ввечері перед весіллям родина нареченого забирала скриню з посагом. Поки її везли від нареченої упродовж усього шляху пританцьовували та співали:

А в нас сундук новый, железом окован,
Скобы золотые, дары дорогие.

Разом із посагом забирали й наречену. Співали тричі, коли виходили з двору батьків молоді:

А у нашего свата опустела хата.

Дорогою співали пісні-приговори:

У втроут берёза стояла,
Со двора Анечка¹ съезжала.
Она верх березы ламала.
Расти, расти, берёза без верха.
Живи, моя матушка, без меня,
Без меня – доченьки Анечки.

На дворе вечерееет, а свёкр веселеет,
Ведет себе карестушку молодую
Да невестушку удалую, да зелёную,
Да Анечку чернобрывую.

За спогадами деяких старожилів, раніше на весіллі дівчата не гуляли. Перший день весілля проходив у батьків нареченої, тому родичі жениха сідали за стіл, а наречена та її рідня не сідали, а «обігрували» гостей, тобто обслуговували та веселили.

Наступного дня в хаті нареченого, навпаки, рідня молодого «обігрувала» гостей нареченої. Якщо під час обігрування подавали гостям воду, то вони платили за неї – клали на тацю монети.

Під час весілля люди старшого віку співали різні обрядові пісні, як-от:

Вьется хмель, стелется по горам, по долинам.
Целует, целует Ванечка Анечку.
Кабы ты угодила да мне сына родила.
Сошью тебе шубу да колуберью обнесу (Співають 3 рази)

¹ У текстах пісень згадується ім'я молоді

Потім співають:

Ой сваха моя, утеха моя,
Не пил бы, не ел, на сваху глядел (Повторюють кілька разів)

Після третього столу починається обдаровання молодих. Кожному, хто віддавав подарунок, вручали коровайчик із гілочкою. Після обдаровування з голови молодої знімали вінок, при цьому співали:

Цвёл мой цветочек до поры, до времени,
А теперь мой цветочек отцветается
И девичья воля прекращается (Співають кілька разів)

Зберігся обряд переходу молодої від дівки до заміжньої жінки. Між нареченою та свекрухою тримають ковдру так, щоб вони не бачили одна одну. Свекруха кидає невістці через ковдру хустку. Та відкидає її назад. Так повторюють тричі. Потім хусткою покривають молоду, співаючи пісню:

Ой що ми хотіли, те ми і зробили –
З хліба паляницю, з дівчини молодицю. (Три рази)

Цей обряд виконують на весіллі й донині.

Після зняття вінка та покривання хусткою над головами молодих розрізають великий коровай на дві рівні частини. Кожну частину віддають матерям молодих, а ті розрізають коровай на шматочки і роздають гостям.

Після цього ділять гілку. Верх її зрізають і віддають батькам нареченої, а нижню частину – батькам нареченого. Батьки нареченої ламають гілку з прикрасами, роздають гостям. А стовбур гілки батьки нареченого забирають і зберігають удома. Це символізувало міцність молодої сім'ї на все життя.

Після весілля, зайшовши до хати, у якій молоді будуть жити, наречена повинна сказати свекру й свекрусі: «Мамаша и папаша, примите меня не за гостя, а за родного дитя». Після чого батьки нареченого цілували невістку й казали: «Наша ты доченька».

Так закінчувався перший день весілля.

На другий день ряджена рідня молодого з баяном, із бубоном ішла до рідних батьків невістки (сватів) кликати на обід у хату, де ночували молоді. Було прийнято надівати на обличчя маски. На деяких весіллях жінки переодягалися чоловіками, а чоловіки – жінками.

Наприкінці весілля відбувався обряд забивання кілка. Забивали кілок на порозі хати молодих, щоб життя було міцним, або в садку батьків молодої, якщо дочка була останньою в цій родині, на знак того, що видавати заміж більше нікого.

До сьогодні в селі Коробочкиному весілля гуляють, не забуваючи старовинних обрядів.

Список інформантів, які проживають в с. Коробочкине Чугуївського району Харківської області

1. Бочарова Олександра Василівна, 1947 р. н.,
вул. Жовтнева, 9
2. Слєцька Ніна Кирилівна, 1926-2013 роки життя
вул. Жовтнева, 25
3. Пастухова Анна Федорівна, 1925,
вул. Чугуївська, 17
4. Сторожева Олександра Степанівна, 1918-2011 роки
життя,
вул. Жовтнева, 182
5. Попова Оксана Ігорівна, 02.03.1962,
вул. Кооперативна, 9
6. Пастухова Наталія Іванівна, 11.10.1964,
вул. Чугуївська, 17
7. Звягінцева Катерина Сергіївна, 13.09.1998

ДУХОВНІ ТРАДИЦІЇ ТРАДИЦІЙНІ ВІРУВАННЯ ТА ДЕМОНОЛОГІЯ

Олександренко Максим,
вихованець Народного фольклорно-
етнографічного колективу «Вербиченька»
Нововодолазького будинку дитячої
та юнацької творчості Нововодолазької
селищної ради Харківської області,
учень 8 класу Нововодолазької гімназії
Нововодолазької селищної ради
Харківської області

Керівники –**Коваль О. В., Коваль Т. П.**

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ЗАМОВЛЯННЯ (за матеріалами експедиційних досліджень на Слобожанщині)

*«Споконвіку було Слово,
І з Богом було Слово,
І Бог був Слово...»*

(Свята євангелія від Іоана, І. – Бог Слово)

Предковічна віра в магічну силу слова – це показник того, що слово – один із найсильніших оберегів. Самим життям доведено, що людське слово має в собі таємничу силу, пізнати яку дасться не кожному. Слово може як ошчасливити людину, так і занепастити її. Слово має властивість спинити дії злих духів. Словом скеровуються природні явища. Словом можна виганяти хвороби та зцілювати людину, тварин. «Численні примовки, приспівки, заклинання, звуконаслідування є ознакою широкого вжитку слова при лікуванні наших дідів і прадідів. Люди щиро вірили в магічну силу слова, і трвартоєба сказати, що ця віра допомагала їм долати нещастя, минати недолю» [8, с.40].

Автор нарисів із етнології, к. ф. н. В. Г. Антонюк, розглядаючи специфіку українського менталітету, надавав величезного значення ще мало дослідженому пласту вербально-магічних оберегів-замовлянь, що своїм корінням сягають первіснообщинного ладу і відбивають світогляд українського етносу, його світорозуміння

[1, с. 29]. Своєрідним кодом, завдяки якому відкривається доступ до джерел космічної енергії й людина пов'язується з вищим духовним світом, є замовляння та молитви, які склав народ. Замовляння – це глибинний за своїм змістом жанр народної творчості, яким відображається скарбниця народних вірувань, що сягають сивої давнини. Взаємозв'язок космосу, природи й людини, переданий у замовляннях, – ознака збереження в українській заклинанній традиції підвалин народної філософії життя. У цих поетичних творах відображено світосприйняття українського народу, його сподівання, надії, страх, любов до природи, віру в чарівну силу слова й дії.

Незважаючи на древність жанру, уперше замовляння згадуються в контексті міфологічних уявлень слов'ян лише у XVIII столітті. А вже в XIX ст. дослідження цього жанру усної народної творчості описані в працях О. Буслаєва, М. Костомарова, П. Єфименка, Ф. Рильського, С. Максимова, О. Потебні, ранніх працях Д. Зеленіна. Відомими збирачами й популяризаторами народної творчості (у тому числі й замовлянь) уважаються А. Чапа, Я. Новицький, П. Єфименко, Г. Іллінський, В. Кравченко.

Одним із найвідоміших дослідників фольклору є П. Чубинський. Його власні фольклорно-етнографічні дослідження та залучення порівняльного матеріалу висвітлюються у працях енциклопедичного посібника народної культури. М. Грушевський досліджував особливості замовлянь, розглядав їх як окремий жанр народної творчості й наголошував на їх архаїчності та самотності.

Пізніші дослідження особливостей замовлянь репрезентовані науковими розвідками вітчизняних науковців. Інтерес до замовляння як жанру народної творчості знову активізується лише на початку 60-х років XX століття в окремих публікаціях вітчизняних науковців та письменників О. Воропая, В. Скуратівського. Почесне місце посідає книга «Українські замовляння», упорядником якої є М. Н. Москаленко.

Наше дослідження в аспекті української замовної традиції базується на польових матеріалах, зібраних народним фольклорно-етнографічним колективом «Вербиченька» Нововодолазького БДЮТ та власних записах автора роботи у фольклорно-етнографічних експедиціях по Слобожанщині за 2011-2015 роки.

Народна медицина в давнину майже цілком спиралася

на уявлення про світ та його сили, бо своє здоров'я давня людина безпосередньо пов'язувала зі сферою вірувань. Архаїчне мислення наших пращурів було засноване на філософії возвеличення сил природи. Природа в цілому, таємничі небеса, земля, вода були персоніфіковані й одухотворені. Космографічні міфи про походження Всесвіту, людини, міфи сонячного кола, особливості ритуально-магічних побутових дій, – ось передумови до розгадки первісних витоків лікувальної магії праукраїнців.

О. Й. Бакалюк, д. м. н., професор визнає, що «ритуалу замовляння не міг провести будь-хто. Це мали робити жінки, зазвичай, середнього або похилого віку, авторитетні у своєму оточенні, із чистою душею, віруючі, чесні, щирі, привабливі, з великим життєвим досвідом і готові «прийняти» на себе чужий біль» [2, С. 224]. Серед причин захворювань людей були фізичні (переохолодження, перевтома, недоброякісне харчування тощо), містичні (уроки, пристрій, переполох тощо), а також природні явища (гроза, місяць, вихор тощо). При лікуванні користувалися водою, вогнем, рослинами, продуктами рослинного походження, лікували словом і магічними діями.

Із прийняттям християнства церква стала засуджувати замовляння, пояснюючи цей народний акт вірою в те, що Бог карає грішника хворобою, і людині не можна втручатися в «Божий промисел». Однак із плином часу замовляння зазнали значного впливу християнства, що простежується в їх змісті. Паралельно з язичницькими персонажами в тексти замовлянь уводяться герої християнської міфології: Діва Марія, Ісус Христос, Архангел Михаїл та ін. Об'єкт заклинання названий хрещеним Рабом Божим. Злиття язичницьких та християнських текстів простежуються в знахарських молитвах:

Господу Богу помолюся,
Матері Божій уклонюся,
І світові ясному,
І сонечку красному,
І зорі-зоряниці,
Тридев'ять вітрові сестриці... [1, с. 32].

«Мабуть, немає такої людини, яка хоч би раз у житті не запровадила народних методів стосовно лікування та покращення здоров'я власного чи своїх рідних, не прислухалася б

до мудрих порад чи застережень, щоб запобігти хворобі» [12, с. 72]. На Слобожанщині небагато інформантів, наділених хистом до замовлянь, які вміють лікувати людей від хвороб, від зурочень, від пристріту, переполоху, від зубного болю та інших напастей, говорили, що «помагати людям – Богом дано» (4), що знахарству «Бог навчив» (2.). Кожен заклінальний сеанс знахарки розпочинали із звернення до Бога: «Перед тим, як торкатися людини, треба сказати: «В одній руці хрест, у другій руці хрест, на тому хресті Ісус Христос воскрес» (3). «Уперед треба «Отче наш» прочитати, а тоді вже заговорі казати» (2). Після молитви знахарка приступала до «заговору» від прозору (зурочень), при цьому заклінала час, щоб замовити хворобу з першого разу:

Первим разом, іншим часом
Прийди, Господи, поможи
Рождений, хрещений
Рабі Божій (ім'я) од прозору.
І з очей, і з плечей,
І з усякого прозору:
Чоловічого, жіночого,
Парубочого, дівочого.
Прозір, прозір зустрічний,
Вручений, подуманий,
Помислений, засланий, заздресний,
Тут тобі, прозір, не бувати,
Червоної крові не сушити,
Білої кости не крутити,
Щирого серця не смутити.
Иди собі, прозір і прозірнице,
Всякі злії подуми, на очерета,
На болота, на гнилі колоди,
Де дівка косою не має,
Козак конем не грає.
Там тобі бути, пробувати,
Вік вікувати (2).

У ритуальних лікувальних текстах замовлянь час лікування хвороби чітко регламентовано. Вилкремлюються чотири основні світові добові парадигми: південь-північ, ранок-вечір. «Крикливиці полувечірні, полуношні, світові, ранкові» є характерною ознакою

під час замовляння дитини в курнику, щоб повернути їй «сонливиці» (5). Великого значення в лікувальній магії мали й місячні фази (молодик, перша чверть, повний, остання чверть). *«Я багато шепчу людям – гузки, лишаї, переляк виливаю. Шептать гузки і лишаї лучче на молодиці. А якщо виливать і шептать, як ото переляк чи вроки, то на вщербі, як місяць ущемляється, особливо на послідній квартирі»* (4).

Промовляння магічних формул найчастіше відбувається саме у центральній частині хати, біля покуття, столу, печі. Магічні дії проводилися також на межі (кордоні) села, роздоріжжі, під тинами, біля порогів, на берегах рік, бо там існувала найбільша можливість зустрічі з демонічними істотами, яких нерідко викликали шептухи. Саме ці місця, як і всі центри, давали можливість контакту з «тим» світом, і тому саме там проводилися лікувальної дії.

Будь-якій хворобі приписуються нелюдські риси, тому в знахарському замовлянні їх відряджають у світ «чужих», нетутешніх, подалі від світу «своїх».

Иди собі, переполох, туди,
Де люди не ходять,
Де звірі не бродять,
Де людський глаз не заходе,
Де півні не співають,
Де сонечко не гріє,
Де вітер не віє.
Там тобі бути, пробувати,
Вік вікувати (2).

Видатний мовознавець, етнолог, філософ ХІХ ст. О. Потебня, вивчаючи інтонаційний зміст українських замовлянь, зазначав, що завдяки багатству внутрішньої форми замовляння сприймаються як «духовний тайнопис народу».

Словесна магія, за свідченням інформантів, може вживатись у «чистому» вигляді, а може з магічними атрибутами, спектр яких надзвичайно широкий. Це й волосся, і нігті, і сліди людини, і її тінь, віск, олово, попіл, свячена вода, різні предмети, деякі продукти харчування, рослини, тварини, птахи, комахи тощо.

«Ото як дитина перелякається, приходять до мене. Я набираю непочатої води. Непочата вода – узята до схід сонця і щоб з того відра ще ніхто не набирав. Вона у мене всігдa є.

Ото набираю тії води, а тоді туди свячененької ллю і крихітку солічки кидаю туди. А тоді розтоплюю у мисочці віск, ллю віск у водичку і читаю замовляння» (2).

Інформантка із с. Боромлі, що на Сумщині, розповідала, що сама себе замовляла від зурочень. «Як шептала, водила руками по голові, по плечах, по руках, по грудях, по ногах, – і так тричі» (1).

Уроки чоловічі, жіночі, хлопчачі, дівочі,
Із рук, із речей, із поганих очей,
Із пальчиків, із суставчиків
Ідіть собі геть!
На яри широкі, на ріки глибокі,
На ліси високі ідіть собі геть! (1).

Знання, яким володіли знахарі, – це власне таємниця і найчастіше його передавали від покоління до покоління, але лише найстаршій або наймолодшій дитині.

2015 року під час фольклорно-етнографічної експедиції на хутір Закаблуки, що на Сумщині, ми стали свідками унікальних можливостей місцевої знахарки. Погода була сонячною, і учасникам експедиції довелося долати дорогу через поле до хутора. Зустрілися з бабусею Овраменко Л.П. (4), яка запросила нас до прохолодної світлиці, прикрашеної вишитими рушниками та картинами. Про такі хати кажуть: «Хата, як у віночку». Аж раптом одній дівчині зробилося зле. Бабуся миттєво посадила нашу Оленку на стільчик посеред кімнати й почала читати молитву. Після молитви вона стала нашіптувати замовляння, щоб допомогти дівчині:

«В одній руці хрест, в другій руці хрест, на тому хресті Ісус Христос воскрес. Миколай Угодник, Пресвята Богородице, допоможть шептать, викликають подумане, погадане, з'їдене родженій, хрещеній Олені. Там тобі, переполох, не стоять, по тілу не роз полонять, білої кості не ламать, червоної крові не бунтувати, не тонишить, головочки не кружить, під груди не тяжіть. Визиваю, викликаю, посилаю туди, де вітер не віє, де сонце не гріє, де людський голос не заходе, де комори пусті, де замки товсті» (4). Отак бабуся замовляла «і другим разом», «і третім разом», промовляючи: «Господь із помічню, а я із молитвою» (3). Після трьохразового промовляння замовляння,

знахарка почала нашіптувати:

«Господи, огради Олену чесним і животворящим хрестом, спаси її. Ангели-хранителі, храніть її душу, спасіть її серце. Враг, Сатана, одкаснись від рожденої, хрещеної Олени. Дмитрій-мученик за неї Богу молисься, а вас, врагов, проклина» (3).

Бабуся проводила навхрест руками по голові Олени, по спині, по ногах, торкалася підлоги («шоб усе погане, що прийшло, пішло у землю») (3), пояснила потім). Цілителька знов і знов повторювала магичні дії, при цьому нашіптувала: *«Не гризь гризе, я гризу. Вигризу з корінням, з насінням. Там тобі, гризь, не стоять, по тілу не розполоняють, білої кості не ламать, червоної крові не бунтувати, не тошнить, головочки не кружить, під груди не тяжіть» (3).* І отак тричі по дев'ять раз.

Магічні слова у поєднанні з магичними діями зробили свою добру справу. Оленка спокійно заснула на дивані, а бабуся давала нам життєві поради-обереги:

- *як ідеши в дорогу, перехрестись і скажи: «Господи, помози і благослови. Ісус Христос впереді, Матір Божя позаді, я посередині, шо їм, те й мені»;*

- *закудикувати в дорогу нільзя, а то невдача буде. Спитай: «Де ти ідеши?»;*

- *шоб не зглазили, треба булавку вгору жалом застібнуть, шоб оте зло наткнулось на жало;*

- *як мати виводе маленьку дитинку на вулицю, нехай лизне її личко язиком, шоб не зглазили;*

- *мати може сама відробити зглаз: через поріг прослати рушник, і нехай дитина перейде по тому рушничку, а мати іде за дитиною й каже: «Яка мати породила, та й хворобу від тебе отходила». І шоб же ж не через голий поріг ішло! А якщо дитинка ще не ходє, то мати її переносє по рушникові через поріг і каже ті ж слова (3).*

А ще бабуся нам повідала недавнішню історію про пораненого солдата, який звертався до неї за допомогою. *«Недавно до мене солдат приходив із війни. Рука теліпається, ребра стирчать. Каже, шо снаряд розірвався, і там була велика воронка. Його ранило, і він поплив вниз головою, у ту воронку впав. Лежав у госпіталі, а тепер прийшов додому в отпуск. Приходив до мене тричі, я йому шептала. А тепер, каже, піду на війну. Пішов уже» (3).* Відомо, що у таких випадках знахарі читали замовляння

від ран, від ворожих шабель і куль.

Доки ми спілкувалися з місцевою цілителькою, доти спала Оленка. Після півгодинного сну вона почувалася добре і змогла подолати зворотний шляхі з хутора Закаблуки до села Комиші. Ну як же після цього не вірити в цілющу силу замовлянь!

У народі вважають, що є такий час, така година, коли «в серцях» сказане слово обов'язково збудеться, тому іноді вживають такі примовки, які здатні відвернути лихо: «Не в лихий час будь сказано», «Не в лиху годину будь сказано», «У добрий час сказати, а в лихий помовчати» тощо.

Отже, дослідження замовної традиції становлять собою унікальні відомості про передачу сакральних знань і принципи послуговування цілющими текстами в традиційній медицині, тому передбачається вивчення замовляння як психічного феномена. Сьогодні необхідно вивчати цей малодосліджений пласт вербально-магічних оберегів-замовлянь, не дати їм відійти в небуття, адже українські замовляння – це глибинна скарбниця народної творчості, завдяки ним можливо протистояти лихові, життєвим негараздам, зцілювати недуги.

Література

1. Антонюк В. Г. Голос горлиці. Нариси з етнології / В. Г. Антонюк. – К. : Обрії, 1996. – 88 с.
2. Бакалюк О.Й. Українська народна медицина: витоки, педагогічні аспекти викладання: Зб.: Екзо- та ендоекологічні аспекти здоров'я людини: ретроспектива і погляд у майбутнє. До 25-річчя Чорнобильської трагедії. Матеріали Міжнародної наук.-практ. конференції (8-9 квітня 2011 р.) / О. Й. Бакалюк, П. П. Кузів, С. В. Дзига та ін. – Ужгород, 2011. – С. 423-426.
3. Берковець В. Мовні особливості українських народних замовлянь / В. Берковець // Українська мова та література (газета). – 1998. – № 18.
4. Берегиня. Історія, звичаї, традиції українського народу. – К. : Берегиня, 1992. – 127 с.
5. Болтарович З. Є. Народна медицина українців. — К.: Наукова думка, 1990. — 230 с.
6. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних

- поглядах та віруваннях. — К.: Довіра, 1992. — 414 с.
7. Войтович В. Українська міфологія. — К.: Либідь, 2005.
 8. Волошин А., Волошина О. Історико-етнографічний нарис Нововодолазького району. — Харків – Нова Водолага, 1994.
 9. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнограф. Нарис / Худож.-оформлювач Л. Д. Киркач-Осипова. — Харків: Фоліо, 2007. — 495 с.
 10. Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Упоряд. В. В. Яременко; Авт. передн. П. П. Кононенко; Приміт. Л. Ф. Дунасвської. — К.: Либідь, 1993. — 392 с.
 11. Іларіон Митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. — Вінніпег : Волинь, 1965. — 424 с.
 12. Калкіна Л. Матеріали до факультативного заняття з етнопедагогіки.// Українська мова і література в школі. — № 7. — 1993.
 13. Коваль О. В., Коваль Т. П. Нововодолазькі голосники — 2: Фольклорні, етнографічні, історико-краєзнавчі розвідки народного художнього фольклорно-етнографічного колективу «Вербиченька» Нововодолазького БДЮТ / О.В.Коваль, Т. П. Коваль; наук. консультант В.А.Сушко. — Х.: СПДФО Бровін О.В., 2011.-- 278 с.; іл.
 14. Лановик М., Лановик З. Українська усна народна творчість. — К.: Знання – Прес, 2005. — 592с.
 15. Лозко Г. Коло Свароже. — К. : Український письменник, 2005. — 222с
 16. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. — К. : Обереги, 1992. — с. 80.
 17. Муравський шлях — 97: матеріали фольклорно-етнографічної експедиції /Упор. М. Красіков, Н. Олійник, В. Осадча, М. Семенова. — Х., ХДІК, 1998. — 360с.
 18. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. — К. : Обереги, 2003. — 144с.
 19. Новикова М. Прасвіт українських замовлянь / Українські замовляння / Упоряд. М. Н. Москаленко. — К.: Дніпро, 1993.
 20. Скуратівський В. Т. Дідух: Свята українського народу / В. Т. Скуратівський. — К. : Освіта, 1995. — 272 с.

21. Скуратівський В. Т. Місяцелік. Український народний календар / В. Т. Скуратівський. – К. : Мистецтво, 1993. – 208 с.
22. Соляр О. Українські «лікувальні» замовляння: проблема культурологічного контексту / О. Соляр // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Львів, 2003. – Випуск 31. – С. 156-164.
23. Товстуха Є. С. Українська народна медицина / Є. С. Товстуха. – К. : Рось, 1994. – 347 с.
24. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К. : Либідь, 1992. – 636 с.
25. Чубинський П. П. Мудрість віків. У 2-х книгах. / П. П. Чубинський. – К. : Мистецтво, 1995. – Кн. 2 – 224 с.
26. Ятченко В. Замовляння та їх значення для вивчення ментальності українців / В. Ятченко // Народна творчість та етнографія. – 1996. – № 1.

Список інформантів

1. Біда Олександра Миколаївна, 1937 р.н.,
с. Боромля, Тростянецький р-н, Сумська обл.
2. Гребінник Катерина Тарасівна, 1922 р.н.,
с. Княжне, Нововодолазький р-н, Харківська обл.
3. Овраменко Лілія Пантелеймонівна, 1931 р.н.,
хут. Закаблуки, Охтирський р-н, Сумська обл.
4. Приходченко Настя Савеліївна, 1926 р.н.,
с. Карпилівка, Охтирський р-н, Сумська обл.
5. Чалиш Лідія Трохимівна, 1932 р.н.,
с. Рябухіне, Нововодолазький р-н, Харківська обл.

Парамонов Максим,
учень 10 класу Харківської гімназії № 172
Харківської міської ради,
член ради Музею Харківського дитячо-
юнацького клубу моряків Харківської
міської ради, Харківської області
Керівник – **Л. К. Кудлай**

**ТРАДИЦІЯ НОСІННЯ НАТІЛЬНИХ
ПРАВОСЛАВНИХ ХРЕСТІВ НА СЛОБОЖАНЩИНІ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII-ПОЧ. XVIII СТОЛІТТЯ
(за матеріалами колекцій натільних хрестів Музею
Харківського дитячо-юнацького клубу моряків
та історико-етнографічного, ставрографічного
Музею Хреста)**

Питання, порушене в нашій праці, в науково-дослідницькій літературі до цього часу не висвітлювалося як окрема проблема. Тож у нашому дослідженні значну роль відіграли матеріали спроб систематизації натільних хрестів в Україні. Уперше ці спроби здійснені ще наприкінці XIX ст. (Б. І. Ханенко, В. І. Ханенко) і продовжені в наш час (В. О. Векленко, А. К. Станюкович та ін.). Вагомим внеском в українську ставрографічну науку стали дослідження православних старожитностей Орільсько-Самарського Межиріччя, Новобогородицької фортеці на Дніпропетровщині, відкриття 2013 року єдиного в Україні Музею Хреста, організація та проведення багатьох виставок натільних хрестів із території України, що були організовані тим же Музеєм Хреста.

У роботі *територіальні кордони* обмежуються історико-географічним регіоном Слобожанщини, де основна увага приділяється районам віднайдення натільних хрестів на Харківщині. *Хронологічні межі роботи* охоплюють період середини XVII – початку XVIII ст.

Разом із християнською вірою з Візантії на Русь приходить і хрест [13, с. 4]. Підвіски-хрести з рельєфним орнаментом зустрічаються в похованнях X-XII ст., що були знайдені під час археологічних досліджень на території стародавнього Києва. Як християнські символи, вони властиві для дитячих

та чоловічих поховань [3, с. 9]. У цей період заможні жителі київського дитинця урочищ Гончарів та Кожум'як, вірогідніше за все, носили невеликі кам'яні хрестики, що були знайдені в ювелірній майстерні XII-XIII ст. на дитинці та в оселі заможного жителя урочища Кожум'як [15, с. 255].

Подібні кам'яні хрестики без зображень із просвердленим отвором для шнура для носіння на шії знаходили ще в XIX ст. в с. Вишеньках Остерського повіту Чернігівської губернії, на Княжій Горі поблизу Києва, в місті Витичеві Київської губернії, у Володимирі-Волинському в Холмській Русі та інших місцевостях Південно-Західного краю [32, с. 8].

У XVII-XVIII ст., крім бронзових тільників, була поширена традиція носіння різьблених дерев'яних хрестів [25, с. 12]. Відомі були натільні та напрестольні срібні та золоті хрести, що були власністю відомих діячів. Так, цікавим зразком мистецтва українських майстрів на поч. XVII ст. є золотий напрестольний хрест гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного [26, с. 70]. Ще одним взірцем мистецтва створення хрестів був срібний хрест значної довжини, що належав Павлові Полуботку [31, с. 136]. Золотий хрест із довгим золотим ланцюжком російської роботи був і в Андрія Квітки під час його мандрівки з Києва до Москви [19, с. 51].

Висвітлимо, як формувалася традиція носіння натільних хрестів на Слобожанщині. Складний процес формування населення на цій території відбувався впродовж десятиліть представниками різних етнічних груп. Дві з них домінують: українці (черкаси, за письмовими джерелами) та руські (московити). За останніми археологічними дослідженнями пам'яток козацької доби на Слобожанщині, дослідниками виокремлено два типи традицій житлобудівництва, що належать носіям двох матеріальних культур – черкасам (наземні заглиблені житла) та московітам (землянки) [7, с. 74]. Наступними дослідженнями визначено нові відмінні риси в побуті українців та росіян – зовнішня різниця [9, с. 34], технології виготовлення посуду черкаського та московського [8, с. 30], те, що в черкасів згідно з письмовими джерелами не було лазень [2, с. 169] та перевагу західноєвропейських монет у переселенців із Правобережжя, коли до московської деньги, непривабливої та маловісної, вони переважно ставилися зі зневагою [8, с. 31]. Відмінність побуту черкасів і московитів зафіксована в писемних джерелах. Зі слів архієпископа Філарета (Д. Г. Гумілевського)

черкаси жили охайно, хати їхні були побілені, вимиті й прибрані, щосуботи жінка мила та білила хату, напередодні кожного свята обмазувала її ззовні [30, с. 254].

Усвідомлюємо, що представники двох різних етнічних груп, співвідносних із двома археологічними культурами, дотримувались і різних духовних традицій, сповідаючи єдину для них християнську віру. Філарет підкреслював, що малорос молиться інакше, він не завжди молиться перед образом і не покладає багатьох поклонів, а малоросіянка, перехрестившись перед образами йде до домашніх справ і, прибираючи хату, продовжує читати про себе молитви [30, с. 254]. Найголовніша ж відмінність в культурно-церковних традиціях між українцями та росіянином в XVII ст. простежується в традиції носіння натільного хреста. Так, у переселенців із Правобережної України на період заселення Слобожанщини не було стійкої традиції носіння натільного хреста на відміну від московитів, які були прихильниками носити металеві хрести-тільники. Це твердження ми будемо доводити, посилаючись на археологічні матеріали.

Починаючи з 90-х років XX ст. особливої актуальності набувають *археологічні дослідження* пам'яток пізнього середньовіччя, які раніше були поза увагою дослідників. Уже з 1996 року експедиціями під керівництвом В. В. Колоди, І. В. Голубевої, Г. Є. Свистуна фіксуються культурні горизонти козацького часу на селищах і городищі Верхнього Салтова, Городнего, Валківської, Харківської, Чугуївської [27, с. 60-63; 28] та Царів-Борисівської фортецях [6, с. 122-127], а з 1999 року й донині проводяться археологічні дослідження Мохначанського городища, де також простежуються культурні пласти козацької доби [18]. У 2001-2002 рр. проводилися дослідження поховань періоду пізнього середньовіччя [17]. На підставі таких розвідок свідчимо, що традиція носіння металевих хрестиків-тільників за козаччини, скоріш за все, належала лише московитам. Так, чотирикінцеві хрести з Царів-Борисівської фортеці належали московським стрільцям, які жили на території фортеці в перший період її існування з 1599 року [6, с. 123]. Питання виникають стосовно чотирикінцевого з серцеподібними кінцівками, цатою² в середохресті та квадратними медальйонами на кінцівках балок

² Цата – півмісяць на православному хресті – державний знак Візантії

хреста, знайденого на Чугуївському городищі [28, с. 68]. Такий тип жіночих хрестів із цатами був сформований у другій половині XVII ст. і до кінця століття був уже широко представлений на всій території Росії [23]. Серед натільних хрестів колекції Музею ХДЮКМ є чотири хреста подібного типу, що були знайдені жителями села Огульців Валківського району, с. Молодового Вовчанського району та селища Кочетка Чугуївського району Харківщини (Рис. 1).

1.

2.

3.

4.

Рис. 1. Натільні хрести з цатою

1. село Огульці Валківського району;
2. селище Кочеток Чугуївського району;
3. село Молодове Вовчанського району;
4. село Огульці Валківського району

Фото Кудлай Л.К.

На Чугуївському городищі хрест знайдений у наземній будівлі, яку дослідниця пам'ятки Г. Є. Свистун інтерпретувала як шинок, де знаходилися предмети як черкаської, так і московської археологічних культур [28, с. 83]. Можливо, знайдений хрест міг належати московським служилим людям, які з'явилися на городищі вже після першої спроби створити укріплення першими поселенцями під проводом Якова Острияниці 1638 року [28, с. 60-61]. Іноді подібні хрести жінки прикріпляли до кінцівок металевих або бісерних гейтанів—«хрестовок» і тоді вже носили на одязі [23]. Про традицію носіння натільних хрестів у московитів докладно розповів польський хроніст Олександр Гваньїні в «Хроніці європейської Сарматії»: «Хрестики срібні та золоті, котрі вони хрестами (chrestami) звать, обсажені дорогоцінним камінням, вони їх носять на шії як святиню. Бідніші носять мідні чи латунні хрестики без прикрас або ж якісь інші, вони їх завжди мають при собі» [10, с. 618].

Найдавнішими хрестами, що зберігаються в колекції натільних хрестів Музею ХДЮКМ є хрести типу «Герновий вінець» з краплеподібними та стрижнеподібними кінцями променів середохрестя, що були поширені по всій території Росії ще з XVII ст. [23]. Хрести ці надійшли з селища Кочітка, м. Чугуєва, села Огульців та інших населених пунктів Харківщини (Рис. 2).

Рис. 2. Натільні хрести XVII-XIX ст. з колекції натільних хрестів Музею ХДЮКМ

Фото Кудлай Л.К.

Ці хрести пов'язують із російськими служилими людьми, які розселилися на території Слобожанщини за ініціативи російського уряду в 30-40 рр. XVII ст. під керівництвом белгородського воєводи для захисту південних кордонів [11, с. 70]. Зустрічаються 6 тільників подібної форми та хронології в колекції з села Липців, що, за формою та особливостями оздоблення, могли належати вихідцям із російських земель.

Ще 12 натільних хрестів із колекції Музею Хреста, В. О. Векленко відносить до XVI-XVII ст. та припускає, що вони належали засновникам села – вихідцям із Правобережної України, які заснували с. Липці 1655 р. [4] (Рис. 3). Для нас зрозуміло, що дослідженням музейних колекцій не здійснюється повного аналізу матеріалу, адже бракує супутніх матеріалів, які б могли полегшити визначення хронологічних меж поширення таких хрестів. Однак, варто зазначити, ці хрести є цінним матеріалом для систематизації й каталогізації.

Отже, можна стверджувати, що знайдені хрестики на археологічних пам'ятках із культурними пластами XVII-XVIII ст. є ознакою стійкої традиції носіння металевих натільних хрестів московитами, які жили на території Слобідської України, що має підтвердження й на інших пам'ятках на території Росії.

Водночас, як уважають деякі історики, на українських землях із XIV до середини XVIII ст. не було звичаю носити натільні хрестики чи іконки [29, с. 266]. Аргументами таких тверджень були факти того, що ці предмети нечасто знаходять на козацьких цвинтарях. І справді, на підставі аналізу археологічних досліджень козацьких українських поселень XVII ст. дійшли висновку про нечисленність хрестів, що в значній кількості були загублені жителями різних поселень Слобожанщини вже в XIX ст. Немає натільних хрестів і в козацьких могилах. Таким археологічно дослідженим некрополем у нашому регіоні є цвинтар XVII-XVIII ст. в с. Мохначі Зміївського району. 2011 року в господарчій ямі № 57 на городищі знайдено два натільні хрестики, але властиві вони для пізнього часу. Немає хрестів і в культурних пластах XVII-XVIII ст. селища Верхнього Салтова, що представлені різними типами козацького посуду, предметами побуту та пічних кахлів, а релігійна тема представлена двома медальйонами Святого Тихона Задонського, культ якого був поширений на Слобожанщині в XIX ст. і зображеннями хрестів на фрагментах пічних кахлів [16, с.5],

а на території Царів-Борисівської фортеці, де в різні періоди жили й черкаси, і росіяни, як зазначалося вище, знайдено лише хрестики московських стрільців.

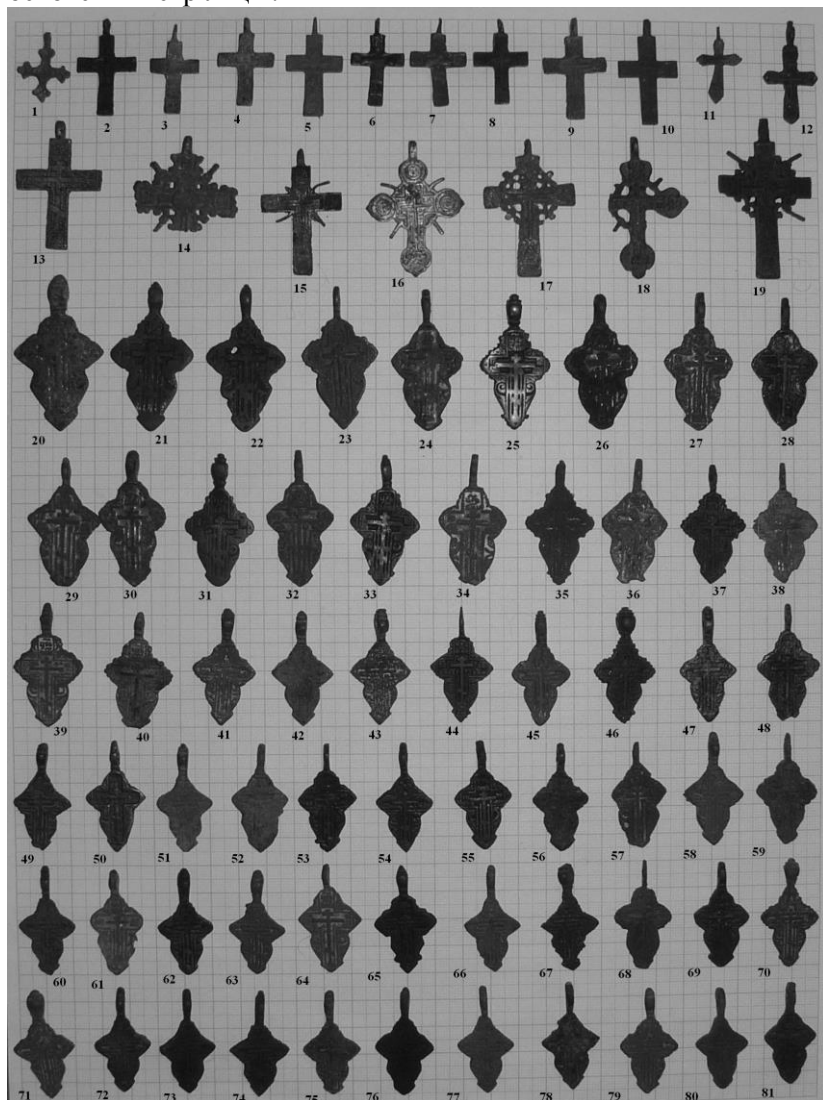

Рис. 3. Натільні хрести XII і XVI–XVIII ст. з комплексу натільних хрестів з села Липців Харківської області
Фото В.О. Векленко

Не знайдено предметів християнського культу й на території козацької фортеці Нижньотеплової Станично-Луганського району, що побудована в першій половині XVII ст. [20, с. 43], і на поселенні «злодійських черкас», ватажками яких були Грицько Горський та Василь Рябуха біля с. Білогорівки на Луганщині [12, с. 40-41], і в Глухові, який на XVII ст. стає одним із найбагатших і найкрасивіших міст України, де експонується значна кількість археологічних знахідок періоду козаччини [14, с. 49].

Із першого погляду, цьому факту є певні пояснення: переселенці з Правобережної України приходили зі своїми церквами та своїми дерев'яними натільними хрестами, які, можливо, не збереглися в могилах козаків до наших днів. Так, досліджуючи поховання другої половини XVII-XIX ст., на Мохначанському городищі, де поза та орієнтація небіжчиків є ознакою християнського віросповідання, дослідники С. А. Плетньова та В. В Колода. визнавали поганій стан збереженості кістяків і навіть те, що їх немає в деяких похованнях [26, с. 16].

Дослідники припускають те, що коли немає тільників на небіжчиках, це може бути показником імовірної наявності замість металевих хрестиків дерев'яних. Умови ж збереження хрестів на Мохначанському кладовищі були несприятливими порівняно з умовами зберігання їх у склепіннях заможних городян на цвинтарі в Полтаві [25] і на території Зміївського Миколаївського монастиря, де був знайдений дерев'яний нагрудний хрест задовільного стану збереження (за матеріалами Зміївського краєзнавчого музею). В одному з жіночих поховань православного обряду в Полтаві збереглися не тільки залишки дерев'яного різьбленого хрестика-тільника, а й зберігся костюм заможної городянки з шовкових, оксамитових та парчевих тканин [25, с. 12]. До того ж, на Мохначанському кладовищі С. А. Плетньовою було досліджено одне з поховань, у якому на шії небіжчика був шнурок для хрестика. Хреста не знайдено, мабуть, тому, що згризли гризуни, які вже до розкопок розтаскали фаланги рук і ніг [21, с. 17].

Про те, що вихідці з Правобережжя були прекрасними різьбярми по дереву й могли займатися вирізуванням хрестів із дерева, можна посилатися на свідчення протоієрея Фоміна: «Різьблення з липового дерева було в черкасів дивовижної

досконалості. Показником є іконостаси, кіоти, аналої, хрести, чаші, що дійшли до наших днів. Вражає вміння відтворення рослинних елементів» [31, с. 146].

Проаналізувавши вищезазначений археологічний матеріал, стверджуємо, що однозначної відповіді на запитання, чи носили натільні хрести вихідці з Правобережної України, немає. По-перше, пам'ятки козацької доби на Слобожанщині ще «чекають» свого широкого дослідження, по-друге, потрібен аналіз матеріалів із експозицій і фондів єдиного в Україні Музею Хреста, а по-третє, необхідно усвідомити, що серед переселенців не було однакового ставлення до традиції носіння натільних хрестів. Уважаємо, що конче необхідний аналіз матеріалів такої важливої пам'ятки XVI-XVII ст., як поховання козацького цвинтаря біля дерев'яної церкви Преображення Господа в Чигирині, де в північній частині цвинтаря розкопано численні дитячі поховання, два жіночих поховання з залишками головного убору: очіпка, зшитого з парчевої тканини пурпурового кольору, корсажу з мідними застібками-гачками. Серед супроводжувального матеріалу були й натільні хрестики [9, с. 34].

Посилаючись на *писемні джерела*, можна припустити, що у вихідців із Правобережної України не було натільних хрестів через бідність. Із цього приводу відомий історик Є. Альбовський писав: «Харьковские переселенцы построили церкви, но такие бедные, что в них совсем не было икон и книг для отправления службы. Поэтому поводу Офросимов писал: «... а образов местных и деисусов нет – черкасы молятся бумажным листам, своему литовскому письму и стенам, а книг и заводу никаких нет, и за Тебя, Великий Государь, молитв Бога не по чем, только лгут Богу и десятой части хвалу Богу не воздают. Нет Евангелия Напрестольного... и о том вели свой милостивый указ учинить, чтоб было по чем за Тебя, Великий Государь, молитв Бога... А я, видячи их маловерие, про поклонение бумажным листкам и стенкам, для того к тебе и писал» [1, с. 80]. Саме матеріал для паперових ікон – папір, що виготовлявся на мануфактурах Київщини й Чернігівщини, як і книга, завжди шанувались українським народом.

Відмінності церковних традицій московитів та українців викликали підозрілість російського духовенства до віри останніх.

Ця підозрілість пояснювалася розумінням, що вихідці з Правобережжя перебували під впливом католицизму, уніатства або протестантизму. Так, наявність в колекції Музею ХДЮКМ олов'яного хрестика з умовно католицькими ознаками, є ознакою або перебування серед населення Слобожанщини ополяченого прошарку, або збереження релігійних традицій, які переселенці з Правобережжя принесли на Слобожанщину.

Українці-переселенці були більш освіченими порівняно з переселенцями-московитами й дивували цим навіть іноземців [4]. Так, Ю. Юст, датський посол, дивувався, що «...не лише українська шляхта, митрополит, а й ченці Києво-Печерської лаври мали високу освіту та культуру, європейську поведінку й розмовляли бездоганною латиною, і не врів своїм очам, бачачи письменних селянок...» [23]. Диякон Павло Алеппський улітку 1654 року проїжджаючи через Рашів, Умань та Київ, бачив тодішнє церковно-побутове життя українців й особливо відзначав глибоку пошану козаків до віри і своїх храмів [31, с. 120]. «На всій землі козаків ми помітили таку прекрасну рису, яка порушила наше здивування, – говорив Павло, – усі вони, за незначним винятком, навіть більшість їхніх дружин і дітей, уміють читати і знають порядок церковної служби...» [31, с. 121].

Ще одна риса характеру – демократизм, відрізняла українців від інших груп переселенців. Подібну характерну для українців рису вшанував І. С. Аксаков. Він писав: «В Малороссии нет такого резкого разделения сословий. Небогатый пан, козак-хуторянин, гильдейский купец, мещанин – все живут на один лад, говорят одним языком» [24, с. 71]. А М. І. Костомаров, який добре знав Україну взагалі, а Слобожанщину зокрема, зазначав, що українці завжди були занадто прихильні до простоти, виказуючи у своїм світогляді й характері багато демократичності [24, с. 71].

Зрозумілим є і той факт, що західноєвропейські традиції впливали на український побут та духовне життя, про що ми читаємо в писемних джерелах. Так, про особливу техніку черкаського іконопису писав протоієрей Харківської єпархії П. Г. Фомін: «...Казацкие живописцы заимствовали красоты живописи лиц и цвета одежд от франкских и ляшских живописцев-художников...» [31, с. 124]. А М. Ф. Сумцов уважав, що: «Старе українське церковне мистецтво з одного боку виявляло вплив італійських та іспанських великих майстрів, здебільшого Джіотто

і Мурільо, із іншого – мало багато національних побутових рис» [24, с. 184].

Усі ці особливості світогляду культури та побуту українців, те, що не було в них традиції обов'язкового носіння натільних хрестів, насторожували московське духовенство й давало їм підставу звинувачувати черкасів у «маловір'ї». Цей факт стає зрозумілим, коли з'ясовуються складні історико-політичні умови процесу залюднення просторів Слобожанщини. Із плином часу для зміцнення свого впливу московський уряд намагається повернути на свій бік митрополита. Уже 1684 року під тиском московських посланців і гетьмана Самойловича церковний собор у Києві обрав промосковського кандидата — князя Гедеона Святополка Четвертинського. А вже з 1685 року, коли Київську митрополію було приєднано до Московського патріархату, на території України розпочинаються асиміляційні процеси в обрядності [5, с. 239]. Так, під завісу XVII ст. поступово зникали (стиралися) самобутні риси духовної культури перших поселенців Слобідської України. І хоча матеріально-духовні надбання українців ще тривалий час зберігалися в їхньому побуті, уніфікаторською політикою Московського уряду привнесено свої корективи в деякі культурно-церковні традиції. Саме з XVIII ст. в писемних джерелах, етнографічних матеріалах усе частіше згадується такий атрибут церковного життя, як натільний хрест. А археологічні матеріали дають більш повноцінні колекції натільних хрестів саме XVIII-XIX ст.

Отже, в традиціях носіння натільного хреста жителями Слобідської України доцільно виокремити період від другої половини XVII до початку XVIII ст. – активного заселення цієї території, коли переселенці з Правобережної України переміщувалися, зберігаючи культурно-духовні традиції, на формування яких вплинули західноєвропейські культурні звичаї та процеси Реформації й Контрреформації.

Припускаємо, що певні групи українських переселенців не мали сформованої традиції носіння натільного хреста, хоча це питання ще необхідно комплексно досліджувати, вивчаючи різні джерела. Але припускаємо, що деяким групам переселенців була властива традиція носіння дерев'яних різьблених тільників. На противагу черкасам, у вихідців із московської держави була стійка традиція носіння металевих натільних хрестів. Перебуваючи

під впливом дохристиянських образів, українські переселенці могли послуговуватися натільними хрестами як оберегами, талісманами, що оберігали від негараздів і надавали сили й здоров'я.

Для представників московського уряду – воєвод і духовенства – було незрозумілим і підозрілим те, що у черкасів не було натільних хрестів, і вони не поклонялися паперовим іконам та образам. Це викликало неприязнь до їхньої віри. Ми усвідомлюємо, що така ворожість і підозрілість пояснюється тим, що вихідці з Правобережжя перебували під значним впливом католицизму, уніатства або протестантизму. До того ж, західноєвропейські традиції впливали також на побут та духовне життя українців, підтвердженням чого є писемні джерела.

Література

1. Альбовский Е. Харьковские казаки. Вторая половина XVII в. (по архивным источникам). История Харьковского полка [Текст] /Е. Альбовский; Частный музей городской усадьбы. – Х.: Издательский дом «Райдер», 2005. – 240 с., с илл.
2. Багалій Д. І. Історія Слобідської України [Текст] /Д. І. Багалій. – Х.: Дельта, 1993. - 256 с: іл.
3. Боровський Я. С., Калюк О. П. Дослідження Київського дитинця [Текст] / Я. С. Боровський, О. П. Калюк // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984-1989 рр. Збірник наукових праць. – Київ: Наукова думка, 1993. – С. 3-42.
4. Векленко В. Ставрографічні матеріали з с. Липці Харківської області: презентація комплексу [Електронний ресурс]: веб-сайт Козацького хутору «Галушківка» обласн. громад. організ. «Козацтво Придніпров'я». – Режим доступу: <http://galushkivka.com/stavrografichni-materiali-z-s-liptsi-harkivskoyi-oblasti-prezentatsiya-kompleksu/>
5. Векленко В. О. До питання про надходження барочних хрестів кінця XVII- XVIII ст. [Текст] / В.О. Векленко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. - Д.: ДНУ, 2007. – С. 230-240.
6. Голубева І. В. Царів-Борисів – перша фортеця Слобідської України [Текст] / І. В. Голубева // Культурна спадщина

Слобожанщини. Історія, археологія, краєзнавство. Збірка науково-популярних статей. – Харків: Курсор, 2005. – 4 число 5. – С. 122-127.

7. Голубева І. В. Два типи жител козацької доби на Слобожанщині [Текст] / І. В. Голубева // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2007. – Вип.16. – С. 71-75.
8. Голубева І. В. Дві культурні традиції на Слобожанщині козацької доби [Текст] / І. В. Голубева // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2009. – Вип. 18. – С. 28-31.
9. Горішний П. Козацький цвинтар у Чигирині: поховальний обряд, антропологія, археологічний матеріал [Текст] / П. Горішний // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірка наукових статей. – Вип. 10. – К., 2001. – с. 32-39.
10. Гваньїні, О. Хроніка європейської Сарматії / О. Гваньїні; Упорядкув. та перекл. з пол. о. Юрія Мицика. — Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — 1006 с.; іл.
11. Зайцев Б.П. Історія рідного краю [Текст] / Б. П. Зайцев, В. В. Скирда, В. В. Воропаєва, О. С. Марченко, І. М. Скирда. – Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2001. – Частина I. – 87 с.
12. Івахненко С. Поселення епохи пізнього середньовіччя на Сіверському Дінцю [Текст] / С. Івахненко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірка наукових статей. – Вип. 3. – К., 1994. – с. 40-41.
13. Кайль В. А., Нечитайло В. В. Каталог нательных крестов, подвесок и накладок с изображениями креста периода Киевской Руси X-XIII вв. [Текст] / В. А. Кайль, В. В. Нечитайло. – Луганск: ПЦ «Максим», 2006, - 192 с.
14. Коваленко Ю. Археологія Глухова доби українського козацтва XVII-XVIII ст. [Текст] / Ю. Коваленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірка наукових статей. – Вип. 17. – К., 2008. – с. 49-55.
15. Козубовський Г. А. Дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки у 1987-1989 рр. [Текст] / Г. А. Козубовський,

- Г. Ю. Івакін, А. А. Чекановський // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984-1989 рр. Збірник наукових праць. – Київ : Наукова думка, 1993. – С. 238-270.
16. Колода В. В. Отчёт об археологических исследованиях Верхнесалтовского селища Средневековой экспедицией Харьковского госпедуниверситета в 1998 г. // НИАЛ ХГПУ. – Харьков, 1999. – 115 с.
 17. Колода В. В. Отчёт об археологических исследованиях Средневековой экспедиции ХГПУ им. Г. С. Сковороды в с. Мохнач на Харьковщине // Архив НИАЛ ХГПУ. – Харьков, 2001. – 78 с.
 18. Колода В.В. Отчет о работе Средневековой экспедиции ХНПУ им. Г. С. Сковороды в 2005 г. / В. В. Колода, Г. Є. Свистун. // Архив НИАЛ ХНПУ. – Харьков, 2006.–85 с.
 19. Квитка Г. Харьков и уездные города [Текст] / Г. Квитка. – Х. : Мачулин, 2005. – 192 с.
 20. Ключнев М. Исследование крепости-поселения XVII- XVIII вв. у с. Нижнетепловое Луганской области [Текст] / М. Ключнев // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірка наукових статей. – Вип. 3. – К., 1994. – с. 42-45.
 21. Плетнева С. А. Отчет о работе Северо-Донецкого отряда Таманской экспедиции ИИМК АН СССР [Текст] / С. А. Плетнева // Архив ИА РАН. – Р.1. - № 1025. – 36 с.
 22. Православные кресты народов Украины и Грузии в собрании Российского этнографического музея: [альбом-каталог / авт.-сост. О. В. Карпова, Л. С. Гусян, А. Б. Островский; отв. ред.: Э. А. Корсун; предисл.: В.М.Грусман]. – СПб, 2013. – 384 с.
 23. Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. Відомості про Україну М. Литвина, Б. Віжера [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <chrome-extension://ecnphlgnajanjnkcmbranpdjoidceilk/content/web/view>
 24. Сумцов М. Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка [Текст] / М. Ф. Сумцов // Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Вибрані праці. – Харків, 2008. – 558 с.; 30 с. іл.

25. Супруненко О. Козацька проблематика у дослідженнях Полтавського центру археології в 2000 р. [Текст] / О. Супруненко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірка наукових статей. – К., 2001. – Вип. 10. – С. 10-18.
26. Суховерхова Н. И. Хрест гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного – унікальна історична пам'ятка [Текст] / Н. И. Суховерхова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірка наукових статей. – Вип. 3. – К., 1994. – С. 70-71.
27. Свистун Г. Є. Житло XVII ст. на Чугуївському городищі [Текст] / Г. Є. Свистун // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірка наукових статей. – Вип. 17. – К., 2008. – С. 60-63.
28. Свистун Г. Є. Чугуївське городище. Археологічні дослідження у 2009 р. [Текст] / Г. Є. Свистун. – Харків: Мачулі, 2010. – 100 с.
29. Свешніков І. К. Битва під Берестечком [Текст] / І. К. Свешніков. – Львів : Слово, 1992. – 304 с.
30. Филарет (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Харьковской епархии: В 3 т. Т.2 / Редкол: А. Ф. Парамонов. – Харьков: Факт, 2005. – 432с.
31. Фомин П. Г. Церковные древности Харьковского края: историко-археологический очерк [Текст]: исслед. церковных древностей / П. Г. Фомин; Харьк. частн. музей городск. усадьбы. – Х. : Издат. «Харьковский частный музей городской усадьбы», 2011. – 238 с.
32. Ханенко Б. И., Древности Русские. Кресты и образки [Текст]: каталог / Б. И. Ханенко, В. И. Ханенко. – Киев, 1898. – Вип. 1. – 33 с.

Сільман Віталія,
учениця 7 класу, вихованка гуртка
«Літературне краєзнавство» Будинку
дитячої та юнацької творчості
Лозівської районної ради Харківської
області на базі Артільського навчально-
виховного комплексу Лозівської
районної ради Харківської області.
Керівник – **О. П. Мікушина**

ВІНИК У ПРИКМЕТАХ ТА ПОВІР'ЯХ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

(за фольклорно-етнографічними матеріалами Лозівського р-ну)

Актуальність теми. Чим далі від нас відходять моменти життя наших прабатьків, тим яскравіше вони постають перед нами, тим цінніше видаються будь-які найдрібніші відомості про них, про те, чим вони колись жили. Повір'я часто сприймають, як на забобон, «дурну» (погану) прикмету, пережиток у свідомості окремих людей. Однак у процесі дослідження ми переконалися, що в повір'ях закріплена здобута досвідом система знань народу. Тому нам важливо знати, у що вірили наші давні предки, адже ці вірування хвилюють свідомість багатьох сучасників, помітно впливають на творення людських доль.

Тож **мета роботи** – на підставі аналізу зібраних матеріалів дослідити систему обрядів і вірувань, пов'язаних із віником як предметом побуту, тим більш, що ці вірування не зникають, а на сучасному історичному етапі набувають популярності.

Таке визначення мети зумовило **завдання**: проаналізувати витоки повір'їв; дослідити прикмети та повір'я українського народу про віник; проаналізувати їх вплив на формування свідомості українців.

Об'єкт дослідження – віник як предмет побуту, який носії традиційної культури наділяють енергетичними властивостями.

Предмет дослідження – прикмети та повір'я українського народу про віник.

У різних народів світу побутує таке повір'я: той, хто забуває звичаї своїх батьків, карається людьми та Богом. Він блукає світом, і ніде не може віднайти собі притулку, бо стає загубленим для свого

народу. В українського народу є подібне повір'я, що від тих батьків, які не дотримуються звичаїв, народжуються діти, які стають вовкулаками. Вовкулака — це завжди понура, чимось незадоволена людина; у день святого Юрія вона перекидається – перетворюється на вовка, бігає разом із іншими звірами лісом і має лише пасок на своїй довгій кудлатій шиї, а в день святого Миколая знову перетворюється на людину.

Ми зробили спробу систематизувати прикмети та повір'я українського народу про віник як предмет побуту, який наділяють не лише фізичними (видаляння сміття та бруду), а й енергетичними властивостями. Безперечно, пилосос очистить кімнату від бруду й пилу, але не замінить віника: він не звільнить приміщення від злих духів, не стане на заваді сімейних чвар та суперечок, не допоможе повернути втрачене щастя та вдачу. Із цим може впоратися тільки віник – так уважали наші пращури.

Якщо раніше на зауваження бабусі «Не замітай після заходу сонця», «Не перемітай через поріг», «Став віник на підлогу ручкою», «Замітай від порогу» я не звертала уваги, відмахувалася й робила так, як мені зручно, щоб вона й не бачила, то тепер я не тільки слухаю бабусю, а й сама деяких прикмет дотримуюсь. Вивчення народних вірувань про віник сприяло написанню цієї роботи.

1. НАРОДНІ ВІРУВАННЯ ПРАДАВНИХ СЛОВ'ЯН

У кожному з нас, свідомо чи на рівні підсвідомості, живе наш пращур. Тож, якщо поблизу немає ікони, ми іноді молимося, повертаючись обличчям до Сонця; ми часто пов'язуємо з фазами Місяця не лише зміни погодних явищ, а й власне самопочуття. Чимало з нас переконані в впливах цих фаз на виконання приписів народної медицини; свідомо чи несвідомо, із страхом ставляться до Місяця вповні; поспішають загадати бажання, якщо бачать летючу зірку тощо.

Кожна людина змалечку дізнається про народні прикмети, адже вони коріннями сягають давніх вірувань Давним-давно в людей були анімістичні вірування – обожнювати природу, різні явища та предмети. Будучи неосвіченими, вони намагалися пояснити різні події, спостерігаючи за збігами обставин тощо. Так виникли повір'я – народні перекази, що ґрунтуються

на забобонних, містичних уявленнях. Науковці вважають повір'я забобонами, однак вони досить поширені в побуті українців, хоча можна почути й критичне висловлювання: «Прикметі вір, але перевір».

У повір'ях відбиті уявлення народу про природу, її явища, час, пори року, про людину та її різноманітну діяльність на основі своєрідного національного світогляду з елементами міфологічного мислення, віри, табу (заборони) і передбачення. На основі повір'їв створено великий і чарівний світ казок, легенд, переказів, оповідань, звичаїв, морально-етичних настанов.

Усе у світі правдивих слов'ян мало сакральне значення. Ліси, поля, болота і навіть власна хата й комора були заселені містичними створіннями: мавками, марами, духами предків. Усіх треба було задобрити, щоб почуватися в безпеці у світі, який було так складно пояснити, тому домовикам наливали в мисочку молока, а богам приносили жертви. Згодом язичницьких богів заступили християнські святі: божество літнього сонця Купало поступилося Іванові Хрестителю, бог війни Перун «передав свої функції» святому Іллі, побутові ж традиції лишилися майже незмінними.

Наші предки вірили в магічні властивості води й вогню, солі, пахучих трав, воску та крейди. Досить багато повір'їв пов'язані з домом, навіть будівництво хати варто розпочинати на тому місці, яке обере собі для відпочинку худоба, або там, де є мурашник.

Одним із найбільш священних місць у домі є поріг – символ межі та оберіг від злих духів, тому не можна стояти на порозі, щоб не впустити духів у хату. Через поріг не вітаються, не передають речей, бо вважається, що вони ніколи більше не повернуться додому. Уберегти себе від духів можна, намалювавши на дверях хрест або повісити підкову, вишитий рушник, перехрещений пучок трав.

Археологи знаходять під порогом первісні поховання. Предків ховали під порогом, бо вірили, що вони будуть оберігати оселю від усього лихого. Звідси звичай кланятися порогу, ударяти труною об поріг – у такий спосіб віддаючи честь пращурам.

Іншою межею між хатою і світом було вікно. Коли хтось помирав, то вікна та двері відчиняли навстіж, щоб душа могла вилетіти з дому. Упродовж сорока днів для душі ставили воду й запалювали свічки. А після 40 днів душі померлих можуть

прийти до хати і стати за вікном. Саме тому з вікна не можна плювати, виливати помії чи випускати kota.

Величезна кількість забобонів пов'язана з працею, святами, грішми, побутовими відносинами, з народженням дитини. Вагітним жінкам не можна робити практично нічого. Не можна говорити нікому про вагітність, фотографуватись, підстригати волосся, дивитися на хворих людей, шити, різати, лихословити, купувати дитячі речі до народження дитини, їсти потайки, не можна колисати порожню колиску чи коляску. Ці забобони-перестороги минувшини не втратили своєї значущості й дотепер.

О. Воропай у праці «Звичаї мого народу» зазначав, що більшість повір'їв сягає своїм корінням давньої слов'янської міфології. У тому, що віник пов'язаний із енергетикою, немає нічого таємного. Це інструмент, за допомогою якого з дому видаляють сміття і бруд. Воднораз він має не тільки фізичну, а й енергетичну природу. Пил та сміття скупчуються в приміщеннях і несуть негативний заряд. Тож для того, щоб квартира сяjala чистотою та свіжістю, їй необхідно очищення – спеціальний ритуал.

Обряди з віником удома часто спрямовані на вигнання диявольських сил. Воднораз віником послугуються і для того, щоб очистити поле від негативного впливу злих сил – зурочення, пристріту тощо. От і повелося: за допомогою віника та мітли виганяти непотріб, щоб на звільнене місце приходили удача, щастя та радість.

За народними уявленнями, демони могли з'являтися, перекинувшись на мітлу, що летить, перетворюватися на віник або помело, волочити за собою віник або тримати його в руках. Люди вірили в те, що віником відьма збиває росу; коли в корови зненацька пропадає молоко, то це відьма відбирає його, торкаючись віником до вимені корови, а щоб відібрати врожай, волочить віник по полю. Відьми підкидали віник до будинку, під поріг, у город, перекидали через будинок, підкладали у віз молодого й молодої, кидали вслід людині, щоб навести порчу, викликати сварки, хвороби, нещастя.

Особливими магічними властивостями володіють старший брат віника – дряпач (зношений віник) і старша сестра — мітла. Зокрема, мітла допомагає бабі Язі та відьмі замітати сліди свої

лиходійств, а дряпачем можна наклікати хворобу або й сварку в сім'ю.

Цікаво, що цьому предмету чистоти приписували магичні якості й мешканці інших країн. Наприклад, давні китайці поклонялися богині мітли Сяо Чинь Нянь, яка керувала погодою й жила на Зірці Мітли Сяо Чоу. Якщо раптом Китай заливали дощі, то жителі робили вінички з паперу, розвішували їх на парканах — це було проханням гарної погоди — одразу ставало сонячно. Племена ацтеків поклонялись богині Тласольтеотль, яка мітлюю вимітала всі людські гріхи.

2. ВІНИК ЯК ЗНАРЯДДЯ ЧАКЛУНСТВА Й ОБЕРІГ ВІД ЗЛИХ СИЛ

Життя селянина тісно пов'язане з природними явищами, і тому він уважав, що залежить від них. Віник же вважався знаряддям чаклунства й оберегом від злих сил. Люди, які вірили в магичну силу віника, поводитися з ним дуже обережно, адже він міг урятувати дім від зурочень або ж, навпаки, наклікати біду, якщо з ним неправильно поводитись, тому й виникли прикмети про віник, яких суворо дотримувались.

Ми записали ці прикмети після опитування своїх рідних, родичів, друзів, жителів сіл Українського, Артільного, Орільків Лозівського району Харківської області. Деякі прикмети взято з літератури, деякі — із сайтів Інтернету про народну культуру. Систематизувавши зібрані повір'я, упевнилися, як їх багато.

До стійких правил щодо зберігання віника відносимо таке: віник слід тримати перед входом у будинок ручкою вниз, а помелом догори (Див. дод. А рис. 1.1). Уважається, що на кінчиках прутиків накопичується негативна енергія, на них збирається вся нечисть, яка при підмітанні може розлетітися по всій хаті, а разом із нею і хвороби та інші пакості. А в такому положенні ця енергетика розсіюється в просторі. Люди також вірили, що віник у кутку захищатиме дім від зурочення (Див. дод. А рис. 1.2). Старий же віник на порозі не впусить духу покійника до хати. Зрозуміло, що тримати віник потрібно в чистоті: чистий віник — чистий і будинок.

Тепер завжди звертаю на це увагу. Наприклад, коли я була в гостях у своєї подруги Божко Інни Олександрівни 2003 року народження, жительки села Орільок, то помітила, що віник стояв

саме в кутку помелом догори. На запитання, чи завжди вона цього дотримується, отримала ствердну відповідь. Нашу розмову почула її мама. Згодом я зрозуміла, що вона дуже вірить у різні прикмети.

Світлана Павлівна розповіла, що коли вони переїжджали до села, то взяли з собою старий віник. Вона пояснила, що це робиться для того, щоб весь негатив залишився в старому домі, а разом зі старим віником прийшло до нової оселі раніше нажите добро й добрий дух попереднього житла. Цим добрим духом є Домовий, який мешкає під віником, тому його слід забрати з собою, бо без Домового, як відомо, добре не живуть. Є також повір'я, що коли мешканці дому стали безпричинно сваритися або раптово почали зникати речі, то це вважалось підступами чужого Домового. Його можна було прогнати, постукавши віником об поріг.

Світлана Павлівна повідала нам, що віник має бути в домі лише один, тому що Домовий не може відразу жити під двома дахами, а по-друге, уважалось, що зі сміттям виміталися з будинку злі духи, які заважали сімейному щастю. Коли замітати двома різними віниками, то нечиста сила буде перескакувати з одного віника на інший, щоб залишитися в хаті.

У новому домі, замітаючи вперше, обов'язково потрібно замести сміття з вулиці. А перед першим прибиранням із новим віником чи мітлою треба загадати бажання. Це треба зробити й тоді, коли мітла раптово випадає з рук – тоді бажання обов'язково збудеться. Була й інша прикмета: якщо з віника під час прибирання випадав прутик або він загалом розсипався — чекай новин.

Багато цікавого про віник розказала моя бабуся Котяй Наталія Данилівна 1957 року народження, жителька села Українського Лозівського району Харківської області. Вона розповіла, що не можна ні переступати через віник, ні наступати на нього, бо накликаєш хворобу. Особливо небезпечним це було для вагітної жінки — у неї будуть тяжкими й затяжними пологи. Однак після народження дитини віник або прутики від нього клали під колиску немовляти, щоб захистити від зурочення та нечистої сили й матір, і дитину. Якщо ж дитина довго не починала ходити, виконували такий ритуал: клали між ніжками дитини віник і перерізали мотузку, бо вважалось, що ніжки дитини зв'язані невидимими нитками. Тож і нині так говорять: «Перерізати пута», сучасні матері розрізають їх ножицями.

А ще бабуся розповіла, що не можна бити віником людини й худоби, бо перестануть рости, схуднуть і зсохнуться, наче віник. Новим же віником, яким ще жодного разу не замітали, потрібно на порозі злегка вдарити дитину, щоб надалі вона слухалася старших.

Не можна обмітати дівчини, бо заміж не вийде, і хлопця, – бо не жениться. Новим же віником у давнину обмітали немовля в колисці, щоб його сон був міцним. Можна було й вимести негативні якості дітей та підлітків. Для цього перед порогом слід змести віником із тіла дитини її лінь, непослух тощо, після чого струсити сміття у сторону, куди дме вітер.

Друга моя бабуся, Сільман Оксана Богданівна 1960 року народження, жителька села Артільного, розповіла, що підмітати в будинку повинні тільки господарі, бажано це робити найстаршій жінці. Вона, наприклад, нікому не дозволяє замітати в домі, навіть дітям та онукам, які приїжджають у гості, бо вірить, що вони заберуть до себе її вдачу. Коли ж вона замітає, то просить, щоб усі вийшли з кімнати, аби не доторкнулися до віника, бо це віщує нещастя.

Після уходу небажаного гостя потрібно ретельно підмести всі приміщення, до яких він заходив, та відчинити вікна, щоб вивітрили негативну енергетику. Уважається, що після «замітання слідів» ця людина більше не переступить порогу вашого дому. За іншою прикметою, коли непроханий гість вийде з дому, слід кинути слідком за ним віник. Або ще робили так: коли гість піде додому, обмітали входні двері, потім тричі прокручували віник за годинниковою стрілкою. Тоді ніякий пристрій не міг нашкодити господарям. Якщо комусь усе-таки вдавалося навести порчу на родину, позбувалися її таким способом: брали одяг потерпілого від пристріту та зашивали під підкладку дев'ять прутиків із віника або загортали в одяг хворого старий віник і викидали його на вулицю.

Не можна підмітати в домі, коли щось випікається, інакше випічка підгорить або тісто стане непридатним. Моя мама Сільман Тетяна Миколаївни 1983 року народження, жителька села Українського, якось нарікала, що чомусь не підійшли кекси, які вона випікала. Тоді я їй розповіла про цю прикмету, і мама визнала: поки випічка знаходилась у шафі, вона підмітала біля столу муку. Я її порадила більше так не робити.

Замітати сміття потрібно тільки в жіночі дні, від порога до середини кімнати, а не навпаки, бо тоді з дому виміталось не тільки сміття, а й усе цінне, що було а домі. У домі почнеться сварка. Із цієї ж причини не перемітали через поріг.

Людина, яка обрала професію двірника, не повинна мести до себе, бо всі негаразди на себе «прийме».

Якщо рибалка зустрів жінку з віником чи мітлою, можна повертатися додому, цього разу він нічого не спіймає. Та й увесь день буде марним.

При першому вигоні худоби підкладали віник під поріг, терли ним корову, кропили худобу водою з віника. Коли вели корову на злягання до бика, підганяли її старим березовим віником або били ним, щоб вона «погуляла». Віником били й плодові дерева, щоб викликати рясний урожай.

Для захисту посівів і врожаю від птахів і гризунів обходили поле за сонцем зі старим віником у руках і махали ним від себе; підкладали в снопи віник, яким замітали на свято Коляди, або три прутики від нього; розсипали лозини віника в коморі або льосі.

Віник допомагав, коли не вдавалася яка-небудь робота: якщо погано збивалося масло, маслоробку били старим віником або підкладали під неї віник. А коли ткали, а основа плуталася, тричі ударяли її віником; якщо ж нитка рвалася, крізь віник дев'ять разів проливали воду й виливали її на дверні петлі. Щоб добре випікався хліб, на сонці палили старий віник або били ним по дну діжки. При пожежі обходили зі старим віником будинок, що горів.

Жителька села Артільного Карась Зоя Пилипівна 1952 року народження, яка знає багато «заговорів», допомагає людям, розповіла, що потрібно робити, якщо несподівано почалися невдачі, сварки, безпричинно погіршилося здоров'я тощо. Оскільки причиною може бути надлишок негативної енергетики в домі, то обов'язково слід узяти старий віник при місяці на ущербі. Цим віником слід ретельно замести підлогу в домі, починаючи з дальнього кутка кімнати до виходу. При цьому тричі слід промовляти такі слова: «Із цим сміттям негатив піде й більше не прийде». Зібране сміття потрібно спалити або викинути на перехресті доріг, але щоб ніхто не бачив. Повертаючись додому, не можна оглядатися. Віник слід знищити: поламати й викинути подалі від людей. Найближчим часом усе має налагодитися.

З. П. Карась розповіла, що одного разу знайшла на порозі свого

дому чужий віник. Такий віник, наголосила вона, руками брати ні в якому разі не можна – вона його спалила, а можна було б і викинути подалі від дому, бо це віник могла підкласти недоброзичлива людина.

Щоб у домі ніколи не водилася нечиста сила, у давнину люди виготовляли віники з полину. Уважалось, що полин гарно очищає приміщення від будь-якого негативу, тому є оберегом від ворогів та пліток, при цьому такий віник має ще й гарний запах. Нині існує багато видів віників, і кожен має своє призначення й цілющі властивості (Див. дод. Б рис. 2.1-2.15).

Старий віник устромляли в грядки з капустою, огірками, часником, на полях, де сіяли льон, жито, щоб уберегти їх від псування й стихійних лих.

Щоб кури трималися свого дому, на горище у свята закидали віник. На кут будинку для захисту курчат від хижих птахів підвішували віник і старий личак (старовинне селянське взуття).

Під час посухи віниками послуговувалися для викликання дощу – кидали в колодязь сухий віник або розкидали лозини від нього на перехресті; спалювали на перехресті 12 старих віників; обходили з ним усе село. А щоб зупинити дощ чи розігнати хмари, викидали з будинку віник, часто разом із хлібною лопатою чи кочергою; закидали мітлу та кочергу на дах. Навесні, зачувши перший грім, у Поліссі тричі перекидалися через віник.

Поширеним було лікування хворих за допомогою віника: хворого ним били, обмітали, торкалися або навіть прив'язували віник до хворого місця, клали хворого на віник або ж накривали ним хворого, перекидали віник через недужого, примушували його переступити через віник, кропили хворого водою з віника, парили лозини віника й давали хворому пити відвар, підпалювали віник і потім обкурювали хворого димом тощо.

У тій кімнаті, де лежав тяжко хворий, замітали від дверей до вікна – уважалось, що хвороба вийде через вікно. За іншим повір'ям, потрібно було замітати від ліжка до порогу – у такий спосіб виміталася хвороба. Якщо захворіла дитина, то мати повинна була спочатку обмести себе, а потім дитину, щоб у неї з'явилися сили позбутися хвороби. А от коли хворіла вагітна жінка, навпаки, у кімнаті не підмітали, щоб не вимести її сил. Передсмертні муки старих людей намагались полегшити, закидаючи віник на дах будинку.

У давнину вірили, що від того, яка дівчина — хазяйновита чи ні, — залежить її подальша доля. Уважалось, що чим ретельніше вона підмітає підлогу, тим швидше суджений постукає в її двері. Щоб привернути увагу женихів, дівчата виконували різні ритуали:

- перестрибували через віник дев'ять разів поспіль;
- для ворожіння брали віник від Коляди. Його підкидали догори, примічали, у яку сторону він упаде; кидали на дорогу, чекаючи, що його підніме суджений; підкладали віник або лозини з нього на ніч під подушку в очікуванні віщого сну; викидали віник на смітцеву купу, прислухаючись до собачого гавкату тощо;

- у третю п'ятницю місяця спозаранку дівчина повинна була купити на базарі віник та виконати такі дії: по дорозі на базар ні з ким не розмовляти; повертатися додому тією ж дорогою; якщо випадково зустрічалася жінка в яскравій хустці, потрібно з нею привітатися — це було добрим знаком; удома слід було загорнути віник своєю хусткою, якою три дні не покривалися, замести підлогу в спальні за годинниковою стрілкою, примовляючи: «Замітаю-підмітаю, долю свою гукаю, прийди, моє щастя, й уже не йди». Після цього, не знімаючи хустки з віника, захвати його за шторами в цій же кімнаті, а перед першим приходом парубка дістати його та замести підлогу, хустки при цьому не знімати;

- батько дівчини в обряді також брав участь: він виготовляв віник із гілочок дуба, щоб чоловік його дочки був сильним і міцним, додавав гілочки з верби, щоб він був гнучким і лояльним; готовий віник батько перев'язував червоною стрічкою, примовляючи: «Любов до дочки гукаю, силу свою я вкладаю, нехай чоловік її буде сильним і вправним»; після цього він підкладав віник під ліжко дочки й не прибирав його аж до заміжжя, що мало незабаром відбутися.

Парубки так привертати до себе увагу: спочатку обмітали поріг свого дому віником із вишні, а потім підкидали кілька прутиків із цього віника на поріг дівчини, яка йому подобалась.

Весільні обряди також не обходились без віника. Під час дівичвечора прикрашали банний віник і, поки топили лазню, ставили його на дах, а потім перед нареченою урочисто несли до лазні; розбирали віник на лозини, кожна з яких обв'язували червоною стрічкою й устромляли по обох сторонах доріжки до лазні; повертаючись із лазні додому, розкидали віник, яким парилася наречена, і по ньому йшли до будинку.

У день весілля дорогу перед молодятами колись підмітали до самої церкви, щоб захистити їх від порчі та заздрості, а молодята щоб не зазнали горя та сварок. Уважалось, чим довшим був підметений шлях, тим сильнішим буде захист. Якщо при цьому віник розсипався або з нього випали прути, це також було добрим знаком. Можливо, незабаром з'ясується, що невістка вагітна. Якщо ж на шляху трапиться віник, підкинутий, зазвичай, покинутою хлопцем дівчиною або будь-ким, хто бажає парі нашкодити, то в новій сім'ї життя не заладиться. Однак знавці прикмет уміли такий підклад швидко нейтралізувати: свідки разом мали взяти віник, але не голими руками, а, наприклад, обгорнутою хусткою, віднести в сторону та спалити.

У поховальному обряді й у повір'ях про смерть віник пов'язується з душею померлого. Саме тому вслід за труною підмітають дорогу, щоб душа покійного покинула будинок разом із господарем, без особливої потреби намагалися не чіпати віника, а щоб «не тривожити душі», краще загалом не підмітати, поки покійник знаходиться в домі. Часто листя від віника розкидали по дну труни або набивали ними подушку. Відомий вислів: «пора на віники», тобто час помирати.

Після того, як із будинку виносять труну, останній, хто виходить із будинку, замітає та мие підлогу за небіжчиком. Робити це потрібно від порога вглиб кімнати. Після цього і віник, і ганчірку обов'язково виносять із дому та викидають. Залишати цих речей у будинку не можна, інакше скоро хтось піде слідом за покійником. Про поховальні обряди й повір'я мені розповіла моя тітка Кольєва Валентина Миколаївна 1972 року народження, жителька села Українського.

Моя хрещена Дігтяр Яна Анатоліївна 1992 року народження, жителька села Українського розповіла, що віник, яким вона на Проводи обмітає могили близьких, завжди приносить додому та зберігає його в сараї для оберегу худоби.

Про те, що потрібно робити зі старим віником, повідала мені Потапенко Ніна Данилівна, 1937 року народження, жителька села Українського. Виявляється, що з давніх-давен старого і непридатного віника не можна було викидати поблизу дому, на дорогу, де на нього може наступити людина або тварина, – це загрожує хворобами та різними бідами. Старий віник, зазвичай, заборонялося спалювати в печі, оскільки це спричиняє вітер, вихор,

бурю, нашістья нечисті: вошей, клопів, тарганів, а також виникатимуть сварки й розбрат в сім'ї. На віник легко навести порчу, бо він пов'язаний із усіма членами сім'ї. Саме тому його слід викидати подалі від дому. Його можна і спалити, але лише на окремі свята – на Благовіщення, Великдень, Юрія чи Івана Купала.

Моя бабуся Сільман Оксана Богданівна розповіла таку історію. Яюсь її сусідка підказала їй, як позбутися всіх негараздів та покращити своє здоров'я. Оскільки бабуся вірить у прикмети, то вирішила спробувати. У суботу вона купила новий віник, підмела ним у домі й викинула опівночі на вулицю. Уранці її сусід вийшов по воду, побачив новий віник та й підбрав, поки ніхто не бачив. Невдовзі після цього його донька захворіла. Звичайно, бабуся цього не хотіла, однак «переконалася» в дієвості маніпуляцій із віником.

Багато повір'їв про віник пов'язані з фінансовою справою внаслідок того, що віник і гроші взаємопов'язані на сакральному рівні. Наприклад, повір'я «Не мети сміття з хати» збереглося донині. Поріг означає початок житла й початок зовнішнього світу, тому мести до порога – вимітати гроші, а вимітати через поріг — своїми руками віддавати не тільки гроші, а й здоров'я. А от щоб добро йшло до хати, слід мести від порога.

Жінка, яка продає віники на Лозівському ринку 1-го мікрорайону повідомила, що ніколи не замітає після заходу сонця, бо вірить, що так із дому вимітаються гроші (Див. дод. В).

Нині багато людей вірять, що правильне послуговування віником може притягнути багатство в дім. Наприклад, моя сусідка Буря Оксана Анатоліївна 1982 року народження розповіла, що для привертання грошей та благополуччя в дім вона одного разу виконала один ритуал. У фазі росту Місяця купила в чоловіка віник (купити потрібно було саме в чоловіка), перев'язала його зеленою стрічкою, розкидала по кутках усіх кімнат копійки, а за добу замела їх і збрала в зелений совок. Коли замітала гроші, вона промовляла таке заклинання: «Гроші підмітаю, багатство привертаю». Потім совок із копійками вона поклала в лівий куток кімнати, де зберігаються гроші. Там він пролежав три дні та три ночі. Після цього вона склала копійки в банку, накрила їх кришкою й заховала. Банки цієї не можна відкорковувати аби не випустити удачі. Після цього ритуалу віник (обов'язково помелом догори) вона завжди ставить у той куток, де лежав совок з грошима. Відтоді в них гроші завжди водяться, не зважаючи на те, що в сім'ї двоє

дітей, а працює один лише батько, тому кажуть: «Гроші лопатою загібають».

Нині набув популярності зроблений власноруч віник-оберіг, який прикрашають різноманітними символами (кукурудзяне, ячне або інше зерно – символ твердого ґрунту під ногами; гроші (5 копійок) — фінансовий достаток; мішечок, усередині якого є зерно, копійка, будь-яка прикраса, перев'язаний зеленою стрічкою – загальний достаток (їжа, гроші, задоволення); жолудь, каштан, горіх або колоски пшениці – здоров'я; квітка з гудзиків і квасолі – родючість і творчість; два серця – взаємне кохання; ключ – порозуміння; метелик – сила духу й життя; конюшина – удача; червона стрічка – слава, успіх) (Див. дод. рис. Г.1-Г.3). Про призначення цих символів мені допоміг дізнатися мій двоюрідний брат Коляда Віталій Володимирович 1991 року народження мешканець села Українського.

Аби з'ясувати ставлення до повір'їв сучасників, особливо молоді, у соціальній мережі на своїй сторінці я розмістила лист опитування. На запитання «Чи вірите ви у магічні властивості віника?» були запропоновані такі варіанти відповідей: «Так»; «Вірю й завжди дотримуюсь»; «Вірю, але інколи забуваю дотримуватись»; «Вірю, але не надаю великого значення»; «Не вірю, усе це лише забобони минувшини»; «Свій варіант».

У голосуванні взяло участь 654 респонденти. Вірять у повір'я 6 % (39 респондентів); вірять, але не надають великого значення – 12,1 % (79 опитуваних); вірять і завжди дотримуються 25,7 % (168 опитуваних); вірять, але інколи забувають дотримуватись 52,1 % (341 опитуваних); свій варіант запропонували 6 осіб (0,9 %); не вірять у прикмети й вважають їх забобонами минувшини лише 3,2 % (21 особа).

Результати опитування – ознака того, що чимало людей, незважаючи на цивілізаційні процеси, продовжують жити, посилаючись на повір'я. Воднораз дотримання традицій, заповітів предків було й залишається однією з ключових умов збереження рівноваги та стабільності в суспільстві.

Певними позитивом забобонів можна вважати те, що віра дає людині можливість відчувати деяку владу над подіями й контролювати їх.

Одним із важливих чинників, що впливають на свідомість молоді, є саме вони, ці напівзабуті пам'ятки, давним-давно створені

нашими предками, які ввібрали їх багатотікову мудрість. Саме тому кожен громадянин нашої країни повинен відчувати свій духовний зв'язок із історією країни, із її традиціями. Ми повинні усвідомити, що на нас покладено велику відповідальність за збереження культурної спадщини предків.

Висновки

У кожної нації, кожного народу, навіть кожної соціальної групи є свої звичаї, що виробилися упродовж багатьох століть. Але звичаї – це не окремішне явище в житті народу, це – утілені в дію світовідчуття, світосприймання та взаємини окремих людей. А ці взаємини та світовідчуття безпосередньо впливають на духову культуру народу, а це впливає на процес формування народної творчості та світогляду сучасних українців.

Повір'я – перекази, легенди, в основу яких покладено своєрідні народні уявлення про зв'язки між явищами навколишнього світу й долею людини. Вони стосуються землі, космічних світил, вогню, атмосферних явищ, предметів хатнього вжитку тощо. У повір'ях передаються уявлення народу про природу, людину та її різноманітну діяльність на основі своєрідного світогляду з елементами міфологічного мислення, віри, й передбачення. І найголовніше: у повір'ях вироблена досвідом система знань народу.

Із давніх-давен і донині віник є одним із найважливіших оберегів сім'ї та домашнього вогнища. Саме тому з ним пов'язано багато прикмет і повір'їв. Завдяки вінику навчаємося важливої життєвої істини: усе, чим можна очиститись від лихого, можна й на лихо застосувати. Оскільки пил та сміття скупчуються в приміщеннях, які стають шкідливими для здоров'я, то саме обряди з віником в домашніх умовах часто спрямовані на вигнання нечистих сил, для очищення приміщення від негативу, зурочення, пристріту тощо. Отже, здавна повелося віником і мітлою виганяти непотрібне, щоб на звільнене місце приходили удача, щастя й радість.

На підставі результатів соціального опитування ми дійшли висновку, що прикмети та повір'я про віник так чи інакше впливають на формування свідомості українців.

Література

1. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис / Олекса Воропай. – К. : Акціонерне видавничо-поліграфічне товариство «Оберіг», 1993. – 590 с.
2. Дмитренко М. Українські символи. – К., 1994. – 140 с
3. Ігнатенко І. Етнологія для народу. Свята, традиції, звичаї, обряди, прикмети, вірування українців. – Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. – 320 с.
4. Скуратівський В. Місяцелік. Український народний календар. – К., 1993. – 207 с.
5. Українські народні свята та звичаї. – К. : Т-во «Знання України», 1993. – 112 с.
6. Франко І. Як творилася слов'янська міфологія // І. Франко Твори: У 50 т. – Т. 37. – К. : Наук, думка, 1982. – С. 425-432.
7. Шкода М. Н. Люба моя Україна. Свята, традиції, звичаї, обряди та повір'я українського народу. — Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2009. 544 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Віник — оберіг дому

Рис. А.1.

Правильне зберігання віника

Рис. А.2.

Віник у кутку

Віники з різних технічних сортів сорго

Додаток Б

Види віників

Рис. Б.1.
Із полину

Рис. Б.2.
Із дерези

Рис. Б.3.
Із бамбука

Рис. Б.4.
Березовий

Рис. Б.5.
Евкаліптовий

Рис. Б.6.
Липовий

Рис. Б.7
Дубовий

Рис. Б.8.
Із проса
(сорго)

Рис. Б.9.
Із сорго

Рис. Б.10. Рис. Б.11. Рис. Б.12.
Із мочала Із соломи Зі шпагату

Рис. Б.13.
Віник
пластиковий

Рис. Б.14.
Мітла дворова
пластикова

Рис. Б.15.
Мітла з дерези

Віник і гроші

м. Лозова, мікрорайон 1, ринок

Декоративні віники-обереги

Рис. Г.1.

Рис. Г.2.

Рис. Г.3.

Буряківський Олег,

учень 7 класу Комунального закладу
«Нововодолазький санаторний
навчально-виховний комплекс»
Харківської обласної ради,
вихованець Народного художнього
фольклорно-етнографічного колективу
«Вербиченька» Нововодолазького
будинку дитячої та юнацької творчості
Нововодолазької селищної ради
Харківської області.

Керівники – **Т. В. Коваль, Т. П. Коваль**

ЧИНБАРСТВО ЯК РІЗНОВИД КУСТАРНОГО ПРОМИСЛУ СЛОБОЖАН

Чинбарство було галуззю кустарної промисловості. В Україні чинбарство існує від найдавніших часів. Людину, яка займалася цим ремеслом, назвали чинбарем чи гарбарем (польське). Чинбарі дубили («чинили») шкури тварин. Підприємство, де займалися обробкою шкіри, називалося чинбарнею чи гарбарнею. Згодом із чинбарства виокремилися такі промисли: кушнірство й лимарство.

Кушнірство – традиційне українське ремесло, що полягало у вичинці хутра зі шкіри та шиття з неї різного одягу. Із хутра українські кушнірі шили численні види традиційного одягу: кожану, шапки тощо.

Лимарство – кустарний промисел, виробництво з вичиненої шкіри-сириці дрібних шкіряних речей (кінської збруї, ременів гаманців, рукавичок тощо). Майстрів, які займалися лимарством, називали лимарями. Тривалий час лимарство було складовою частиною чинбарства (подекуди аж до ХІХ ст.). Про давні професії нагадують численні прізвища слобожан: Кушнір, Кушнарєнко, Лимар, Лимарєнко, Римар, Римарєнко та єдина у світі вулиця Римарська в Харкові.

Чинбарство сприяло розвитку шевської справи як у цілому в Україні, так і на Слобожанщині. Дослідник Слобожанщини, історик Д. І. Багалій зазначав, що чинбарство й чоботарство в ХVІІІ ст. було одним із найбільш поширених ремесел на Слобожанщині.

У 817-и господарствах було 4377 чоботарів та чинбарів [1, с. 134].

Шкірообробний промисел у народному господарстві України другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. посідав провідне місце. Чинбарство відіграло велику роль у соціально-економічному розвитку. Цьому сприяла реформа 1861 року, якою спонукали селян, які залишилися без землі, братися за ремесла. Інформанти, із якими нам довелося спілкуватися, стверджували, що були часи, коли *«без ремесла ніхто ніяк не виживав. Кождий умів шось робити»* (2). *«У Водолазі, у яку хату не зайдеш, у кождей чимсь занімались. Спеціалісти були!»* (8).

На Слобожанщині ремісників, які займалися вичинкою шкір, називали чинбарями, кожевниками, кожум'яками. *«Бабині батько і мати – Гордій і Параска Симоненки кожевники були. Дома у хаті вичиняли кожжі. Їх так і прозивали – кожевники»* (4).

Із другої половини ХІХ ст. спостерігається динамічний розвиток кустарних шкіряних промислів. 1903 року *«В Харьковской губернии кожевничество наиболее развито в Ахтырском и Сумском уездах, а также в слободе Новой Водолаге и в Валках Валковского уезда»* [10, с.187]. Сировинна база в цьому краї була достатньою, адже тваринництво складало невід'ємну частину сільського господарства. Чинбарі отримували сировину від замовника, купували їх у населення або закупували на базарах та на ярмарках.

1912 року обробка шкіри для шевського ремесла була найбільш розвинутою у Валківській, Сумській, Ізюмській, Харківській, Вовчанській, Нововодолазькій волостях [7, с. 16-17]. Починаючи з 1927 року, вільний продаж виробів ремісників заборонили. Кустарів, які мали значні прибутки від своєї справи, комітети незаможних селян утискували, називали *«куркулями»*, *«заможними середняками»*, позбавляли їх права голосу на виборах.

Серед позбавлених виборчого права були ремісники, відомі водолазькі чинбарі Прасоленки, Соколенки. Голову роду Дементія Соколенка було названо *«великим чинбарем-перекупщиком шкір, торговцем та експлуататором найманої праці»* [8 с. 214]. Відомий чинбар у Новій Водолазі Соколенко Дементій Порфирович– це мій пра-пра-прадід.

Його внука Барабаш (Соколенко) Катерина Яківна ділилася своїми спогадами: *«Сім'я мого діда Дементія була роботяща, мали*

кона, корову. В сім'ї було семеро дітей. Сини Яків, Андрій, Петро, Костянтин, Михайло допомагали батькові чинбарювати. Особливо перейняв батьківське ремесло найстарший син Яків, 1892 року народження, мій батько, який також завдяки чинбарству заробляв сім'ї на прожиття, підняв на ноги своїх семеро дітей» (1). «Пізніше місцева влада переслідувала кожем'яків родин Валкових, Оберемків та ін. [8 с. 214].

Справжніми майстрами в Новій Водолазі були чинбарі з Загреблі (куток) Водолажченки Євстафій Іванович 1899 року народження та його сини: Григорій, Іван, Василь. «Вони учиняли закваску для шкір у великій діжі, і там кисли шкури. Одного разу хтось повідомив, що ходить міліція: «Ховай шкури!». А дома була тільки Дарія – жінка Євстафія. Вона схватила ту діжу та й бах її у колодязь. Прийшли, шукали, шукали, ніде не нашли. Так і пішли ні з чим. А тітка Дарія до кінця днів боліла радикулітом, бо підірвалася, важке підняла» (5).

Праця чинбарів була виснажливою. Технологічний процес потребував довгого дублення шкіри, що призводило до специфічного випаровування. «Чинбарі – це на любітєля, бо це діло дуже вонюче» (8). Вірогідно, таке ремесло обирали, знаючи, що вичинений товар буде в попиті в чоботарів, шапошників, майстрів шиття кожухів тощо, а значить чинбар отримає платню за свій труд. Нерідко ремесло чинбарства передавалося з роду в рід.

Держава примусово змушувала селян здавати шкури, утискаючи цим ремісників, «отож, різали поросят, телят, кози крадькома і ніде не записували, щоб ніхто нічого не бачив» (9). Місцева влада примушувала ремісників, у тому числі й чинбарів, кооперуватися.

1928 року нововодолазькі кустарі-чинбарі об'єдналися в артіль кооперативного товариства «Кустарна справа». Та все ж таки ремісники крадькома вичиняли шкури вдома, адже на вичинену шкіру завжди був попит у шевців, а отже й була «жива копійка» – певний заробіток для сім'ї.

Завдяки механічній та хімічній обробці чинбарі виготовляли кілька видів шкір, призначених для шиття взуття: сап'ян (тонка, м'яка козяча, інколи овеча, теляча, кінська шкіра різноманітних кольорів); замша (м'яка, гнучка, бархатиста шкіра з диких кіз, лосів, овець, телят); юхт (тонка, м'яка шкіра з великої рогатої худоби, коней, свиней); хром (шкіра з коней).

Тривалий технологічний процес вичинки шкір складався з багатьох операцій: розмочування, зоління, скобління, стругання, квасиння, дублення й остаточна обробка. Найважливішою технологічною операцією кустарного чинбарства було дублення шкіри – просочення її дубильними речовинами: *«У дубовій корі замочують шкуру, вона там кисне. А тоді витягають її і розтягають на великих п'яльцях»* (6).

Кожен чинбар мав певний набір пристроїв та інструментів, необхідних для вичинки шкір. Золили шкіри в чані; очищали від вовни та щетини на довгій дошці; розминали та розгладжували різноманітними ножами та скребками; сушили на спеціальному пристрої; витягали з чану спеціальним гачком, розтягували на п'яльцях тощо. Для вичинки шкір застосовували вапно, сіль, дров'яний попіл, житнє чи ячне борошно або висівки, хлібний квас, дубильні речовини (кора дуба, кора верби), дьоготь, свинячий жир тощо (6).

Чинбарі в Новій Водолазі брали для обробки переважно сухі шкіри, які розмочували 7-14 днів. *«Дед мій чинив кожжі. Чинили дубовою корою. Варять дубову кору, кладуть у ночви кожу із шерстю на несколько днів. Ізвістю пересипали. А тоді дед витягує. Та шерсть і отпадає. А тоді ще обшкрібали спеціальним прибором, шерсть вилазить з кожжі аж прискає. Та кожа твердюча шоб було м'яке, дров'яним попелом пересипали»* (1).

Про неякісні для виготовлення взуття свинячі шкіри респонденти відгукуються несхвально: *«Люди держали поросят. І ото як пошють чоботи або якісь черевики, а кожа не дуже харашо вичинена, то як лубки стають. А підеш стірать, воно розкисне, розлазиться»* (3).

Посилаючись на це, уважаємо влучною народну мудрість: *«Не дай, Боже, з Івана пана, з кози кожуха, а з свині чобіт!»*. Однак інформант із Сумщини, запевняла, що в селі Кургані чинбарі *«так робили, шо і свиняча шкіра не розмокала. То все от спеціаліста залежить»* (9). Справжніх спеціалістів-чинбарів поважали й шанували, їхній товар завжди славився попитом. Такими були чинбарі Водолажченки у Новій Водолазі: *«у чинбарів Водолажченків усі сапожники купували кожжі. У них такий хром був! Дуже гарний!»* (5).

Чинбарство було чоловічою справою, але дубити шкіри допомагали жінки та діти. Донька чинбарів Єфименко Тетяна

Євстафіївна розповідала, як її мати Водолажченко Дарія Юхимівна 1898 року народження допомагала чинити шкіри чоловіку та братам. Жінки продовжували чинбарити навіть тоді, коли чоловіків арештовували: «*Оце сьгодні батька заберуть, на другий день жінка чинить*» (8). У Новій Водолазі інформанти пам'ятають жінок тітку Фросю, Марію Валкову, – які займалися чинбарством по війні. Навіть у 1960-1980-х роках іще були чинбарі, які вичиняли шкіри за традиційною «дідівською» технологією. «*Отам на Михайлівці (куток) жила жінка, її Антоніна звали. Вона чинила кожжі, цим занімалася. Батько в неї купував кожжі на чоботи*» (7).

У чинбарів шкіри «змірялися децами». Вони відрізали шкіри стільки, скільки замовляв покупець. Каже: «Мені треба 20 дец». Поміряли, відрізали і все. Гроші давали не за шкуру, а за деци. Скільки дец стоє, такий і роцот був» (8). Ціни на шкіри на початку ХХ ст. були приблизно від 6 до 11 крб., залежно від їх величини та якості, – зазначає дослідник М. П. Маслов [12].

Із вичиненої шкіри чоботарі шили взуття: чоботи, черевики, «*тухлі*», сандалі тощо; «шапошники» шили капелюхи, високі смушеві шапки, а також «пиріжкові» шапки, шапки-«кубанки». Ремісники шили кожухи «*добротні та гарні*» (8). Зразки ремісничої продукції з вичиненої шкіри Нововодолазьких майстрів-ремісників зберігаються в музейній кімнаті «Свята спадщина» Нововодолазького будинку дитячої та юнацької творчості.

Посилаючись на вмишезазначене, дійшли висновку, що чинбарство було досить розвиненим і необхідним ремеслом. Обробка шкіри сприяла розвитку шевської справи в Україні й зокрема на Слобожанщині. Чинбарство разом із шевським ремеслом (шиттям взуття), а також кожухарством та «шапкарством» складає групу традиційних шкіряних промислів і ремесел українців.

Література

7. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Х. : Основа, 1990. – 256 с.: іл.
8. Білецька В. Чинбарське та кушнірське ремесло в Богодухові на Харківщині / В. Білецька. – Харків : Харківська науково-дослідна кафедра історії укр. літ., 1926. – 198 с.

9. Войнаровський В. М. Давнє чинбарство на території України за археологічними даними. Автореферат дисертація кандидата історичних наук / В. М. Войнаровський. – Львів, 2002. – 22 с.
10. Волошин А. А. Історико-етнографічний нарис Нововодолазького району / А. А. Волошин, О. П. Волошина та ін. – Харків-Нова Водолага, 1994. – 60 с.
11. Доклады Харьковской губернской земской управы губернскому собранию очередной сессии 1912 года по кустарной промышленности. – Х.: Тип. губ. правления, 1912. – 235 с.
12. Кустарные промыслы в Харьковской губернии по данным исследования 1912 года. / Харьковская губернская земская управа, Отд. Текущей статистики; [под ред. С.С.Жилкина, сост. В.В.Терешкевич и др.]. – Х. : Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1913. – 37 с.: табл.
13. Матейко К. І. Український народний одяг. Етнографічний словник / К. І. Матейко. – К. : Наукова думка, 1996. – 196 с.
14. Оберемок Н. О. Історія рідного краю. Книга до 331-річчя заснування Нової Водолаги. / Н. О. Оберемок – Х. : ПФ «Антиква», 2006. – 268 с.
15. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Т. 7. – СПб, 1903. – С. 187.
16. Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник / А. Пономарьов, Л. Артюх, Т. Косміна та ін. – К. : Либідь, 1994. – 256 с.; іл.
17. Шевлягин Н. И. Кожевенное производство в Нижегородской, Черниговской, Полтавской, Харьковской и Курской губерниях // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб : Типография В. Киршбаума, 1894. – Т. II. – С. 195-259.
18. Маслов М. П. Кустарна шкіряно-взуттєва промисловість України у другій половині XIX – першій третині XX сторіччя [Електронний ресурс]. – Режим доступу: WWW.UK.X-PDF.RU

Список інформантів

1. Богдан Надія Василівна, 1942 р.н.,
с. Пристайлове, Лебединський р-н, Сумська обл.
2. Бердіна Катерина Іванівна, 1958 р.н.,
с. Червлене, Лебединський р-н, Сумська обл.
3. Василенко Іван Олексійович, 1931 р. н.,
с. Боромля, Тростянецький р-н, Сумська обл.
4. Волкова Тетяна Семенівна, 1942 р.н.,
с. Гірки, Лебединський р-н, Сумська обл.
5. Вороніна Анастасія Пилипівна, 1927 р.н.,
сел. Нова Водолага, Харківська обл.
6. Донець Марія Петрівна, 1943 р.н.,
с. Кам'яне, Лебединський р-н, Сумська обл.
7. Місюра Віра Михайлівна, 1936 р.н.,
с. Боромля, Тростянецький р-н, Сумська обл.
8. Пелехатий Микола Григорович, 1936 р.н.,
сел. Нова Водолага, Харківська обл.
9. Хоменко Галина Григорівна, 1935 р.н.,
с. Курган, Лебединський р-н, Сумська обл.

Вотінцева Поліна,

учениця 6 класу Нововодолазького ліцею
Нововодолазької селищної ради
Харківської області

вихованка Народного фольклорно-
етнографічного колективу «Вербиченька»
Нововодолазького будинку дитячої
та юнацької творчості Нововодолазької
селищної ради Харківської області,

Керівники – **Коваль Т.П., Коваль О.В.**

«ВОШІ – НЕ ГРОШІ, НАПАДУТЬ – НЕ ОДІБ'ЄШСЯ»

Мета дослідження – визначити місце комах-паразитів в народному побуті, світогляді та творчості українців-слобожан.

Завдання дослідження: дослідити хтонічну природу вошей і ставлення населення до них, визначити народні методи знешкодження комах-паразитів, обґрунтувати світоглядні уявлення та відображення вошей у народній творчості слобожан.

Дослідження базується на польових матеріалах Слобідського регіону, зібраних вихованцями «Вербиченьки», а також особисто автором роботи впродовж 2015-2017 років.

Хтонічна природа блох і вошей відбивається в легендах, поширених серед слов'янських народів. У більшості легенд ідеться про походження блох і вошей із землі. За народними повір'ями, воші та блохи дані людині для того, щоб вона не лінувалася, а займалася корисною працею – шуканням цих комах.

Пошук вошей у голові людини наші предки вважали корисним і богоприємним заняттям. «На знак доброзичливості прийнято було шукати воші в гостей, у мандрівних старців – «людей Божих». Ніхто не соромився й не насміхався, бо воші були в кожного. Вибивання вошей у минулому столітті стало масовим явищем у селах.

У слобідських селах процес шукання вошей називався «ськатися». *«Воші ськали. Як неділя, сидять жінки на вулиці, у пелені одна в одній голова і ськаються. Ой, не дай Бог! В усіх воші були»* (М. С. Гомзік, с. Боромля, Тростянецький р-н, Сумська обл.).

Вірили, що воші – необхідна й невід'ємна ознака живої людини, а відсутність їх у людини означає швидку смерть або нещастя. І навпаки, уважали: «вошивий – значить щасливий».

Звідси і традиційна символіка вошей – символ множинності й достатку. Уважалось, що сон про вошей означає прибуток, гроші, багатство. Про це красномовно йдеться в народних приказках: «Воші – не гроші, нападуть – не одіб'єшся», «Є воші, то будуть і гроші», «Багата, як воша рогата», «Чужа воша якщо за комір не залізе, не розбагатієш», «Краще свої воші бити, ніж чужі гроші лічити». Із нашого погляду, такі приказки придумували бідні люди, сподіваючись розбагатіти. Про бідну людину в народі кажуть: «Шапка-бирка, зверху дірка, а в кармані воша на аркані». А про людину неспокійної, навіть зухвалої поведінки говорять: «Виламується, як воша на гребінці», – у такий спосіб поцінювали людину за її поведінкою.

Інформанти, із якими доводилося спілкуватися під час польових сеансів, однозначно говорили про велику кількість вошей у людей у першій половині та в середині минулого століття. Мийних засобів не було. Мильний розчин, що називався лугом («щолок»), готували з дров'яного попелу, запарюючи його окропом та проціджуючи. На Харківщині віддавали перевагу попелу з соняшників. Гречаний попіл уважали найкращим для приготування лугу на Сумщині. Люди примічали, що особливо «нападали воші» перед якимсь нещастям або під час лихоліття (війни, голод, хвороби, повінь тощо). От що розповіла Васюта Надія Михайлівна з Сумщини під час польового запису: *«Ходили в школу в сіряку – із вовни, теплий. Та ще й воші по ньому плавали, бо після війни таких вошей було у людей – і голова повна, і сорочка повна, і по сіряку плавали. Таке життя було, війна ж».*

Саме за таких несприятливих умов організм людини ослаблювався, можливо, це ставало причиною виникнення й поширення вошей. А ще деякі інформанти запевняли, що воші заводилися *«не стільки від грязноти, як від нервів»* (О. Ф. Кипкало, с. Мажарка, Кегичівський р-н, Харківська обл.).

Велика кількість вошей змушувала людей знищувати їх, не зважаючи на народні повір'я, що нібито воші приносять гроші. Стали застосовувати різні народні засоби, що сприяли знищенню цих надоїдливих комах. Одним із таких способів було **зоління білизни**. Із польового запису від Заплойсвічки Марії Клімівни із Сумщини зрозуміло, як виводили вошей: *«Воші це й як заводились! Ми золили одержу, у жлукто закладали все, застілали полотном, а зверху сипали попіл. А тоді лили кип'яток, і воно прозолувалося, то воші й дошли».*

Для знищення вошей необхідне було **регулярне вичісування голови**, стрижка волосся, а також застосування різних трав, наприклад, **полину, чемериці, розмарину, базиліку, пижми**, а також **ягід журавлини**. Ефективним народним засобом знищення вошей уважали гас («керосин»), розведений водою. Також вошей труїли **розведеними теплою водою оцтом, горілкою або перекисом водню**.

У середині минулого століття санепідемстанція в боротьбі проти паразитів стала застосовувати **дуст** – шкідливу для здоров'я людини речовину. Жахливі і злочинні випадки застосування дусту у винищенні вошей, що залишилися безкарними, зафіксовані в слобідських школах. *«Появився дуст. Приходила врачиха, брала насос з веломашини і ото розсівала, нас усіх бризкала дустом. Страшне!»*. (Козоброд Л. Д., с. Бакирівка, Охтирський р-н, Сумська обл.).

У всі часи в сільському середовищі побутовали народні прикмети, пов'язані з вошами, і якими відбивається світогляд наших пращурів:

- вошей не можна лічити;
- не можна прати сорочки по четвергах;
- не можна прати сорочки при Місяці вповні;
- не можна їсти, коли шукають воші в голові;
- не можна класти на стіл шапку, бо в її господаря буде стільки вошей, скільки на столі хлібних крихт.

На Кегичівщині біля села Олександрівки є Вошива балка. А в селі Крутоярівці в тому ж районі через балку протікає річка Вошива. Нам довелося почути переказ, що люди, рятуючись від вошей, занурювались у річку з головою. Воші покидали тіло та спливали на воду.

У народній пам'яті зберігаються фольклорні твори про огидних комах: у весільних піснях, у веселих приспівках до танців, наприклад:

Старший боярин красний,	Завелись воші копицями.
На йому жупан рясний.	Ой, дайте лопату
Поміж тими рясницями	Воші вигрібати.

(Зіненко Г. Т., с. Михайленкове, Охтирський р-н, Сумська обл.)

На Харківщині побутовали жартівливі приспівки до танців («страданія»):

А цигани добрі люди Чай п'ють, воші б'ють,
Посідали біля буди, На базарі продають
(Кипкало О.Ф., с. Андріївка, Кегичівський р-н, Харківська обл.).

Серед творів, що виконуються в дитячому середовищі популярні дражнилки, у яких також спостерігається «вошива» тематика:

Альоша, Альоша,
А на пuzі воша,
На спині блоха,
То все чепуха

(Безпала О. І., с. Нове Мажарове, Зачепилівський р-н, Харківська обл.).

Дорослі, забавляючи маленьку дитину, чукакали її та промовляли: «Ой, я дівка хороша, а на лобі воша, гоп-гоп-гоп-гоп» (Цяцька Х.Н, с. Дерегівка, Нововодолазький р-н, Харківська обл.).

Отож, воші в усі часи завдавали людям неабиякого клопоту. Неоднозначність тлумачення виникнення цих комах, ставлення до них, спостереження, повір'я та вірування, згадка про них у народних творах, – усе це ознака специфіки світогляду українців-слобожан. Повну картину цих уявлень відтворити неможливо, оскільки з розвитком суспільства змінювалися погляди на певні явища.

Література

1. Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. – Вид. 2-ге, стереотип. – К. : Либідь, 2005. – 664 с.; іл.
2. Гура А. В. Символика животных в славянской народной традиции. – М. : Индрик, 1997. – 912 с.
3. Казки Слобожанщини, зібрані під час експедицій народного художнього фольклорно-етнографічного колективу «Вербиченька» Нововодолазького БДЮТ смт Нова Водолага Харківської обл. / упоряд., автори статті О. В. Коваль, Т. П. Коваль; передмова та коментар В. А. Сушко. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – Х. : ФОП Бровін О. В., 2015. – 92 с.
4. Гниди у волоссі: причини появи і як їх позбутися / Господарство. – Режим доступу: Poradu 24 com /...qnidi – u – volossi – prichini – royavi – I – yak – poz...

Список інформантів

1. Балог Ганна Михайлівна, 1943 р. н.,
с. Парасковія, Кегичівський р-н, Харківська обл.
2. Безпала Олександра Іванівна, 1944 р. н.,
с. Нове Мажарове, Зачепилівський р-н, Харківська обл.
3. Васюта Надія Михайлівна, 1935 р.н.,
с. Качанівка, Охтирський р-н, Сумська обл.
4. Вороник Володимир Арсентійович, 1925 р. н.,
сел. Нова Водолага, Харківська обл.
5. Вороніна Анастасія Пилипівна, 1927 р. н.,
сел. Нова Водолага, Харківська обл.
6. Гомзік Марія Сергіївна, 1939 р. н.,
с. Боромля, Тростянецький р-н, Сумська обл.
7. Дмитрієва Ольга Андріївна, 1930 р. н.,
с. Червлене, Лебединський р. н, Сумська обл.
8. Заплюйовічка Марія Климівна, 1931 р. н.,
с. Михайлівка, Лебединський р. н, Сумська обл.
9. Зіненко Ганна Трохимівна, 1941 р. н.,
с. Михайленкове, Охтирський р-н, Сумська обл.
10. Кипкало Ольга Федорівна, 1951 р. н.,
с. Мажарка, Кегичівський р-н, Харківська обл.
11. Козоброд Лідія Дмитрівна, 1944 р. н.,
с. Бакирівка, Охтирський р-н, Сумська обл.
12. Кольвах Слава Яківна, 1936 р. н.,
с. Олександрівка, Кегичівський р-н, Харківська обл.
13. Нероза Тетяна Марківна, 1939 р. н.,
с. Комиші, Охтирський р-н, Сумська обл.
14. Уткіна Анастасія Пимонівна, 1935 р. н.,
с. Високе, Охтирський р-н, Сумська обл.
15. Хоменко Галина Григорівна, 1935 р. н.,
с. Курган, Лебединський р-н, Сумська обл.
16. Цяцька Харитина Назарівна, 1921 р. н.,
с. Дерезівка, Нововодолазький р-н, Харківська обл.
17. Чміль Антоніна Йосипівна, 1930 р. н.,
с. Петропільля, Ізюмський р-н, Харківська обл.).
18. Шасна Катерина Михайлівна, 1944 р. н.,
с. Пологи, Охтирський р.н., Сумська обл.
19. Ярмоленко Зінаїда Григорівна, 1944 р. н.,
с. Крутоярівка, Кегичівський р-н, Харківська обл.

Таненя Вікторія,

учениця 8 класу Клугино-Башкирівської загальноосвітньої школи I-III ступенів Чугуївської міської ради Харківської області
вихованка гуртка «Народної творчості» Чугуївського центру туризму та краєзнавства Чугуївської міської ради Харківської області,
Керівник – **Логачова Н. В.**

ТРАДИЦІЙНЕ НАРОДНЕ ЖИТЛО МІСТА ЧУГУЄВА

Традиційне народне житло, де кохалися, народжували дітей, умирали, поступаючись місцем прийдешнім поколінням пройшло багатовіковий шлях розвитку – від примітивних низьких однокамерних споруд до багатоповерхових будинків.

Актуальність дослідження. Нині зразки традиційного народного житла фактично перестають існувати. Хати або докорінно переробляють, або стоять вони покинутими і швидко руйнуються. Ідеться навіть не про повноцінні традиційні хати, укриті соломою чи очеретом, а вже навіть просто про хати традиційного планування з традиційних стінових матеріалів. Останнім часом люди зацікавлені екологічними будівельними технологіями. На жаль, вони зникають разом зі старими майстрами й не успадковуються новим поколінням. Тож нагальність проблеми очевидна.

Мета роботи – ознайомлення з традиційним народним житлом Чугуєва, його символікою, берегами. Для досягнення цієї мети були поставлені **завдання**:

- простежити стан вивчення традиційного народного житла;
- ознайомитися з типами й технологіями зведення народного житла;
- ознайомитися з оздобленням та інтер'єром хати.

Об'єкт дослідження – традиційне народне житло.

Предмет дослідження – зразки традиційного народного житла міста Чугуєва.

Джерельною базою дослідження стали опубліковані етнографічні матеріали, наукова література та власний польовий матеріал, зібраний у місті Чугуєві, селі Скрипаях Зміївського району, селі Терновому Харківського району Харківської області.

Хронологічні межі дослідження – XIX-XX ст., однак

для підтвердження думок ці рамки розширюються фактами з більш ранніх епох.

Географічні межі роботи – Чугуївщина.

Наукова новизна роботи полягає в прагненні не тільки ознайомитися з технологіями зведення народного житла, а й описати екологічні будівельні технології.

Практичне значення роботи полягає в тому, що вміщений у ній матеріал може допомогти керівникам краєзнавчих, народознавчих гуртків у їхніх наукових пошуках, а також учителям історії при викладанні факультативного курсу з історії рідного краю, працівникам музеїв при створенні експозиції з цієї теми.

1. ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ТРАДИЦІЙНОГО НАРОДНОГО ЖИТЛА В ЕТНОГРАФІЧНІЙ НАУЦІ

Перші спроби дослідити народну архітектуру були зроблені наприкінці ХІХ – початку ХХ століття. Це були праці наших земляків, етнографів та істориків – М. Ф. Сумцова [13] та Д. І. Багалія [2]. М. Ф. Сумцов у своїй праці проаналізував специфіку типу слобожанської хати, її особливості інтер'єру.

Серед досліджень народного житла чимало наукових праць, у яких розглядали його національні традиції, збереженість. Це, зокрема, В. М. Войтович, А. П. Пономарьов. Величезну наукову розвідку здійснили доктори архітектури Т. В. Косміна, В. П. Самойлович [11], Ю. Ф. Хохол. Віктор Петрович Самойлович у своїй книзі «Українське народне житло» виклав основи типології української хати. Класик дослідження народної архітектури, він залишив по собі багату наукову спадщину, важливою складовою якої є типологічні замальовки з натури.

Ю. І. Химич малював ескізи інтер'єрів хат. Н. І. Божинський [3] описував місце традиційного українського народного житла в сучасній Україні. Д. М. Дяченко [5] описував розташування у селі. В. Т. Скуратівський [12] звертався до оберегів та символіки житла. Він зазначав, що традиційна українська хата є цілком оригінальним витвором народу, самобутнім явищем в історії архітектури, високим зразком будівельних, мистецьких, етичних та естетичних конструкцій.

С. А. Таранушенко [14] описував тип слобожанської хати, її інтер'єр, особливості стін і с стелі, їх декорування. П. Г. Юрченко

[16] описував житло старої Слобожанщини. О. В. Астахова, Т. М. Крупа, В. А. Сушко [1] описували народні будівлі Слобожанщини.

В українській літературі батьківська хата стала величною метафорою у творчості О. Т. Гончара, О. П. Довженка, А. С. Малишка, Д. В. Павличка, В. А. Симоненка, Лесі Українки, Т. Г. Шевченка. А хата Тараса Шевченка, Івана Франка і «білий будиночок» Лесі Українки стали символічними колицями, де народились українські генії, де виплекався дух, розум, совість, надія нації, і в цьому аспекті символізують Україну, її духовне начало серед держав світу.

Отже, традиційне народне житло завжди цікавило дослідників як невичерпне джерело досвіду, знань, духовного багатства нашого народу.

2. БУДІВНИЦТВО ТРАДИЦІЙНОГО НАРОДНОГО ЖИТЛА

Сьогодні в Чугуеві дуже рідко можна зустріти типову стару хату, той чи інший тип старих господарчих споруд. Мине небагато часу – й окремі пам'ятки народної архітектури складно буде знайти. Між тим, у традиційному народному житлі втілені кращі надбання й досвід народних зодчих.

«Народне житло створювалось упродовж століть, безперервно вдосконалювались прийоми та форми, що відповідали умовам життя, побуту й естетичним уподобанням народу. Те, що не виправдало себе через ті чи інші причини, відмирало, а все краще, багаторазово повторюючись, поступово вдосконалювалось від покоління до покоління, від одного майстра до іншого, від батька до сина передавався будівельний досвід, професійні й технічні навички, художня майстерність, усталювались народні архітектурно-будівельні традиції» [11, с. 27].

У народі кажуть, що чоловік за життя має збудувати дім, посадити дерево, виростити дитину. «Рідна хата – наша берегиня, вона зігріта теплом материнської любові, бабусиної ласки, осяяна мудрим усміхом батька, добротою дідуся. Із нею пов'язані найсвітліші спогади й почуття кожної людини» [12, с. 38].

Етапи будівництва хати: вибір часу будівництва та матеріалів, вибір місця під будівництво, закладини, сволоківщина, настилення даху, уставляння вікон та дверей, ліплення хати, поновлення та

мазання, закінчення будівельних робіт – «одрубщина», входи́ни. Наші предки, заселяючи нові землі, вибирали найбільш живописі місця біля води, із багатими угіддями, зручні для оборони від ворога, адже там мали постійно жити їхні родини.

Традиційне народне житло будувалося за певними принципами й законами, згідно з віруваннями наших пращурів, їхніми уявленнями про світобудову. У народі вірили, що оселя – це живий організм. Він може як допомагати своїм господарям, так і шкодити – негативно впливати на їхнє життя, тому здавна велику увагу приділяли вибору місця для нової хати. Зважали на багато чинників: віддаленість житла від вулиці, розташування хати щодо сторін віту.

Для нового житла прагнули віднайти таке місце, яке б удовольнило цілу низку вимог: «Щоб город із хатою та господарськими спорудами виходив до річки, ставка, на долину; щоб місце, за можливості, було на цілині, де земля спокійна; на горбку, де немає вологи; де не ростуть дерева; де охоче лягає худоба; де знаходили сліди собаки чи кішки; там, де вранці не буває роси; де можна вдало розмістити господарські споруди» [9, с.26].

Маковецький Микола Наумович розповів, що існував давній звичай вибору місця для хати: *«Звечора на тому місті розкладали у чотирьох кутках випечені спеціально перепічки, якщо на ранок одна з них зникне або буде надкушена, значить на цьому місці буде добре вестись господарство. Якщо ж перепічки будуть ніким не зачеплені – будуть обсідати злидні».*

Ще місце для будування тестували так: на місці, де мала будуватися хата, клали жмуток вовни й накривали якоюсь посудиною, якщо вранці вовна була сухою – то й житло буде сухим, якщо ж зволожилась, то житла будувати тут не можна. Ще засівали обране місце житом, якщо воно добре росло, то місце гарне для будівництва».

Щоб визначити місце для нового житла, ходили до ворожок і просили поради в старих людей. Із цим було пов'язано багато повір'їв і заборон.

Касьянов Іван Тимофійович говорив, що *«не можна було будувати нову хату, за розмірами меншу від старої, щоб не змінилась сім'я; на садибі родини, у якій були п'яниці, злодії; на стежках, дорогах; на камінні та болотах; де був хлів чи стайня; де скупчувалась дощова вода; де була хата, яка згоріла*

від удару блискавки. Не можна було будувати хату там, де були поховання; де часто хворіли; де когось вбили; де були сварки або розлучення; на пустирях, на роздоріжжі, перехресті доріг; на тому місці, де була колись церква».

Існувало багато своєрідних вимог, дотримуватися яких уважав за необхідне майбутній господар. Це насамперед шанобливе ставлення до майстрів, від уміння й сумлінності яких залежало майбутнє життя. Виявляючи гостинність, господар пригощав їх під час закладання будівлі, укладання сволоків, а також по завершенні будівництва.

Після вибору місця розпочинали будувати хату. Побутувало два типи житла: **двокамерне** – хата+сіни (XVII-XVIII ст.), входимо в сіни, а тоді – до хати, внутрішній простір якої поділений надвоє піччю, і **трикамерне** – хата+хата+сіни (XVIII-XIX ст.), входимо в сіни, а тоді – до хати, внутрішній простір якої поділений надвоє піччю (Див. дод. А). Будували переважно дерев'яні хати, із саману ліпили хліви та сараї.

Характерною рисою народного житла була простота плану хати. За зовнішнім окресленням він мав переважно форму витягнутого прямокутника, співвідношення сторін якого становило від **1:1,5** до **1:2,0**.

Дерев'яна хата має два типи конструкції стін: зрубний (Див. дод. А рис. А.1) і каркасний (рис. А.2). Конструкційною основою зрубних будівель є стіни з горизонтально викладених колод, з'єднаних на кутах врубками.

Кожний ряд називається «вінцем». Вінці зрубів завжди були майже однакової товщини, крім підвалин (Див. дод. А, рис. А.3 – зрубний тип конструкції будівлі, м. Чугуїв, вул. Харківська 26, будівля початку XIX ст.).

Стіни **каркасних** будівель склалися зі стовпців, які закопували в землю або вставляли в нижній зрубний вінець (підвалини). Стовпи розміщували по кутах будівлі та проміжках стіни на відстані, яка залежала від заповнювача каркаса. Щоб конструкція споруди була міцнішою, на кутах робили розкоси. Заповнювали каркас дошками, напівкругляками, хмизом, очеретом, а також глиносолом'яними вальками (Додаток А, рис. А.4 – Каркасний тип конструкції будівлі, Чугуїв, вул. Шевченка 24, будівля початку XIX ст.). Іззовні та зсередини хату уліплювали глиною з соломною та білили. Для кріплення глини стіни набивали

«дранкою» – набиті до стіни вузькі планки (Див. дод. Б).

За народними уявленнями, глині властиві чудодійні якості: лікувальні антиоксидантні властивості, очищає енергетику в приміщеннях і воді, є концентрацією сонячної енергії, багата силою й мінералами землі. Глина – біла, жовта й червона – причина багатобарвної архітектури хати. Білі стіни, коричнево-червона призьба, золотава або сірувата стріха привнесли в колористику міста свою надію, стриману гамму, що доповнювала кольори землі й буйної зелені. Біла, сяюча, ласкава, вона й у негоду зберігала на своїх стінах відблиск сонця.

Зі слів Калмикова Олександра Васильовича: *«В Чугуєві більше збереглося хат зрубного типу конструкції стін, ніж каркасного. Хати зрубного типу конструкції стін обложили, утеплювали, в них живуть, а каркасного – пристосували під господарчі споруди. Для будівництва використовували переважно деревину дуба».* Особливістю хати Олександра Васильовича є те, що посередині хати було приміщення, куди складали дрова, а ручки та навіси для дверей його дід виготовляв власноруч, він був ковалем (Див. дод. В).

Як увесь світ поділявся на три частини: **земну, підземну й небесну**, так і хата відображала ці сфери буття: стеля – небесний духовний світ (сволок з сакральними знаками) (Див. дод. Г), божниця в кутку; стіни, вікна, двері (Див. дод. Д) як символи земного реального життя й спілкування з іншими людьми; нижній ярус – підлога, низ стіни з підпиччям і лавами, поріг як межа земного й підземного світів.

Щоб житло було захищеним від усякого зла, щоб добре велося в ньому господарство, існували певні обряди, що здійснювалися під час будівництва. Кравченко Валерій Олексійович розповів, що розпочиналося будівництво з обряду **закладин** рано-вранці: *«У центрі майбутнього житла, перед місцем, де мала бути піч, або на покуті (південно-східний куток) ставили стілець, застелений рушником, на якому лежали хрест, букет квітів, хліб, сіль, чашка води чи вина. Старший майстер брав рушник із хлібом, цілував його, промовляючи: «Господи, допоможи!», або «Господи, благослови!» – і починав роботу. Рушник, а інколи і добрий шмат тканини та гроші він потім брав собі. Майстрів на закладах добре частували».*

При **закладанні сволока** теж здійснювали обряд. Під його

«голову» (від сходу сонця) закладали ладан, із іншої сторони – вовну, хліб, сіль та гроші – для достатку й тепла. Прагненням мати в оселі надійного захисника пояснюється зображення на сволоці різноманітних знаків: голуба, який був посередником між людьми й богами, дерево життя, що єднає небо й землю, жінку з піднесеними до неба руками – Берегиню, хрест. Закінчуючи будівництво, майстри обов'язково залишали непокритою частину даху над сіньми, уважаючи, що через цей отвір мусить вилетіти все зло. Через кілька днів отвір закривали. Крім того, після спорудження хати, упродовж року не можна було її повністю білити, а потрібно було залишити хоча б невелику «латку» де-небудь, щоб не бачили сторонні люди.

Найпоширенішою конструкцією даху була чотирихила на кроквах, що кріпилася на верхньому вінці зрубу або на поздовжніх брусах, покладених зверху на стінах. Дах покривали переважно соломою, зв'язаною у сніпки (Див. дод. Б, рис. Б.1).

Для **новосілля** за день до цієї події (точніше, на ніч) господарі залишали в новій хаті kota або півня. Новак Ігор Петрович розповів: *«Наступного дня, коли вже все було готове до переходу в новий будинок, старші члени сім'ї брали ікону, вишитий рушник із хлібом і сіллю, миску з житом, пшеницею, дрібними грішми та пляшку горілки й входили до нової хати. Літній чоловік (батько молодих господарів, а за його відсутності кум чи інший близький родич) іконою або ж тільки хлібом із сіллю благословляв на всі боки нове помешкання, після чого залишав ікону на покуті.*

Вийшовши на вулицю з хлібом і сіллю на вишитому рушнику, він благословляв дітей на щасливе життя в новій хаті. Молоді господарі бралися за кінці рушника, і він заводив їх у нове житло. За ними заходили родичі та сусіди; літня жінка посипала всіх зерном і дрібними грішми, бажаючи щастя в новому домі. Після цього всі дарували подарунки та сідали за столи, а молоді господарі частували гостей. Закінчувалося новосілля співами й танцями. Вважали, якщо день новосілля пройде без пригод, весело, то й життя мешканців нової оселі буде спокійним, щасливим».

Житло було прообразом Усесвіту наших предків, тому воно мало чотиригранну будову – чотири стіни відповідали чотирьом сторонам світу. Вікна виходили на схід і на південь – до сонця. Із північної сторони, де панували темні, злі сили, вікон не було.

Традиційно хата мала три вікна: «покутне», «застольне» та «навпроти печі», що вважалися межею між зовнішнім і внутрішнім світом. Кожен із нас закриває вікна на ніч тому, що вікна – це «очі» хати, і на ніч вони мають «заплющуватися». Вікна спочатку були маленькими, в одну шибку, оздоблені віконницями, кольоровою обвідкою чи різьбою.

Вікна зсередини завішувалися занавісками або «фіранками», крізь які можна було бачити все, що діється на вулиці, але погано видно, що в хаті. Подекуди вікна прикрашалися вишитими рушниками, що були оберегами (Див. дод. Д).

Зв'язок хати з навколишнім світом здійснювали **поріг** і **сіни**. Із сіней були входи до хати, до комори, на горище, де зберігалось зерно, речі, кошики, жорна. У сінях були полиці для посуду. Тут тримали борошно, картоплю, молоко, інші продукти.

Поріг – символ початку й закінчення хати. За найдавнішими повір'ями, саме під порогом перебувають душі померлих предків, які охороняють рід. Порогові віддають шану, йдучи до вінця і вирушаючи в останню путь (стукання труною об поріг).

Якщо підмітати до порога, то все добре вийде з хати, тому слід підмітати від порога в хату, щоб все добре залишилося в хаті. Магічними властивостями наділив народ кінську підкову, що приносить щастя в родину, тому її прибивали на порозі або над дверима.

За правилами народного етикету завжди вважалося, що вітаються через поріг тільки погано виховані або просто злі люди. Істоміна Віра Іванівна говорила: *«Не подавай руки через поріг, бо посваришся. Не можна передавати через поріг якусь річ. Розмовляти з сусідкою через поріг також неввічливо: слід або запросити до хати, або самій вийти до неї. Особливою шанною для гостя вважається зустріч його біля воріт, та провести його за ворота»*.

Доходимо висновку, що в Чугуєві побутувало два типи житла – двокамерне і трикамерне, зрубний та каркасний типи конструкції стін. Для будування брали переважно деревину дуба, іззовні та зсередини хату уліплювали глиною з соломою та білили. Дах покривали переважно соломою, зв'язаною у сніпки.

3. ВНУТРІШНІЙ ПРОСТІР ХАТИ ЯК САКРАЛЬНИЙ ОСЕРЕДОК ЖИТТЯ СЕЛЯНИНА

Внутрішня площа хати поділялася на **робочу, обрядову й побутову**. **Робоча площа** – піч, мисник; **обрядова** – покуть, стіл; **побутова** - ліжка, лава, колиска, скриня.

Кожна частина житла також мали своє символічне значення. Дім уважався житлом лише відтоді, відколи спалахував у печі вогонь. **Піч** – це родинне вогнище, її вважали символом непорушності сім'ї, її святинею. Під час сватання піч виконувала роль обрядового символу: «Дівчина колупала піч, благаючи захисту від родинного оберегу» [13, с. 65]. Після похорону трималися за піч, щоб не боятися покійника.

Українці вірили, що піч любить домовик, має в ній своє місце. Якщо до нього добре ставляться, він допомагає всій родині, приносить щастя, а якщо ображають, може нашкодити. У хаті не можна було лихословити: «Сказав би, та піч у хаті» [13, с. 67]. Піч – годувальниця, нагрівальниця, лікувальниця. Вогонь із печі вважався священним, люди поклонялися йому, звеличували його.

Піч розміщалася ліворуч від вхідних дверей і була обернена своїм отвором до передньої стіни з вікнами. Близько печі стояли різної форми горщики, у яких варили їжу, глечики для молока, макітра для перетирання маку. Збоку – діжа для вимішування тіста. Біля печі – лопата для садження хліба (Див. дод. Д, рис. Д.5).

У нижній частині печі містилося підпіччя, куди клали рогачі, кочергу, віник та інші речі домашнього вжитку. Закривала піч заслінка. Піч також має сакральне значення для господаря, тому її розмальовували чудовими візерунками (Див. дод. Д, рис. Д.6). Уважалося, що нечиста сила, задивившись на цей розпис, забуває про все лихе. На початку ХХ ст. до варистої печі, із метою її більшої доцільності, добудовували ще одну піч (грубу), якою опалювали хату. Конструктивно-архітектурне вирішення цього комплексу (піч-груба) продовжувало традиційні прийоми, усталені в усіх районах України. Грубу прикрашали настінним розписом. Декор груби поєднувався в кольоровій і в орнаментальній розробці з оздобленням печі.

Коли родина переселялася до нової оселі, обов'язково брали із старої печі жарину й заносили її в нову хату, щоб запалити родинне вогнище в цій оселі. А також кликали свого Домовика

на нове помешкання. Сакральне значення мало також сміття, яке несли до нової хати «на щастя». Уважалося, якщо викидати сміття після заходу сонця, хату обсядуть злидні, заведеться нечиста сила, тому його краще було спалювати, або виносити вдень. Коли в печі випікався хліб, на ній не можна лежати, щоб не турбувати її в цей час, бо хліб і піч уважали священними.

Напроти печі оздоблювали парадний кут, що називався покутем (покуттям). **Покуть** – це найсвятіше місце в хаті. На покуті висіли ікони, прикрашені рушниками (Див. дод. Д, рис. Д.1), пахучі трави. На покуті саджали почесних гостей, молодих під час весілля, на покуті ставили Дідуха на Різдво. Коли заходили до хати, знімали шапку, хрестилися та кланялися до ікон. Перед обідом усі молилися перед покуттям, а потім сідали їсти.

Тут же ставили стіл, застелений скатертиною. **Стіл** також має магічну силу, символізує достаток родини. Його першим заносять до нової хати, на нього кладуть хліб-сіль, ритуальні страви. На стіл гріх сідати, класти шапку. Назва «стіл» походить від стародавнього звичаю стелити рушник, а пізніше – скатертину. Звичай застеляти стіл властивий для українців із давніх-давен. Незастелений стіл – символ бідності або скупості господарів. Перед столом ставили лаву на дерев'яних ніжках. Стіл завжди стояв у кутку, навпроти печі.

Зліва від столу, здебільшого в кутку біля стіни, стояла скриня. **Скриня** – традиційний для Харківщини вид меблів, у яких зберігали одяг, коштовні речі, прикраси, полотно (Див. дод. Д, рис. Д7, Д.9). Скриня належала жінці. Дівчині на виданні батьки купували скриню, яку вона разом із матір'ю поступово наповнювала різними речами, необхідними для майбутнього подружнього життя: вишиваними рушниками, хустками, сорочками, стрічками. Скриня була частиною дівочого посагу: чим більша та красивіша скриня, тим багатша наречена. Дівчина, залишаючи батьківський дім, вивозила свою скриню до хати чоловіка, де користувалася нею все життя. Скриня передавалась у спадок тільки після смерті її власниці. Усередині скрині було невеличка у формі прибитої до стінки коробочки – «прискринок», для зберігання дрібних цінних речей. Щоб полотно й одяг у скрині не псувався від тривалого зберігання, у прискринок клали вузлик тютюну (від молі).

У краєзнавчому відділі КЗ «Художньо-меморіального музею І. Ю. Репіна» дізналася, що скрині були двох типів: з двосхилим віком (кришкою) і з прямим (пізніше) напівокруглим випуклим

віком (Див. дод. Д, рис. 9). Скрині були різьблені, ковані, мальовані, у бідних – із чистого нефарбованого дерева.

Для снання в Україні здавна послуговувалися **дерев'яними ліжками, лавами**. Над ліжком робили жердку для одягу. Лави виготовляли з масивних дощок, які клали на дерев'яні колодки або кілки, забиті в глиняну долівку. Лави застеляли кольоровими ряднами або килимками, чим створювався особливий затишок у хаті.

Долівка житла, аж до початку ХХ ст., була переважно глиняною. Збивали її переважно з червоної глини. Щосуботи і перед святами долівку застеляли пахучим різнотрав'ям: м'ятою, чебрецем, і в оселі завжди відчувався приємний запах трав.

У багатьох оселях до сволюка підвішувалася **колиска**. Майже в кожній оселі біля вікна взимку стояв **ткацький верстат**, на свята його виносили з хати. Домашній посуд (дерев'яні ложки й миски, полумиски, кухолі, ножі) зберігався на спеціальних полицях або в миснику, що містився збоку від дверей і над ними. Тут же була й хлібна полиця. **Мисник** – це дерев'яна полиця для зберігання посуду. Іноді він мав форму шафи, що підвішувалася на стінку (Див. дод. Д, рис. Д.10). Усі меблі мали прикрашати кімнату, тому їх, зазвичай, оздоблювали різьбою чи розписом. У такий спосіб інтер'єр хати набував гармонійності й досконалості з господарського, архітектурного та естетичного погляду.

Зовнішнім оберегом хати була **призьба**. Її обводили рудою глиною, застеляли домотканими доріжками. Призьба виконувала не тільки господарські функції (утеплювала хату, була місцем, де сушили мак, провітрювали часник, цибулю), а й мала своєрідну роль об'єднувального начала, де на призьбізбиралася родина. Крім того, призьба мала символічне коло, що замикало простір хати, оберігала її від посягання злих сил.

Вірили, що тільки розмальована хата може бути надійним захистом від злих сил. Вогонь і його відповідник – червоний колір, наприклад, уважали надійними захисниками від різних лих. Червоною смугою вище долівки обводили стіни. Створене в такий спосіб замкнене коло мало боронити від «нечистої сили». Магічне значення мали і настінні розписи. Селяни вірили, що різноманітні барвисті зображення, орнаменти можуть привернути увагу лихої сили, яка не чіпатиме людей.

За сивої давнини наші предки своє житло називали Берегиною.

Воно оберігало не лише від холоду, від зла, а й оберігало чистоту людської душі, освячувало її помисли. Куди б не закинула доля людину, вона завжди повертається до рідного дому, до батьківського порогу, бо це найсвятіше, що є в житті.

Отже, кожна частина житла мала своє символічне значення. У народному житлі завжди певну увагу приділяли художньому оздобленню. В інтер'єрі хати завдяки багатогранності, сукупності речей і предметів із дивовижною чіткістю відбивалася людська сутність, особливість господаря, його звички.

Висновки

Історично склалося так, що українська хата не мислилася окремо від вишневого садка, ставка, криниці, куща калини біля неї, мальв і півників на припічку й чорнобривців та матіол у квітнику. Разом із вишитими рушниками, домотканими доріжками та мальованими коминами, що здавна прикрашали хату й захищали її від ворожих людині сил, традиційне народне житло становило цілісну систему.

Традиційне народне житло має відмінності відповідно до місцевості й достатку господарів, але спільною ознакою є його екологічність. Люди будували хати, уважно «прислухаючись» до місця, на якому її зводили, щоб жити в гармонії з довкіллям.

На підставі матеріалів колекцій музеїв народної архітектури й побуту селян, власних польових досліджень старовинних хат Слобожанщини та хат, що збереглися в місті Чугуєві, ми дослідили будівлю й інтер'єр традиційних хат та склали таблицю «Традиційне народне житло міста Чугуєва».

Нині змінюються не лише способи спорудження житла, а й його форми. Відходить у минуле, призабувається й символіка житла чи набуває інших рис та звучання. Свідоме повернення до власної історичної спадщини завжди є позитивним явищем, адже народ знов долучається до перевірених часом етнокультурних зразків, що тривалий час були недооцінюваними.

Будівельники, які займаються екобудівництвом, звертаються до технологій будівництва традиційного народного житла, поглиблюється інтерес архітекторів до таких технологій. Зрубний тип конструкції стін набуває популярності в сучасному світі, його

застосовують при будівництві ресторанів, готелів, церков, житла тощо.

Зводяться й каркасні будинки, усередину зовнішніх стін яких закладають солом'яні тюки, а внутрішні стіни зводять із саманних блоків або цегли, усі стіни оштукатурюють глиною. Такі будинки доволі комфортні: улітку вони добре тримають прохолоду, а взимку – тепло. Сучасники визнали цінні властивості глини й у побуті – вироби, виготовлені в традиційних техніках декоративно-прикладного мистецтва прикрашають наші оселі.

Хата й сьогодні є для людини фортецею, із нею пов'язує щасливе життя кожна родина.

Література

1. Астахова О. В. Свята та побут Слобожанщини / О. В. Астахова, Т. М. Крупа., В. А. Сушко. – Х. : Колорит, 2004 – 125 с.
2. Багалій Д. Історія Слобідської України / Д. Багалій. – Х. : Основа, 1991. – 256 с.
3. Божинський Н. І., «Місце традиційного українського народного житла в сьогочасній Україні» / Н. І. Божинський. – Вісник ХДАДМ. – Харків, 2009.
4. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис / Олекса Воропай. – К. : Оберіг, 1993. – 592 с.
5. Дяченко Дм. Будова села / Д. Дяченко. – К. : Червоний шлях, 1924.
6. Етнографія України / За ред. С. А. Макарчука. – Львів : Світ, 1994. – 520с.
7. Іванов В. Життя і творчість селян Харківської губернії. Старобільський повіт. Нариси з етнографії краю / В. Іванов. – Т. 1. – Харків, 1898. – 1012 с.
8. Іванов П. Народні звичаї, повір'я, прикмети, прислів'я та загадки, що відносяться до малоросійської хати / П. Іванов // Харківський збірник. – Вип. 3. – Харків, 1889. – С. 35-66.
9. Красиков М. М. Дещо про слобожанські звичаї, пов'язані з будівництвом хати / М. М. Красиков. – 1999. – С. 73-76.
10. Маланчук В. Інтер'єр українського народного житла / В. Маланчук. – К., 1973. – 46 с.

11. Самойлович В. Дім на вибір / В. Самойлович, М. Соломонов, Ю. Хохол. – К., 1971.
12. Скуратівський В. Т. Берегиня / В. Т. Скуратівський – К. : Радянський письменник, 1987.
13. Сумцов М. Ф., Слобожане. Історично-етнографічна розвідка / М. Ф. Сумцов. – Харків : Союз, 1918. – 240 с.
14. Таранушенко С. А. Наукова спадщина. Харківський період / С. А. Таранушенко. – Харків: видавець Савчук, 2011.
15. Таранушенко С. А. Житло старої Слобожанщини / С. А. Таранушенко. – Х. : Харківський приватний музей міської садиби, 2010.
16. Юрченко П. Г. Народное жилище Украины / П. Г. Юрченко. – М. : Государственное архитектурное издательство Академии архитектуры СССР, 1941.
17. Етно-село. – Режим доступу: <http://etno-selo.com.ua/>

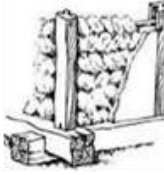

Список інформантів

1. Новак Ігор Петрович, 1960 р. н., м.Чугуїв.
2. Кравченко Валерій Олексійович, 1951 р. н., м.Чугуїв.
3. Істоміна Віра Іванівна, 1934 р. н., с Тернова, Чугуївський район, Харківська область.
4. Касьянов Іван Тимофійович, 1923 р. н., м. Чугуїв.
5. Жарко Анатолій Іванович, 1943 р. н., м. Чугуїв.
6. Калмиков Олександр Васильович, 1960 р. н., м.Чугуїв.
7. Маковецький Микола Наумович, 1943 р.н., с. Скрипаї, Зміївський район, Харківська область.

ДОДАТКИ

Традиційне народне житло міста Чугуєва

Додаток А

Тип конструкції стін	Схема типу конструкції стін	Зображення хат
Зрубний	 <p data-bbox="501 628 602 655">Рис. А.1</p>	 <p data-bbox="770 624 882 651">Рис. А.3</p>
Каркасний	 <p data-bbox="501 890 602 917">Рис. А.2</p>	 <p data-bbox="770 887 882 914">Рис. А.4</p>

Тип конструкції стін	Тип житла	Схема типу житла
Зрубний	<p data-bbox="445 1086 650 1185">Двокамерне хата+сіни (XVII-XVIII ст.)</p>	 <p data-bbox="781 1206 885 1233">Рис. А.5</p>
Каркасний	<p data-bbox="445 1278 639 1377">Трикамерне хата+хата+сіни (XVIII-XIX ст.)</p>	 <p data-bbox="781 1382 885 1409">Рис. А.6</p>

Етапи будівництва	Оздоблення хат
<ul style="list-style-type: none"> • Вибір часу будівництва та матеріалів • Вибір місця під забудову • Закладина • Сволоківщина • Укривання даху соломою, зв'язаною в сніпки • Уставляння вікон та дверей • Ліплення хати глиною з соломою • Поновлення та мазання • Закінчення будівельних робіт • Входи 	<p>Робоча площа (піч, мисник)</p> <p>Обрядова (покуть, стіл)</p> <p>Побутова (ліжко, лава, колиска, скриня)</p>

Додаток Б

Рис. Б.1. Уліплена стіна хати глиною з соломою; дах, покритий соломою (с. Скрипаї, Зміївський район, Харківська обл., будівля початку XIX ст.)

Рис. Б.2. Уліплена стіна хати глиною з соломною
(м. Чугуїв, вул. Харківська, будівля початку XIX ст.)

Додаток В

Ковані ручки та навіси для дверей
(м. Чугуїв, вул. Харківська, будівлі початку XIX ст.)

Додаток Г

Ковані ручки

Рис. Г.1. Хатній сволок
(м. Чугуїв, вул. Харківська 26, будівля початку XIX ст.)

Додаток Д

Хатні символи духовного світу слобожан

Рис. Д.1. Символ духовного світу – божниця Голікової Олександри Павлівни (сел. Кочеток, Чугуївський район)

Рис. Д.2. Символи земного світу :стіни, вікна, двері (с. Скрипаї, Зміївський район, будівля початку XIX ст.)

Рис. Д.3. Занавіски на вікнах
(приватний музей «Осикове плесо», м. Чугуїв)

Рис. Д.4. Рушник на вікні
(приватний музей «Осикове плесо», м. Чугуїв)

Рис. Д.5. Лопати для садження
хліба, рогачі (приватний музей
«Осикове плесо», м. Чугуїв)

Рис. Д.6. Візерунки на печі
(музей народної архітектури,
побуту та дитячої творчості,
с. Прелесне, Слов'янський район,
Донецька область)

Рис. Д.7. Скриня
(Музей народної архітектури, побуту та дитячої творчості,
с. Прелесне, Слов'янський район, Донецька область)

Рис. Д.8 Ліжко

Рис. Д.9. Мисник та скриня
(краєзнавчий відділ
КЗ «Художньо-меморіальний
музей І. Ю. Рєпіна»)

Рис. Д.10. Мисник, стіл та лава
(КЗ «Харківський історичний»
музей)

Урванцева Єлизавета,
учениця 9 класу Тавільжанської
загальноосвітньої школи I-III ступеня
Дворічанської районної ради
Харківської області
Керівник – Білоус Л. М.

ТРАДИЦІЙНІ ПОВСЯКДЕННІ СТРАВИ ДВОРІЧАНЩИНИ

Актуальність дослідження. Інтерес до теми викликаний насамперед широкими можливостями посилання на багатотисячолітній та багатогранний досвід українського народу приготування традиційних страв. В останні роки значно поглибився інтерес до продуктів харчування та страв іноземного походження. Причини цього слід шукати в бажанні спробувати щось нове, а також через наповнення ринку товарами іноземного виробництва. Та споживання місцевих продуктів, корисність яких очевидна, є більш доцільним для населення нашого краю. Народна кухня з її традиціями та обрядами позитивно впливала на фізичний розвиток людини, на її здоров'я.

Відтак набуває актуальності ґрунтовне й усебічне вивчення теми харчування та народної кухні. Етнографічний регіон Слобожанщини від кінця XVIII століття активно вивчався в плані фольклору, родинної та календарної обрядовості, матеріальної культури, а також дослідження страв, бо вони тісно пов'язані з обрядами.

Мета роботи полягає в дослідженні та висвітленні регіональної специфіки народної кухні українців Слобожанщини за традиціями Дворічанського району.

Досягнення цієї мети здійснювалось шляхом **вирішення таких завдань:**

- дослідити праці попередніх науковців цієї тематики;
- охарактеризувати народні страви українців Слобожанщини за традиціями Дворічанського району, визначити їх роль у житті народу, узагальнити багатий досвід, набутий у галузі народних традицій харчування;

Об'єкт дослідження – традиційно-народні страви українців Слобожанщини.

Предмет дослідження – продукти рослинного та тваринного

походження, а також обряди, пов'язані зі споживанням їжі.

Дослідження здійснено з запровадженням таких **методів**:

- польові спостереження та інтерв'ювання (для розширення фактологічної бази й аналізу окремих явищ);
- порівняльно-історичний (для визначення актуальності цього питання в науковій літературі);
- проблемно-хронологічний (для розкриття застосування засобів у різні періоди етнологічних досліджень).

Хронологічні межі дослідження – ХХ ст., але в разі можливості ми намагатимемось зануритись у ХVІІІ ст., навіть ХVІІ ст.

Географічні межі дослідження – Східна Слобожанщина, зокрема села Дворічанського району, що простягнувся в північно-східній частині Харківської області. Існував із 1923 до 1963 року. Знову утворений 8 грудня 1966 року Указом Президії Верховної Ради УРСР. Нині його населення складає 27 770 осіб, в т. ч. міського – 9,5 %, сільського — 90,5 %.

Джерельною базою роботи стали праці вчених ХІХ-ХХ ст. М. Ф. Сумцова, Хв. К. Вовка, матеріали фольклорно-етнографічних експедицій селами Дворічанського району Харківської області 1992-1993 рр. (упорядник М. О. Семенова). У роботі ми посилаємось на власний польовий матеріал, зібраний у селах Дворічанського району.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що етнографічний матеріал Дворічанського району дає можливість краще висвітлити прогалини у вивченні народних харчових традицій Слобожанщини.

Апробація роботи відбувалась на заняттях із народознавства, історії України, Харківщинознавства, в екскурсійній діяльності шкільного музею.

Практичне значення одержаних результатів. Цими матеріалами можна послуговуватись при етнографічному дослідженні Слобожанщини.

1. ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ НАРОДНОГО ХАРЧУВАННЯ

Під час дослідження ми послуговувались науковою та науково-популярною літературою, адже тема дослідження багатогранна, тож вивчати її необхідно з різних поглядів. Проблема народного харчування та приготування страв цікавить істориків, етнографів, медиків, релігійних діячів та ін. Так, митрополит Іларіон у роботі

«Дохристиянські вірування українського народу» описав дохристиянські вірування, слов'янську міфологію, а також розповів про споживання різних продуктів харчування при обрядах.

Знавець історії, культури Слобожанщини, відомий етнограф, фольклорист і філолог, академік АН України М. Ф. Сумцов (1854-1922) здійснив чимало етнографічних розвідок, присвячених рідному краю, і залишив історико-культурні праці, що доповнюють і розширюють теми, означені в підсумковій книзі «Слобожане» (1918). Його книга певною мірою є енциклопедією культурного буття слобожан із середини XVII ст. до початку XX ст., у якій цікаво висвітлюється минуле Східної України. У своїх дослідженнях М. Ф. Сумцов згадує про українські страви та містичні явища, пов'язані з ними [12-13].

«Історією Слобідської України» Д. І. Багалія обіймається широкий спектр соціально-економічних і культурних питань розвитку Слобожанщини, автор звернув увагу на питання харчування населення нашого краю [3]. Одним із провідних дослідників Слобідського краю, а особливо Куп'янського повіту був П. В. Іванов [4]. У своїх дослідженнях він описував життя, побут, народну магію та українські страви, пов'язані з народними традиціями. Будучи за фахом медиком, він записував спостереження стосовно побуту місцевого населення.

Починаючи з 30-х років і до 80-х років XX ст. спеціальних досліджень про народну кухню не було, лише наприкінці 80-х років – на початку 90-х років XX ст. відновлюються дослідження культури, побуту та формування світогляду населення України [8; 15]. Праця «Культура і побут населення України» написана колективом авторів під керівництвом В. І. Наулка. Науковці ознайомлюють читачів із українським народознавством. Серед інших питань висвітлюються й народні страви [7].

В. Тарасенко – сучасний автор, який написав «Слово про Вільшану», дослідив минуле нашого краю, зокрема описав процес заселення цих територій, а також побут, обряди населення. Він не обминає й системи харчування населення Дворічанського краю. При дослідженні цієї теми ми послуговувались також Інтернет-ресурсами.

Отже, розкрити тему роботи можна, лише взявши до уваги необхідну інформацію з наукової літератури, об'єднавши її з польовими етнографічними матеріалами, зібраними в населених

пунктах Дворічанщини. Дослідження народних страв Слобожанщини дає підстави стверджувати, що повсякденним традиційним стравам краю властиві загальноукраїнські ознаки й позначені вони регіональною специфікою.

2. ТРАДИЦІЙНІ ПОВСЯКДЕННІ СТРАВИ МОГО КРАЮ

Найбільш поширеними стравами в Україні були ті, які готувались із рослинних складників. Загалом, щоденну їжу можна розподілити на дві групи: страви з рослин (зернових та овочевих) та страви з продуктів тваринного походження (м'ясні, молочні, рибні). Українській кухні властиве приготування страв переважно способом варіння й тушкування та меншою мірою – смаження й випікання, запікання, що зумовлено конструкцією української печі. «Навіть чумаки, які возили сіль із Криму та Приазов'я, та запорізькі козаки в походах робили в землі тимчасову пічечку – кабицю – і готували в ній традиційні страви: куліш і кашу, лемішку й галушки. Навіть із упольованої дичини переважно варили юшку, а не смажили її на рожині» [11, с. 5]. Серед рослинних страв велике значення мали страви з зернових культур. Вони найдавніші за походженням. Найбільше цінувався хліб. Д. І. Багалій писав: «Головним промислом слобожан було землеробство», – і цитував лист воеводи Щетініна до Москви: «Більш всього вони сіяли ярини; урожай всіх хлібів видався дуже добрий: у торгівельні дні гарно продавали хліб – пшеничну муку по 20 гривен (60 коп.) за чверть, а борошно – по копі (50 коп)» [3, с. 129]

Хліб українці називають «святим», «божим даром», «батьком», «годувальником», «головою», «розпорядником». Без хліба в Україні не обходиться жодна важлива подія. В обрядах хліб символізує життя, а слова «жити» й «жито» в українській мові одного спільного кореня. Про хліб і його святість в Україні складено багато приказок і прислів'їв: «Хліб на столі – Бог у хаті», «Не ми хліб носимо, а хліб нас», «Хліб житній – батько рідний», «Хліб – батько, вода – мати, з хлібом і стіл – престол, і хата – багата», «Коли є хліба край, то й під вербою – рай», «З хлібом і пісня миліша, і хата тепліша», «Нема хліба без роботи, а роботи без хліба» «Хліб – усьому голова», «Без хліба – суха бесіда», «Рибка без хліба, бридка» – ці приказки посилюють величезну роль хліба в побутовій культурі. Хліб був не лише продуктом для споживання, він виконував символічну

функцію в багатьох обрядах. На Слобожанщині, у хаті під образами, завжди лежала на столі покрита рушником **паляниця**. Резнік Катерина Варивонівна, 1928 року народження, жителька села Тавільжанки згадувала: *«Кожен шматочок хліба з'їдали повністю, не залишаючи кусків, щоб силу не залишити. Хліб ніколи не викидали у сміття, навіть хлібні крихти треба зібрати у долоню і з'їсти, або ж віддати худобі чи птиці. Знайдений на дорозі хліб потрібно покласти на високому місці для пташок. Коли випадково кусок хліба упаде на підлогу, його піднімали і просили вибачення, у хліба ніжки короткі, впаде зі столу і може ніколи більше туди не повернутися. Не можна казати, що хліб поганий, він може бути лише невипечений, глеквий, сирий, підгорілий, зачерствілий»*.

Отже, хліб – це найвища цінність. Він є символом сонця, символом єдності роду. Хліб – живий, у нього є душа. Саме тому й нині хліб – обов'язковий атрибут у календарних і родинних обрядах.

З'явиться на світ дитина – із хлібом ідуть на родини. Із хлібом приходять і на хрестини, виряджають когось у дорогу – ув'язують у рушник житній окраєць або шматочок освяченої бабки, щоб оберігав подорожного від біди. Із хлібиною йдуть свататись, хліб повертають, щоб розірвати угоду про шлюб, хлібом благословляють на подружнє життя, із хлібом ідуть на новосілля, із хлібом проводжають покійника. *«Хліб несли куми (щоб дитя виросло з хлібом), крім того кумі за пазуху клали цілушку хліба, і вона, повернувшись із церкви, ділила з породіллею та їла цей хліб; батько дитини кликав кумів з хлібом; жінка до виводу в шість неділь йшла з хлібом; бабі-бранці оддячували не лише грішми й хусткою, а й обов'язково хлібом»*.

Книш на Різдво навіть має зверху «хлібенятко», яке називають «душею». Тож призначення хліба – творити життя, наділяти всіх живильною силою землі-матінки. Хліб донині відіграє важливу роль у весільних та поховальних обрядах.

До весілля пекли особливий хліб – **коровай**, якому найчастіше надавали круглої форми. Його розміри означали достаток батьків майбутнього подружжя. Зверху коровай прикрашали візерунками, серед яких були мотиви світового древа та колосся – символ добробуту. Також згори ліпили пташок, квіти. Іноді вже у випечений хліб вставляли гілочки з калини. Окрім короваю, випікали шишки – невеличкі булочки у формі шишок як символ родючості.

Культ хліба простежується й у поховальних обрядах. Хлібину

кладуть на кришку труни. На могилі поряд із чаркою обов'язково залишають окраєць хліба та пиріжок. Те саме ставлять у хаті померлого й не забирають упродовж сорока днів, бо душа перебуває на землі. Розповідають, що можна побачити, як наприкінці цього терміну душа небіжчика прийде їсти-пити залишені страви. Коливо (солодку кашу з родзинками) та пиріжки готують на поминальний обід і донині. На сороковий день покійника «запечатують». Для цього тричі навхрест беруть землі з могили, трошки меду, хліба й солі. Усе це змішують і несуть до церкви. Після того, як священник відслужить над цим панахиду, землю повертають назад на могилу.

Без споживання ритуального хліба не обходилося жодне з великих народних свят. Так, на Різдво, що збіглося з дохристиянським святом зимового сонцевороту, українці їдять **кутю** – спеціальну страву, що готується з вареної пшениці (або ячменю), маку, горіхів та меду. Хліб у цей день є лише доповненням до куті. Ним селянин благословляє худобу перед Святою вечерею зі словами: «Благословляю тебе цим святим хлібом і закликаю на тебе добро, щоб ти звіра не боялася, грому не лякалася та щоб оминали тебе чорні напасті!» На початку святкової вечері на стіл ставили миску з **пирогами**, батько сідав перед нею та прихилив голову, ніби ховаючись. Діти, удаючи, що не бачать його, питали в матері: «Де наш тато?» – Тоді батько з-за пирогів відповідав: «А хіба ви мене не бачите?» – «Не бачимо». – «Дай, Боже, щоб і на той рік ви так мене не бачили!» – Метою цього обряду було відігнати негаразди, забезпечити добробут наступного року [14, с. 15].

На Масляну в Україні варили **вареники**, уважаючи, що в цей час і «бусурмени вареники їдять». Колись вареники були винятково ритуальною стравою, пов'язаною з культом місяця. Також вареники варили дівчата й роздавали хлопцям у день Сорока святих мучеників. На 40 святих пекли сорок «**жайворонків**» – булочки чи коржі у формі пташок і роздавали дітям – «щоб птиця водилася». Насправді це була своєрідна жертва, бо вважали, що в цей день із вирію прилітає сорок жайворонків, тобто незабаром почнеться весна [15, с. 12].

Селяни пекли хліб переважно з житнього борошна, про що зі здивуванням писали іноземні мандрівники, зокрема Павло Алеппський (XVII ст.): «Українців же, що ходили в чужі землі дивував солодкий, як мед, пшеничний хліб, яким харчувались європейці. Але в другій половині XIX ст. через зубожіння житній

хліб без домішок став рідкістю. На півдні України сіяли більше пшениці, тому в цьому регіоні забезпеченість пшеничним хлібом була кращою, ніж у Дворічанському районі. На півночі Слобожанщині переважав житній хліб із гречаними домішками» [12, с. 113].

Нескладні в приготуванні висококалорійні **каші** становили суттєву частину народної їжі. Каші варили з проса, гречки, кукурудзи, ячменю (ячна, перловка, пенцак, зубці, путря), вівса, пшениці (дроблена). Із цих же круп варили й рідкі страви: пшоняний куліш, ячний крупник тощо [12, с. 112]. Уже в добу трипільської культури (5 тис. років тому), яку сприйняли східні слов'яни, населення Правобережної України вирощувало зернові: пшеницю, ячмінь і просо. Значно пізніше, близько тисячі років тому, з'явилося жито [11, с. 5]. На відміну від білорусів українці не готували каш із житніх круп [12, с. 112]: «Без каші обід сирота», «Вівсяна каша сама себе хвалить, а гречану люди хвалять», «Гречана каша – то матір наша, а хлібець житній – батько наш рідний», «Каші маслом не зіпсуєш» [11, с. 55].

Досить поширеними були кашоподібні страви з борошна різних злаків: гречана лемішка, пшенична або житня соломаха (від слова «смачний»), пшоняні малаї, кукурудзяна мамалига, вівсяне толокно.

«Саламахи, тетері, щерби – це козацькі каші та юшки різної густоти, що готувалася нашвидкуруч і заправлялися гречаним, пшеничним, житнім борошном або тістом. До речі, колись м'ясні та рибні відвари називалися «юхою», із плином часу вони ж перетворилися на «юшки» [16, с. 92]. Борошняні варені страви, що попередньо піддавалися ферментації (бродінню), теж були здавна поширені. Їх витоки можна знайти ще у давньоруській кухні. Це, зокрема, вівсяний кисіль (жур), житня каша. Про деякі з цих страв згадується в поемі «Енеїда» І. П. Котляревського:

«На закуску куліш і кашу,
Леміш, зубці, путрю, квашу,
Із маком медовий шулик».

В Україні готували затірку, галушки, кльоцики – на Заході, на Поліссі – каші, локшину, вареники, варяниці. Для затірки, локшини, варяниць, галушок готували круте прісне тісто (бажано, на яйцях). Тісто варили в юшці, молоці, воді. Їли з різними приправами. «Галушки були великі, а затірка – це перетерта долонями мука з молоком і яйцем, а потім всипають у кип'яток,

додають цибульку, картоплю». Деякі страви зазнали змін завдяки вдосконаленню технології виробництва. Цьому сприяло виробництво різноманітної макаронної продукції, а останнім часом і борошняних виробів швидкого приготування. Так, майже вийшла з ужитку затірка, хоча локшину деякі сумлінні господині готують і дотепер.

Під час голоду (1930-ті роки) хліб пекли з різними домішками, навіть без борошна. Підченко Марфа Йосипівна 1928 року народження, яка проживає в селі Тавільжанці Дворічанського району, Харківської області згадує: *«На буграх росли козельки. Люди їх варили, сушили та мололи – оладки пекли. З козелька виростав стовбур. Козельки мають довгеньке листя. Росте на піску, цвіте маленькими жовтими квіточками як цвіте редиска. Його стовбур чистили і їли. Ми ходили по масляки збирали сірушки, підосичники»*.

Вареники як і **пирог**, раніше готували з гречаного або пшеничного борошна переважно в неділю або у святкові дні. Їх начиняли капустою, картоплею, сиром, гречаною кашею, маком, вареними й товченими сухофруктами, свіжими ягодами. Вареники засмажували салом чи олією з цибулею, заправляли сметаною, ржанкою. Улітку любили смачні вареники з вишнями та іншими ягодами або фруктами.

Серед страв, приготовлених із овочів, найулюбленішею стравою був і залишається **борщ**. Головною його складовою був буряк, давньослов'янською – «бършь», звідки й походить назва цієї страви. Д. К. Зеленін вважає борщ стародавньою стравою – юшкою з диких трав зокрема з борщівника. Білоруси й дотепер варять із цієї трави кислу юшку і називають її борщем. Д. К. Зеленін з'ясував, що українці додають в борщ кропиву, лободу, однак головною складовою є буряк і буряковий квас [17, с. 148]. «Борщ, капуста – хата не пуста», «Добрий борщик, та малий горщик», «Із не хочу з'їв три миски борщу», «Борщ – найкраща страва» [14, с. 55].

Під час посухи, дощ закликали, обіцяли пригостити борщем:

Піди, піди, дощику,
Зварим тобі борщику,
В полив'янім горщику.

Найпоширенішим був і є **червоний борщ** із капустою та квашеним буряком, морквою, цибулею. Борщу зі свіжого буряка додавали кислого смаку помідори, які селяни стали вирощувати у ХХ ст. Причому на початку століття дрібні помідори сушили,

як згадувала Г. Т. Зей 1913 року народження з села Польової Дергачівського р-ну (записи М. О. Семенові). Поступово з'являлися нові сорти з великими плодами-ягодами. Зростала врожайність помідорів, їх стали солити, як і огірки.

Із XVIII ст. на Україні поширюється картопля, згодом вона ввійшла до складу борщу. На свята варили борщ із м'ясом.

Навесні готували **зелений борщ** зі щавлем, молодою зеленою кропивою, листям лободи, кропу, петрушки, заправляли яйцями й, по можливості, сметаною. Улітку був популярним холодний борщ, на сироватці або на квасові. Його не варили. До сироватки лише додавали варені овочі – буряк, картоплю, зелену цибулю, круте яйце, сметану. О. Р. Федяй розповідала, як можна зварити зелений борщ: *«Зелений борщ варять із щавлем, листям молодої кропиви, зеленою цибулею та укрупу. Закипить вода – кидаємо картоплю. Пережарю моркву і цибулю, потім у зажарку трошки томату. Петрушку, молоду кропиву та укрін кидаю в кінці. А холодний борщ – «це окрошка»: картопля в мундирах, зварити яєчко, трошки ковбаски, м'яса як є, огірочки свіжі, цибулька, сироваткою або квасом розвести».*

Досить поширеною стравою був **капусняк** із квашеної капусти з пшоном. Борщ і капусняк готували щоденно, а також на свята й урочистості. Капуста ще з давньоруської доби була однією з найпоширеніших городніх рослин.

Куліш варили з пшона, додавали картоплю, цибулю, моркву, вливали розколючені сирі яйця в киплячу страву. Куліш смачніший на курячій, м'ясній юшці з салом. Каша та борщ були щоденними стравами. Смачні борщі їли з пампушками та часником. Борщі з м'ясом варили тільки на свята або вихідні дні.

За радянської доби сільське господарство набуло важливого значення в економіці Дворічанського району. Харківщина спеціалізувалася на виробництві пшениці, цукрових буряків, соняшнику, високого рівня досягло м'ясо-молочне тваринництво, птахівництво, овочівництво.

Нині «Сільське господарство є базовою галуззю економіки Дворічанського району. Площа сільськогосподарських угідь складає 87670,76 га. У сільськогосподарському виробництві переважає вирощування зернових і технічних культур, а також виробництво молока, м'яса». У районі є підприємства місцевої промисловості, що переробляють сільгосппродукти: це маслозавод, харчокомбінат,

кукурудзокалібрувальний завод [2]. На жаль, немає тепер переробки, а значить і в продажу житнього, гречаного борошна, тому вийшла з ужитку кваша, гречаники, їх змінили страви швидкого приготування, які споживає кваплива сучасна людина.

Висновки

Традиційні повсякденні страви мого краю – Дворічанщини – складовий феномен народної кухні України. Знання про традиційні страви передаються від старшого до молодшого покоління, від матері до доньки. Уважається, що жінка повинна вміти готувати смачну їжу, бо вона є хранителькою «домашнього вогнища». Саме тому, кожна мати навчала свою дочку готувати їжу з тих рослин, що ростуть на території нашої місцевості. Зазвичай, ці страви мали й обрядове значення, як, наприклад, хлібні вироби.

Народні страви стали предметом дослідження корифеїв української науки, як-от: Д. І. Багалія, П. В. Іванова, М. Ф. Сумцова С. М. Швидкого та ін. Вони довели, що формування народного світогляду відбувалось у тісному зв'язку з системою харчування народу.

Дослідження традиційних повсякденних страв населення Слобожанщини, зокрема мешканців сіл Дворічанського району, дає підстави стверджувати, що система харчування населення нашого краю має широкий спектр спільних загальноукраїнських властивостей, хоча виразно позначена регіональною специфікою. Тож народні традиційні страви були, є і будуть джерелом вивчення життя та побуту населення Слобожанщини.

Література

1. Артюх Л. Ф. Українська народна кулінарія : Історико-етнографічне дослідження / Л. Ф. Артюх; АН УРСР Ін-т мистецтвознавства, фольклору, та етнографії ім. М. Т Рильського. – К. : Наукова думка, 1977. – 155 с.
2. Громада Дворічанщини. Візитівка району: Режим доступу: http://www.dvorich.info/index.php?option=com_content&view=article&id=1&Itemid=3
3. Друкується за виданням Д. І. Багалій. Історія Слобідської України. – Х. : Основа. – 256 с.

4. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края / Под. Ред. В. П. Иванова – Х : типография губ. Правления, 1898. – 1012 с.
5. Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография / Д. К. Зеленин. Пер. С нем. К. Д. Цивинной. – М. : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. – 511 с.
6. Каничевский А. Несколько заметок о народной пище в Золотоношенском узде / А. Каничевский. – Полтавские губернские ведомости – 1855, № 34-35
7. Культура і побут населення України : Навч. посіб. / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко та ін. – К. : Либідь, 1991. – 232 с.
8. Муравський шлях – 97. Матеріали комплексної фольклорно-етнографічної експедиції по селах Харківської області / Упор. М. М. Красиков, Н. П. Олійник, В. М. Осадча, М. О. Семенова. – Х., 1998 – 360 с.
9. Народні прислів'я приказки / Упоряд., передмова М. Дмитренка. – К. : Ред. Часопису «Народознавство», 1999. – 180 с.
10. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян / Состав. М. А. Маркевич (Репринт. Издание) – К. : Час., 1991. – 192 с.
11. Рідний край: Навчальний посібник з природознавства / За ред., І. Ф. Прокопенка. – Х. : Основа, 1993. – 582 с.
12. Сумцов Н. Ф. Символика славянских обрядов : Избранные труды. – М. : Изд. фирма «Восточная литература РАН», 1966. – 269 с.
13. Сумцов Н. Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка / Підготовка тексту й мовна ред. Л. Ушкалова; слово до читача, примітки та післямова В. Фрадкіна. – Х. ? Акта, 2002. – 282 с.
14. Супруненко В.Н. Народини: Витоки нації; символи, вірування, звичаї та побут українців. – Запоріжжя : МП «Берегиня» – СП «ФАСЗ», 1993. – 136 с.
15. Традиційна народна культура Дворічанського району Харківської області / Упоряд. М. О. Семенова. – Х. : Регіон-інформ, 2001. – 160 с.
16. Українська стародавня кухня : Довідник / Упорядкування Т. Л. Шпаковської. – К. : Спалах ЛТД, 1993 – 238 с.
17. Чубинский П. П. мудрість віків: (Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського) : У 2 кн. – К. : Мистецтво, 1995. – Кн. 2. – 224 с.

Мищенко Валерія,

учениця 9 класу Харківської
загальноосвітньої школи І-ІІІ ст.

№ 51 Харківської міської ради

Харківської області

Керівник – **Щелкунова І. В.**

ТРАДИЦІЙНІ СЛОБОЖАНСЬКІ ТЕХНОЛОГІЇ НА КАРТІ ХАРКОВА

Вибір теми та її **актуальність** обумовлюються нашим особистим інтересом до вибору такої професії, у якій є потреба в місті Харкові. Проблема професійного самовизначення виникає в учнів старшої школи. Однак, обираючи майбутню професію, людина в сучасному суспільстві має керуватися не тільки власними бажаннями та здібностями, а й запитами суспільства на певні професії. На кожному історичному етапі розвитку людства змінювались технології виробництва необхідних людині предметів побуту й відповідно професії людей, які цим займались. Професійні та технологічні пріоритети певного регіону залишились у назвах вулиць, провулків, районів міста. Обираючи майбутню професію, важливо знати промислову специфіку свого рідного краю з давнини до наших днів.

Виробленням концепції економічного розвитку України передбачається визначення основних напрямів і специфічних особливостей розвитку малих підприємств в окремих регіонах нашої країни. Особливого практичного значення це набуває у зв'язку з тим, що малі підприємства вважаються найбільш ефективним механізмом подолання багатьох негативних наслідків ринкових перетворень. Вивчення, критичне осмислення, засвоєння цінного й перевіреного часом досвіду кустарів і ремісників Харкова VIII-XIX ст. є запорукою успішного бізнесу дрібних виробників сучасної Харківщини. Проблеми, пов'язані з вивченням традиційних промислів і ремесел, залишаються в центрі уваги багатьох науковців, як-от: Х. К. Вовка, Я. П. Запаско, А. М. Жванко, А. К. Жука, О. В. Малишева, Д. І. Мишко, О. О. Нестеренко, М. Ф. Сумцова,

Д. М. Чорного та ін. Грунтовні дослідження стосуються особливостей культурного розвитку, соціально-економічного становища Слобожанщини й Харкова [1, 2, 4, 8, 12, 14, 18-22, 24, 25, 27, 28], безпосередньо розвитку ремесел [3-7, 9, 10, 16-18, 25, 26, 28, 31, 32].

Мета дослідження — вивчення традиційних технологій і професійних потреб Харківського регіону завдяки топонімічним назвам у місті Харкові. Відповідно до поставленої мети сформульовані **завдання дослідження**:

- віднайти й охарактеризувати літературні, історичні та географічні джерела з історії ремісничого виробництва;
- проаналізувати розвиток традиційних технологій виготовлення ремісничих виробів;
- здійснити аналіз топонімічних назв, що віддзеркалюють професійні та технологічні потреби на Харківщині у XVIII-XIX ст.;
- дійти висновків.

Об'єкт дослідження – традиційні технологічні процеси Харківського регіону XVIII-XIX ст.

Предмет дослідження – відображення традиційних технологій і професій на мапі міста. Дослідження назв вулиць, які відображають професійні уподобання харківців, проводилось за мапою міста Харкова за 1895 рік.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань запроваджувались такі методи: теоретичні – критичний аналіз, узагальнення, систематизація досліджуваної проблеми на підставі осмислення першоджерел; емпіричні дослідження топонімічних назв, що віддзеркалюють професійні й технологічні потреби Харківщини у XVIII-XIX ст.

1. ТРАДИЦІЙНІ РЕМЕСЛА, ТЕХНОЛОГІЇ ТА ПРОФЕСІЇ ХАРКІВ'ЯН

1.1. Народні промисли й ремесла як невід'ємна частина культури та побуту традиційного українського суспільства

Народні промисли та ремесла є невід'ємною частиною культури та побуту традиційного українського суспільства. Із одного боку, вони пов'язані з матеріальною культурою, тобто господарством та освоєнням природних ресурсів, а з іншого – є частиною духовної культури народу, оскільки відображають народну творчість.

Традиційні промисли та ремесла разом із галузями господарства

тривалий час забезпечували всі сфери життя українців. Серед готових виробів були різноманітні побутові речі: знаряддя праці, транспортні засоби, меблі та інше хатне начиння, одяг, взуття, головні убори тощо.

Ремісничі професії харківців: ковалі, бондарі, столяри, стельмахи, коцарі, кравці, римарі, чоботарі, гончарі, ткачі.

Ремесла та промисли становили важливий напрям господарської діяльності населення. Завдяки їх розвитку виготовлявся одяг, побутові предмети, прикраси, зброя, знаряддя праці; тривало будівництво споруд тощо; виготовляли й обробляли цілу низку харчових продуктів. Саме вони значною мірою визначали загальний рівень розвитку економіки, впливаючи на соціальні, політичні та культурні процеси в суспільстві. Не випадково питання їх розвитку постійно привертало увагу дослідників [3; 6; 17; 25; 26; 28; 31; 32].

Промисли харківців: солеваріння, селітроваріння, рибальство, бджільництво, броварництво, гуральництво, млинарство, дегтярство, чумацтво.

Ремісничу справу добре знали всі члени родини. Накопичені роками знання й вироблені навички передавались із покоління в покоління. Уже з раннього віку діти підсобляли батькам у тому чи іншому занятті, а згодом і самі починали ткати рушники, ліпити горщики, плести кошики тощо, адже володіння тим чи іншим ремеслом було особливо важливим задля підтримки сімейного добробуту. Суттєвий внесок у розвиток ремесел зробили майстри різних національностей, які приїздили в місто. Кожен національний майстер привносив свої технологічні традиції в культуру виробництва того чи іншого продукту.

У нашому місті, найбільшому місті східного регіону України, існувала й розвивалась велика кількість ремесел.

1.2. Передумови розвитку традиційних ремесел Харкова

Харків від дня заснування став великим торговельним центром завдяки географічному положенню на перетині транспортних шляхів із півдня на північ та з заходу на схід. Таким географічним положенням зумовлювався розвитку торгівлі, ремісництва, транспортного забезпечення, харчового забезпечення, а також лікувальної справи для людей та тварин.

Транспортна ланка потребувала великої кількості тягової сили (коней), ямщиків, возів та місць їх перебування.

Для виготовлення та ремонту возів і коліс для них, необхідні були майстри – **теслі** та **колісники**. Коней необхідно було підковувати, а це сприяло розвитку ковальської справи.

Харківський регіон був центром вівчарства. Однак тут виробляли не тільки сировину для виробництва вовняних тканин, а й самі тканини та особливі килими – коци, характерні тільки для Харківського регіону. Згодом на Харківщині започаткували шовковичну станцію. Навчилися виробляти шовкові нитки та додавати їх до вовняної нитки при виробництві коців [3; 26].

Тваринництво давало не тільки вовну, а й хутро. У місті працювало багато великих і малих артілей з вироблення шкір, що заклало основу сучасного шкіряного заводу [25].

Харківський регіон багатий різноманітною глиною й піском, цінними для виробництва скла та посуду. Із давніх-давен гончарі застосовували різні види глини для виробництва посуду, кухонного приладдя, а пізніше цегли, побутового фаянсу, плитки для будівництва харківських будинків (завод Бергенгейма) [17].

У Харківському регіоні, відомим виробником фарфорового та фаянсового посуду Кузнецовим було побудовано завод по виробництву столового посуду як для широкого загалу, так і для заможних громадян.

Харків знаходиться поряд із Донецько-Криворізьким басейном, де видобувалась залізна руда й вугілля. Завдяки гарному транспортному сполученню Харків був зручним місцем для виробництва чавуну та сталі. Старовинні професії ковалів відобразились в назвах харківських вулиць.

Харківщина – регіон найродючішого на планеті чорнозему. Працьовиті селяни завжди виробляли багато харчових продуктів: борошна, м'яса, молока, сиру, варили цукор. Для зберігання продуктів традиційно послуговувались дерев'яними, дубовими

бочками, виготовлення яких потребувало високої кваліфікації майстра-бондаря. Традиційно українці люблять смачно поїсти, у них чимало традиційних страв, назви яких відобразились у назвах вулиць міста.

Харків завжди був освітнім і мистецьким центром. Перша вулиця міста досі називається Університетською. Назви вулиць відображають різні напрями навчальних закладів у місті: Університет, Семінарія, Гімназія, Бурса, Ремісничче та Реальне училище. Великий населений пункт завжди потребував прискіпливого вжиття санітарно-гігієнічних заходів та лікування хворих людей і тварин. Миловарні, бані, золотарі забезпечували чистоту міста та його мешканців. Аптеки, лазарети та шпиталь відповідали за здоров'я харків'ян і гостей міста, які приїжджали торгувати на ярмарки або просто подорожували нашим містом. Існувала розгалужена ветеринарна допомога, що починалась із навчання лікарів-ветеринарів.

2. ВІДОБРАЖЕННЯ ТРАДИЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ХАРКІВЩИНИ В НАЗВАХ ВУЛИЦЬ МІСТА

2.1. Виготовлення шкіряних виробів, тканин, килимів, ковдр

Матеріалом для дослідження професійних уподобань харківців XVIII-IX ст. завдяки урбанонімам була мапа міста Харкова за 1895 рік. Шкіряна промисловість – одна з галузей легкої промисловості, коли механічно та фізико-хімічно обробляють шкіру тварин, переважно великої рогатої худоби. Кінцевим продуктом цієї галузі є жорсткі шкіряні товари – для підшов та інших частин шкіряного взуття, м'які шкіряні товари – переважно хромові, також шорно-сідельні вироби, одяг, галантерейні вироби, технічні шкіри тощо.

Технологічний ланцюг вироблення шкіряних виробів:

- **Розведення овець, корів, свиней**
- **Різництво**
- **Вичинка**
- **Фарбування шкіри**
- **Виробництво кінської упряжі**
- **Шиття одягу та спеціальних виробів**
- **Виготовлення черевиків, чобіт**
- **Шиття сумок (торб)**

Виробництво сировини було зосереджено в районах тваринництва, де шкіряна сировина є ніби побічним продуктом за виробництва м'яса та м'ясних продуктів.

Обробка шкір – одне з найдавніших ремесел, відомих людству з давніх-давен. Пройшовши довгий шлях розвитку, шкіряне виробництво стало однією з провідних галузей багатьох країн світу, де впроваджуються передові досягнення науки, техніки й новітні технології. У Харкові з розвитком шкіряних промислів пов'язані назви трьох вулиць: Римарської, Чоботарської, Кожевеної (рос. Рымарская, Чеботарская, Кожевенная)

Вулиця Римарська отримала назву на честь ремісників, які жили на цій вулиці в XVII столітті. Лимарі, або римарі, займалися виробленням шкір, виготовленням кінської упряжі, ременів та інших лимарних виробів.

Лимарство (римарство) — кустарний промисел давньої України – виробництво з вичиненої шкіри-сириці (лимарщини) дрібних шкіряних речей: кінської збруї, ременів, гаманців, рукавичок тощо. Тривалий час лимарство було складовою частиною чинбарства (подекуди аж до XIX ст.). За літописом, у містах Київської Русі серед ремісників, які виготовляли речі зі шкіри, була вже певна спеціалізація. Відомі сидельники, тульники (виготовляли тули — сагайдаки), усьмошевці (шевці), кушніри. Добре було розвинене лимарство й серед українського козацтва.

До середини XIX ст. лимарство було засноване винятково на ручній праці. Винайдення в 50-х рр. XIX ст. швейної машини дало можливість механізувати лимарську справу. Тепер речі зі шкіри виготовляються переважно шкіряно-взуттєвою промисловістю.

Вулиця Чоботарська отримала назву від чоботарства, або **шевства** – назви ремесла, що сягає корінням углиб століть і є мистецтвом виготовлення та ремонту взуття різного призначення й видів. Чоботарство в Україні відоме з княжої доби (X ст.), коли шевця звали «кожом'яка» (кожум'яка) або «усмошвець»; перший виправляв (м'яв) шкіру, а другий шив

взуття з черевної шкіри («чреве», «черевіе») тварин, звідки й сучасна назва «черевики».

Спочатку майстер взуття був кожум'якою й шевцем. Більшість шевців послуговувались колодками, зробленими з дерева або металу, але останнім часом, часто матеріалом для колодки слугує пластик. Деякі колодки є прямими, у той час як інші різняться – одна для лівої ноги, друга – для правої [25].

Назви вулиць Харкова є показником того, що в місті було організовано повний технологічний процес вироблення шкіряних виробів різного призначення, починаючи з вирощування тварин і закінчуючи шиттям взуття та багатьох шкіряних виробів (ременів, сумок, гаманців) різного призначення та якості.

Із традиціями виготовлення тканин, килимів, ковдр пов'язані назви багатьох харківських вулиць: Коцарська, Ткаченківська, Текстильна, Шерстомийна, Мийна, Шляпний провулок, Лоскутний провулок (рос. Коцарская, Ткаченковская, Текстильная, Шерстомойная, Моечная, Шляпный, Лоскутный переулок).

Вулицю Коцарську можна вважати унікальною, бо вона отримала свою назву завдяки виробленню на Харківщині унікальних килимів – коців. **Коц** – це особливий вид килима ручної роботи з довгим похилим ворсом та одноколірною каймою.

Хто і коли почав виробництво коців на Слобожанщині, на жаль, поки що ніхто не знає. Згідно з письмовими джерелами та науковими дослідженнями, коцарське ремесло існувало на Слобожанщині вже під час заселення нашої території та виникнення слобід.

Коцем в різних регіонах України називали абсолютно різні речі. Одна з версій походження цієї назви, із погляду зарубіжних лінгвістів-тюркистів, пов'язана з арабським прочитанням етноніма кутигури – народу, який колись мешкав на території України.

За міжнародною класифікацією, харківські коци належать до довговорсових килимів з похилим ворсом [3, 26]. Така технологія виготовлення ріднить їх із етнографічними традиціями тюркського світу.

Коц із колекції історичного музею

Зокрема, харківські коци близькі до киргизько-узбецьких довговорсових килимів (жульхирсів), і в цьому, за словами Тетяни Крупи, дослідниці, збирачки та коцаря, не сумнівається й її узбецька колега-мистецтвознавець з Академії наук Узбекистану Ельміра Гюль. Отож, можна вважати, що витoki коцарства беруть початок у середньовіччі: в XI–XV ст., коли на території Харківської області проживали не тільки слов'яни, а й кочівники – представники тюркських народів. Тож не випадково на просторах Євразії довговорсові килими з похилим ворсом зустрічаються й нині, зокрема в киргизів та узбеків.

Хитросплетінь дрібних малюнків на коцах не побачиш — візерунки на них підказані технологічними особливостями. На відміну від звичних короткострижених килимів із тисними рядами висотою ворсу лише 2,5–3 мм, у харківських – довжина ворсу сягає 10 см, його ряди чергуються з 1,5–2 см простого ткацтва, тому ворс у коцах лежить під нахилом.

За такої техніки отримати тонкі візерунки на кшталт іранським або турецьким не реально. Якість килимів визначається кількістю вузлів на квадратний метр. Для порівняння: у деяких туркменських килимах 110 тисяч вузлів розташовуються на одному квадратному метрі. Вишуканість візерунків на цих килимах нереальна – це справжній витвір мистецтва майже фантастика. При цьому, наприклад, у коці, який зберігається в Харківському історичному музеї, на одному квадратному сантиметрі килима розташовуються лише три вузли. При такій частоті простіше за все отримати геометричний декор, тому, зазвичай, на харківському коці зображували ромби у формі діагональної сітки. Коци були яскравими, їх ткали переважно синіми, червоними, білими та зеленими нитками.

На сході килимам із дуже тонкими візерунками нерідко давали поетичні назви. Наприклад, один зі старовинних азербайджанських килимів з вишуканими малюнками називається «Риби, які спливли на поверхню Каспійського моря помилуватися повним місяцем». Чи давали в Харкові комерційні назви коцам із ромбами та іншими геометричними візерунками, поки не відомо, але аналогічна геометрична символіка й колірна гама на казахських килимах означає побажання достатку, багатства та благополуччя.

Коци розміщували в інтер'єрі, причому килимами з довгим ворсом прикрашали тільки стіни, коцами з ворсом коротше декорували інші поверхні, наприклад, лавки, але вони ніколи

не лежали на підлозі. Причина цілком зрозуміла: чистити коци дуже проблематично, зате вони чудово утеплювали стіни.

Узбецькі жульхирси виготовляв один майстер на вузькому верстаті, а щоб отримати широкий килим, готові фрагменти зшивали. Харківські ж коци виготовляли спочатку широкими (наприклад, триметровими) і ткали їх одним полотном. Для роботи кількох майстрів на одному верстаті необхідний високий рівень майстерності. Ткацтвом одного килима займалися відразу кілька майстрів, які працювали за одним великим верстатом. Отже, килими виготовлялись швидко, і знижувалася їх собівартість (у «ковровщиків» Туреччині, наприклад, донині збереглася така ж система роботи). Колективне виготовлення килимів є ознакою того, що харківське коцарство було не етнографічним мистецтвом, як, наприклад, вишивка, якою займалися лише в період сільськогосподарського міжсезоння. Килимарство в Харкові було мануфактурним виробництвом, невідомо в місті був цілий коцарський квартал. Виробництво коців сягало десятків тисяч штук на рік. Їх ткали на замовлення, продавали на вовняному ярмарку Слобожанщини, реалізовували за кордоном.

У Харкові було чимало мануфактурних цехів, в основному сконцентрованих на вулиці Коцарській.

Тут, за даними істориків, на початку XIX ст. коцарським ремеслом займалися півсотні дворів. Виробництво було поставлено на широку ногу: у будинку ремісників нерідко стояли відразу кілька верстатів, у середині XIX ст. мануфактурні цехи випускали тисячі виробів. Харківські коци були популярні не тільки в окрузі. За словами Тетяни Крупи, збереглася згадка про те, що на початку XIX ст. до харківських коців виявляв інтерес імператорський двір — зокрема, збереглися дані про замовлення харківським коцарям на виготовлення попон для коней кавалерійського полку, однак замовлення не було виконане до кінця.

Коци народжувалися з якісної текстильної та фарбованої сировини, причому виключно харківського виробництва. Тоді на Слобожанщині було розвинене вівчарство, тому харківські килими виготовляли з місцевої тонкорунної вовни, а Тетяна Крупа виявила в публікаціях дослідників початку XX ст. дані про те, що їх створювали з шовковим ворсом [3].

Виготовлення ворсу з шовку – показник високого рівня технологій. Шовк примхливий у роботі, і щоб із ним працювати,

треба бути професіоналом високого класу. Сировина для виготовлення коців була виключно харківською, тому не дивно, що, маючи таку сировинну базу, ми мали і таке виробництво. По-перше, у нас розводили тонкорунних овець, зокрема іспанської породи, а шовківництво в європейській частині Росії починалось у XVIII ст. саме з Харківщини.

Барвники теж були натуральними — текстильну сировину фарбували рослинами, які відомі на Слобожанщині, або привозилися. Для отримання червоного кольору брали марену фарбувальну — один із найдавніших барвників. Жовтого кольору вовні надавали за допомогою ромашки або резеди, синій отримували з привозного індиго або вайди, що зустрічається на нашій території, а коричневий отримували, наприклад, із дубової кори або горіхової шкірки. На жаль, наприкінці XIX століття харківське коцарство зійшло нанівець [3; 6; 17; 25; 26].

У третій чверті XIX століття були віднайдені синтетичні анілінові барвники, і коцарі стали ними послуговуватися, аби менше возитися з фарбуванням. Однак анілінові барвники дуже програвали натуральним. Ринок на це відреагував — і поступово замовлень стало менше. Другою причиною занепаду коцарства стало розорення земель, на яких випасали вівець, і сировина для коців стала надто дорогою.

Тільки на Слобожанщині коцарство стало великим виробництвом. Коцарі уклали корпоративні цехові статuti й установлювали неписані правила, визначали своїх покровителів і навіть організували скарбницю. Продукція харківських коцарів високо цінувалася в Європі, коцарі отримували казенні замовлення для царської армії.

Інших центрів виготовлення довговорсових килимів в Україні немає, і навіть ворсове ткацтво у кримських татар виникло в більш пізній період з-за турецького впливу, тому ця технологія суперунікальна, особливо якщо врахувати, що Слобожанщина втратила зв'язок із тюркською етнічною групою. Необхідно повноцінно відродити цей промисел. Харків гідний того, щоб мати свій унікальний художньо-прикладний бренд. Коци цілком можуть стати туристичною родзинкою і брендом нашого міста.

На початку XIX століття в нашому місті цим промислом займалися в п'ятдесяти подвір'ях на Коцарській вулиці. У кожного

ремісника в будинку стояли два або три верстати, на яких працювали переважно жінки. Абсолютний рекорд виробництва коців був поставлений 1814 року, коли було вироблено до 26 тисяч килимів. У 1850-і роки вироблялося вже менше (до 25 тисяч), але коцарство все ще лишалося важливою статтею доходів харків'ян. Із плином часу коцарство остаточно занепало. 1879 року в місті залишалось всього 75 майстрів, а остання майстриня-коцарка проживала на Холодній горі в Харкові 1902 року.

Для збереження килимарського промислу та інших видів декоративного народного ремесла деякі земства в Україні відкрили майстерні та артлі, які забезпечували збут готової продукції. У цьому часто допомагали меценати-аматори. На Харківщині такого меценатства не було, тому коцарство зникло й було зовсім забуте. Завдяки професорові Харківського університету М. Ф. Сумцову зібрано деякий матеріал [26]. Кілька коців зберігаються в Харківському історичному музеї. Це дає можливість виробити в нащадків уявлення про старовинні харківські коци.

Особливий провулок, частина душі старого Харкова — **Шляпний**. Він був протоптаний ногами городян як короткий шлях між будинками ще в XVII столітті. Безліч маленьких проходів, прольотів – не судилося їм стати вулицями, знайти своє місце в місті. Тоді Харків тільки починався, будувався, від фортеці відходили дороги, обростали хатинками.

Уже 1811 року назва провулка «Шляпний» закріпилася за ним через розташовані тут заклади з виготовлення та продажу головних уборів. Асортимент виробів був різноманітний, тут моделювали все, починаючи від модного вишуканого дамського капелюха до звичайних картузів, складних циліндрів і навіть трикутних капелюхів. Особливо широкої популярності капелюшне ремесло набуло з приїздом, визнанням у Харкові першого іноземного майстра, пана Алгрена. Його престижний салон розташувався на головній харківській вулиці – Сумській, а частина магазинів – у Шляпному провулку.

Одним із улюблених матеріалів капелюшників є повсть (рос. «войлок», від тюрк. ојлук — покривало) та фетр. Повсть – щільний нетканий текстильний матеріал із валяної вовни. Виготовляється зазвичай як полотно різної товщини, відповідно до призначення. Сорти повсті, що виготовляються з тонкого пуху кроликів або кіз, відомі під назвою фетр (від фр. Feutre). Фетр із коротким, густим

і м'яким ворсом називається велюром.

Єдиний природний матеріал, із якого може бути виготовлена повсть, – це вовна, причому, найкращою є овеча вовна. Вовняні волокна мають верхній лускатий шар — кутикулу. Завдяки йому волокна можуть зчіплюватися одна з одною під впливом гарячої води та пари. На цьому заснований принцип «**войлоковалення**». Наприкінці 1880-х років було винайдено капелюх Федора, або просто Федора, – капелюх із м'якого фетру, оповитий один раз стрічкою, із трьома вм'ятинами на тулії та м'якими крисами, які можна піднімати та опускати.

Назви вулиць і провулків дають можливість усвідомити, що в Харкові був організований повний технологічний процес виробництва вовняних виробів, починаючи від вищущування тварин, стрижки та початкової обробки вовни, виробництва пряжі та вироблення тканин і килимів-коців.

2.2. Виготовлення виробів із глини, піску, заліза, дерева

Із виготовленням виробів із глини та піску також пов'язані деякі назви: район **Гончарівка**, вулиці **Гончарівська**, **Кирпичний** провулок, **Склярівський** провулок (рос. улица Гончаровская, Кирпичный переулок, Скляровский переулок).

Процес виробництва керамічних виробів складається з кількох основних етапів: пошук відповідної до призначення глини та піску, видобування копалин, приготування глиняної маси, формування виробів, сушіння, випалювання й декорування. Спочатку сировина очищається від шкідливих мінеральних домішок, потім дробиться, розмелюється, проходить крізь сито.

Усі компоненти для суміші дозуються й перемішуються між собою. Формування виробів здійснюється з пластичних і рідких (так званий шлікер) керамічних мас. На великих виробництвах вироби простих форм (наприклад, чашки й тарілки) формуються з пластичної маси вологістю 24-26% в гіпсових формах за допомогою сталевих шаблонів на автоматах і напівавтоматах. А складні й різноманітні за формою керамічні вироби виготовляються методом лиття з шлікера вологістю 30-35% в гіпсові форми.

Головним технологічним процесом на керамічному виробництві є випал. Під впливом високих температур глиняна

суміш набуває механічної міцності. Випал проводиться в два прийоми. На передостанньому етапі виготовлення керамічні вироби декоруються. Простий декор наноситься як безперервні кругові смужки різної ширини. Малюнок може наноситись і за допомогою аерографа через трафарет із тонкої жерсті або фольги з вирізами по контуру майбутнього зображення.

Гончарний круг складається з залізного вертикально встановленого стрижня, що приєднується до робочого стола і двох дерев'яних кіл різних діаметрів. Велике коло діаметром 95-105 см закріплюється в нижній частині, а мале, діаметром 30-40 см – у верхній частині. Для того, щоб зрушити гончарний круг, майстер ногою обертає нижнє коло, а вся робота здійснюється на верхньому колі, де і відбувається формування виробів. Окрім власне гончарного круга, за ручного формування послуговуються деякими інструментами: дерев'яний різак, шматок плоскої гуми, грецька губка, металева ключка, шматочки натуральної шкіри і скла.

Походження назви **Склярівський провулок** зрозуміти достатньо легко. Скляр — майстер, який видуває скло або склить вікна (вставляє скло у вікна).

Назви вулиць є прикметою того, що в Харківському регіоні видобувались глина та пісок (селище Кварцевий) різної якості, із чого можна було виготовляти як цеглу, так і столовий та кухарський посуд (селище Буди), а також віконне скло. Із виготовленням залізних виробів пов'язані такі назви: вулиці **Гвоздиківська, Ковальська**, провулки **Літейний, Слюсарний, Заводський, Котлярівський** (рос. Кузнечная, Литейный, Слесарный, Котлярский, Заводской).

Назва Котлярського провулка походить від назви професії, якої нині не існує. Котлярі – майстри, які виготовляли котли та чайники, у край потрібні в кожній оселі. Технологія їх виготовлення дуже складна й потребує додаткового дослідження.

Із виготовленням на Харківщині дерев'яних виробів пов'язані назви вулиць та провулків: вулиці **Бондаренківська, Бочарівська**, провулки **Колісниченківський, Каретний** (рос. Колесниченковский, Каретный, Бондаренковская, Бочаровская). Необхідно зазначити російське та українське коріння спільних професій, так, бондар – українська назва, бочар – російська.

2.3. Лікувальна, навчальна транспортна та охоронна справи

У деяких харківських урбанонімах простежується розвиток санітарно-гігієнічної та лікувальної справи: площа Ветеринарна, вулиці **Госпітальна, Лазаретна, Миловарена, Ночлежна, Мийна, Дігтярна**, провулки **Банний, Золотаревський, Аптекарський** (рос. площа Ветеринарная, улицы Госпитальная, Лазаретная, Ночлежная, Мыловаренная, Моечная, Дегтярная, переулки Аптекарский, Банный, Золотаревский). Ще століття тому ці назви були цілком зрозумілими харків'янам, а нині тільки фахівці та люди похилого віку розуміють, що золотар — це професія, адже, це той, хто очищує вигрібні ями.

Цікавою є історія виникнення назви **вулиці Дігтярної**. Харків був оточений величезними лісами, де росли дуби, берези, сосни. Назва вулиці є прикметою того, що в ньому курили дьоготь із берези та сосни. Дьоготь — рідкий продукт сухої перегонки деревини (деревна смола). Найбільше цінується березовий дьоготь, хоча відомий дьоготь із сосни, бука, ялівцю. Отримують його з зовнішнього шару кори берези — берести.

У середні віки березовий дьоготь був потрібний у величезних кількостях, оскільки його застосовували при виробленні хутра. Березовий дьоготь застосовувався дуже широко: для смоління судів; як недороге мастило, наприклад, для дерев'яних частин; для просочення дерева (шпал); для змащування зброї, щоб вона не тверділа на морозі; для захисту шкіряних виробів, насамперед взуття (чобіт). Для цього користувалися дьогтем із зовнішньої білої берести. Цим дьогтем послуговувались при виробленні юхти (виду високоякісної шкіри). Особливими галузями застосування березового дьогтю є медицина, ветеринарія, косметологія.

Дьоготь є незамінним і в садівництві — для захисту від шкідників. Основний принцип захисту дерева від гниття заснований на здатності соснового дьогтю утворювати міцну плівку на поверхні й перешкоджати всмоктуванню води. Цей пасивний захист не діє хімічно на деревину та грибки, а лише підтримує сухий стан дерева, перешкоджаючи розвитку гниття.

Освіта завжди була пріоритетним напрямом у розвитку міста. Тож не дивно, що чимало назв пов'язані з навчальними закладами: вулиці **Університетська, Професорська, Семінарська, Гімназична набережна, Бурсацький узвіз, Ремісничий провулок** (рос. Университетская, Профессорская, Семинарская, Гимназическая

набережная, Бурсацкий спуск, Ремесленный переулок).

Харківці завжди розуміли необхідність навчання молоді різних наук. Тут було засновано Харківський колегіум, у якому навчався й викладав Г. С. Сковорода, а потім – третій у Російській імперії університет. Також навчали майбутніх священників у семінарії та бурсі. Ремісниче училище закінчували діти з небагатих сімей із присвоєнням високої кваліфікації промислового робітника.

У Харкові існує велика кількість урбанонімів, походження яких пояснюється розвитком у нашому регіоні різноманітних ремесел та кустарних промислів. Ці назви ще достатньо не систематизовані та чекають дослідників.

Назви деяких вулиць пов'язані не тільки з назвами харчових продуктів (**Площа Рибна**, вулиці **Молошна**, **Житня**) або традиційних страв (вулиці **Варениківська**, **Галушкінська**), а й із професіями та харчовими виробництвами (вулиці **Рибасівська**, **Цукрозаводська**, провулок **Резниківський**). Необхідно зазначити російське та українське коріння назв традиційних страв: вареники, галушки — українські страви, жито — українське слово, «сахарозаводская» — слово російського походження.

Із розвитком торговельно-транспортної та охоронної справи пов'язані деякі назви: вулиці **Конюшенна**, **Ямська**, **Ночлежна**; площі **Торгова**, **Кінна**, **Сінна**, **Жандармська**, **Тюремна** (рос. Конюшенная, Ямская, Торговая, Сенная, Ночлежная, Гостинная, Жандармская, Тюремная). Необхідно зазначити, що Харків від початку свого існування був багатонаціональним містом. Тож серед харківських урбанонімів нескладно віднайти слова українського та російського походження, назви, які вказують на багатонаціональний склад мешканців міста: райони міста **Москалівка**, **Жихар**, вулиці **Греківська**, **Слов'янська**, **Гольбер(г)івська**, **Каплунівська**, **Німецька**, **Українська**, **Черкаська**, **Єврейський** провулок (рос. Москалевка, Жижарь, Грековская, Славянская, Гольбер(г)овская, Немецкая, Каплуновская, Украинская, Черкасская, Еврейский переулок. Так, Д. І. Багалій згадував про черкасів — кочову народність, яка жила в Харківському регіоні в період заснування міста: «Черкаси город будувати не хочуть...» [1; 2]. Відомо, що жихар — злий дух, який краде немовлят, із колиски міфології народів, які жили в цій місцевості.

Отже, у назвах вулиць, районів, провулків міста зафіксовано традиції, звички та мова людей різних національностей.

Висновки

На підставі вивчення наукових і теоретичних джерел із проблеми історичного краєзнавства та аналізу результатів проведеного дослідження можна дійти таких висновків:

- Харків – місто, яке завдяки географічному положенню розвивалось на перетині торгових шляхів. Саме це дало поштовх до розвитку ремесел і різних виробництв у місті, що обслуговували торгові обози та військових, які захищали державні кордони. Народні ремесла є невід’ємною складовою матеріальної культури народу. Вони розвивались у двох формах: 1) домашні ремесла, 2) організовані промисли, пов’язані з товарним виготовленням виробів для ринку при застосуванні ручної праці. Історичні, географічні та культурні особливості міста обумовили попит на певні професії.

- Назви районів, майданів, вулиць, провулків міста тісно пов’язані з професійною діяльністю його мешканців. Завдяки топонімічним назвам можна проаналізувати технологічний ланцюг певних виробництв, що існували в місті, від видобування або вирощування сировини до готового виробу й, навіть, продажу його на ринку або ярмарку.

- Харків завжди був комфортним містом для торгівлі та виробництва, зокрема, топонімічні назви відображають багатонаціональне коріння населення. Аналізуючи мовленнєві особливості топонімічних назв треба зазначити, що в них як російське, так і українське коріння.

Репрезентованим дослідженням не вичерпується теми, адже роботу тільки розпочато. Потрібно розробляти тему більш глибоко та ґрунтовно.

Література

1. Багалеї Д. И. История города Харькова за 250 лет существования (с 1655-го по 1905 год). В 2- х т. – Репринтное издание / Д. И. Багалеї, Д. П. Миллер. – Х.: Б. в., 2004. – Т.1. – 586с.
2. Багалеї Д. И. История города Харькова за 250 лет существования (с 1655-го по 1905 год). В 2- х т. – Репринтное издание / Д. И. Багалеї, Д. П. Миллер. – Х.: Б. в., 2004. – Т.2. – 973с.
3. Вежлівцева М. В. Розвиток козарства на Харківщині [Електронний ресурс] // 9 Сумцовські читання: Музей

- і сучасність. – Харків, 2003. – Режим доступу:
<http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/2003/article.html?n=481>
4. Вовк, Х. К. Студії з української етнографії та антропології / Х. К. Вовк. – К. : Мистецтво, 1995. – 336 с.
 5. Голод, І. В. Декоративно-ужиткове мистецтво / І. В. Голод, В. І. Білик. – Л. : Афіша, 2000. – 399 с.
 6. Запаско, Я. П. Українське народне килимарство / Я. П. Запаско. – К. : Київ, 1973. – 112 с.
 7. Запаско, Я. П. Килимарство / Я. П. Запаско. – Л. : Львів, 1969. – 266 с.
 8. Жванко Л. М. Краєзнавство Слобожанщини: Навчальний посібник / Л. М. Жванко – Х. : «Монограф», 2011. – 384 с.
 9. Жук А. К. Українські народні килими / А. К. Жук. – К. : Наук. думка, 1966. – 312 с.
 10. Жук А. К. Українські народні килими (XVIII – поч. XIX ст.) / А. К. Жук – К. : Наук. думка, 1996. – 151 с.: іл.
 11. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / Редкол. О. С. Мельничук та інш. – К. : Наук. думка, 1983. – 552 с.
 12. История городов и сел Украинской ССР. Харьковская область. – Киев : Главная редакция УСЭ. – 1976. – 722 с.
 13. Клейн Б. Г. Харьков / Б. Г. Клейн, И. Н. Лаврентьев, А. Ю. Лейбфрейд и др. : Архитектура, памятники, новостройки : Путеводитель. — Харьков : Прапор, 1987.
 14. Лашук Ю. П. Розвиток народних художніх промислів на Україні / Ю. П. Лашук // Соціалістичний спосіб життя і проблеми мистецтвознавства – К., 1982. – С. 112.
 15. Лейбфрейд А. Харьков. От крепости до столицы: Заметки о старом городе / А. Лейбфрейд, Ю. Полякова. — Харьков : Фолио, 2004. – ISBN 966-03-0276-2.
 16. Малишев О. В. Розвиток професійно-ремісничої справи в Харківській губернії в післяреформений період (1861-1917) / О. В. Малишев // Збірник наукових праць. Хар. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія». Вип. 9. – Х., 2002. – С. 137-142.
 17. Метка Людмила. Гончарство Слобідської України в другій половині XIX – першій половині XX століття / Людмила Метка. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2001. – 240 с.
 18. Мишко Д. І. Про розвиток міського ремесла на Україні / Д. І. Мишко // Український історичний журнал. – 1963. – № 3.

- С. 3-67.
19. Наулко, В. І., Артюх Л. Ф., Горленко В. Ф. Культура і побут населення України / В. І. Наулко, Л.Ф. Артюх, В. Ф. Горленко. – К. : Либідь, 1991. – 232 с.
 20. Нестеренко, О. О. Розвиток промисловості на Україні: у 3-х томах / О. О. Нестеренко. – К.: Либідь, 1959–1966. – Т. 1. – 450 с.
 21. Павлюк С. П. Українське Народознавство / С. П. Павлюк, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчівка. – 1997. – Львів: Фенікс. – С. 356.
 22. Слюсарский А. Г. Социально-экономическое положение Слобожанщины в 17 – 18 в. / А. Г. Слюсарский. – Х. : Кн. Изд - во, 1963. – 457 с.
 23. Сумцов М. Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України / М. Ф. Сумцов. – Х. : Атос, 2008. – 588 с.
 24. Сумцов М. Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка / М. Ф. Сумцов. – Х.: Акта, 2002. – 229 с.
 25. Сумцов М. Ф. Слободско-украинское чеботарство / М. Ф. Сумцов // Киевская старина. – 1886. – №6. – С.137-138.
 26. Сумцов М. Ф. Традиционные промысли Харьковских коцарей / М. Ф. Сумцов // Киевская старина. – 1886. – №6. – С. 132-136.
 27. Титар О. В. Культура Слобожанщини: проблеми національно-культурної ідентичності / О. В. Титар. – Х.: Райдер, 2006. – 240 с.
 28. Українці. Історико-етнографічні монографія (У 3-томах) Т.2 / Колект. авторів. – К. : ІМФЕ, 2005. – 528 с.
 29. Харків – 350. Історія, сучасність, стратегія розвитку: Історико-економічний огляд / В. Н. Майорченко, В. М. Бабаєв, Л. М. Шутенко та інш. – Х. : Золоті сторінки, 2004. – 320 с.
 30. Харків – моя мала Батьківщина: навчальний посібник із народознавства / За ред. І. Ф. Прокопенка. – Х. : ОВС, 2003. – 544 с.
 31. Чорний Д. М. Ремісники Харківської губернії (1905-1909) / Д. М. Чорний // Вістник Харківського Національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 1999. – Вип. 3. – № 442. – 37-43.
 32. Чорний Д. М. Ремісники Харкова та Чернігова на початку ХХ ст. / Д. М. Чорний // Вістник Харківського Національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2009. – Вип. 12. – № 871. – С. 18-22.
 33. Мапа Харкова за 1895 рік. – Режим доступу: <http://tvoj.kharkov.ua/map/mapa.php?r=1>

Рибалко Марина,

учениця 10 класу Будянського ліцею
Харківської районної ради
вихованка клубу «Краєзнавець»
районного центру дитячої та юнацької
творчості Харківської районної ради,
Харківської області

Керівник – **Безрукова Т. П.**

СЛІДАМИ КОЗАКА МАМАЯ В ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ЧАСТИНИ ХАРКІВСЬКОГО РАЙОНУ

Розбудовою нової України передбачається формування національної свідомості її громадян. Основою її може стати вивчення минувшини, неосяжної спадщини народної культури, якою, власне, і формується образ нації, що й вирізняє її з-поміж інших народів.

Традиційно-побутова культура українців бере витoki з давнини. Упродовж тисячоліть на землях України творилася розмаїта культура, сформувалися самобутні традиції й обрядові правила самоорганізації, самозабезпечення українського етносу.

Вихованці клубу «Краєзнавець» РЦДЮТ Харківської районної ради за 20 років функціонування організували безліч екскурсій по Харківському району з метою вивчення минувшини рідного краю. Одноденні екскурсії «Як будянські козаки скарб шукали», «Місто Мерефа – гніздо волелюбного рицарства», «Озерянська ікона Божої Матері – духовна святиня Слобожанщини» та інші спонукали нас до того, щоб розробити новий одноденний автобусний маршрут «Сліди Козака Мамая в південній частині Харківського району». Незважаючи на поглиблення інтересу до козацького періоду історії України, ми вважаємо, що в нашому регіоні недостатньо висвітлюється ця тема в краєзнавчому, а тим більше туристичному аспекті. Основними завданнями екскурсії є ознайомлення вихованців клубу з пам'ятками природної, історичної та культурної спадщини рідного краю як сучасної так і періоду козацтва; пропаганда культурних надбань народу; популяризація краєзнавчої й туристичної діяльності. Харківський район, безпосередньо його південна частина, має достатні природно-рекреаційні можливості для провадження активної туристичної діяльності. Стверджуючи це,

ми маємо на увазі сприятливі кліматичні умови, наявність водних ресурсів, джерел із цілющою водою, об'єктів природно-заповідного фонду та історичних пам'яток місцевого значення. При укладанні маршруту ми відшукали інформацію про гідроніми (назви водоймищ, річок), топоніми, що характеризують географію краю, інформацію про культурну спадщину цієї частини району. Для більш повного сприйняття матеріалів подорожі, керівник клубу проводить заняття для вихованців на тему «Козак-Мамай» – символічний образ українського духу.

Слово «козак» походить від татарського слова «кайзак», що означає вільну, незалежну від пана людину, яка не мала чітко визначеного місця в суспільстві, а також «неустрашимий вояк». Українці прагнули мати зображення козаків удома як згадку про славні часи, про козацьку вольницю. Це й було однією з головних причин значного поширення картин «Козак-Мамай». Однозначно ж відповісти на запитання походження картин поки що неможливо за браком фактів і необхідних матеріалів.

«Козак-бандурист», «Козак-запорожець», «Козак-Мамай» – усе це назви картин одного типу. Загальні риси в композиції й у головному образі, побутування їх упродовж кількох століть на українських землях дають підстави вважати ці твори традиційними українськими народними картинами. Їх існує декілька варіантів. Однак у всіх випадках основою композиції завжди є постать козака, який сидить «по-східному», тобто з підібганими під себе ногами.

Із проблемою походження картин тісно пов'язане питання їх назви. Дивним видається, що узагальнений образ козака народ називав не слов'янським ім'ям, яке ніколи не побутувало серед українства. Загадковим залишається й те, що в усній традиції картини прозвані «Мамаями», а в підписах-текстах до них сам козак називає себе Іваном, Хомою, Велегурою тощо. Щоправда, на картинах із гайдамацьким сценарієм інколи трапляються написи – «Козак-Мамай», «Мамай, славної козак», «Мамай из Жалкого», але вони жодного разу не зустрічаються на картинах класичного варіанта.

Можливо, ця назва походить від невеличкої річки Мамай-Сурки, що протікала в околицях Запорозької Січі (кам'яні баби на курганах у давнину називалися «мамаями»). В українській мові є вислів «піти (поїхати) на мамая, що означає – відправитися на удачу, і дає можливість припустити його первісний зв'язок із ризикованою гайдамацькою справою. Звідси й слово «мамай»

могло б бути синонімом до слова гайдамака й означати не ім'я козака, а характеризувати ту справу, якою він займався).

Відомий дослідник А. Скальковський тримав у руках архівні документи, за якими насправді був гайдамака Мамай. Із погляду вченого, можливо, це було зображення гайдамаки Мамай, яке надалі втратило своє первісне значення та стало узагальненим образом. Не виключено, що відгадка назви картини міститься в листі П. Куліша до О. Бодяньського від 16 липня 1848 р. У ньому, зокрема, повідомляється: «Ляхи зовуть його в своїх книжках Козаком Мамаєм». Тобто П. Куліш неоднозначно вказує на те, що назву «Мамай» козакові дали поляки – представники панівного класу.

У передачі козацького побуту, звичаїв, визначенні національної самобутності українства особливе місце належить реаліям та символіці картин типу «Козак-Мамай». Кожний символ на картині уречевлений, і, навпаки, майже кожен предмет є символом. На всіх картинах зустрічаються предмети, що стосуються головного персонажа: одяг, музичний інструмент, люлька, зброя, сумка, різки-порохівниці та посуд. Одяг є одним із визначальних явищ матеріальної культури народу. Найчастіше на картинах козак одягнений у сорочку, жупан або кожух, широкі штани й сап'янові чоботи; шапка, зазвичай лежить поряд на землі або висить на дереві. Обов'язковим елементом військового спорядження козака на картинах є зброя, «...яка потрібна була не лише для боротьби або самоохорони, а і як ознака чепурності та багатства». Важливим компонентом військового спорядження козака були порохівниці: шкіряні, із дерева, металу або буйволового рогу. У них зберігався порох. На картинах зустрічаються виключно різки-порохівниці. Усі вони мають покришки й ланцюжки, за допомогою яких чіплялися до поясу. Більшість порохівниць багато орнаментовані.

Значне поширення ручної вогнепальної зброї в козацькому війську у XVIII ст. звело нанівець значення лука. Однак «огниста зброя» далеко не так придатна для чепурності, як її попередник сагайдак із речами, і хоча він наприкінці XVII – на початку XVIII ст. був уже анахронізмом, проте ще досить довго застосовувався запорожцями, що знайшло відображення й у народних картинах «Козак-Мамай». Окрім рушниць, шаблі й лука на озброєнні в козаків були ножі, кинджали, списи та інша зброя. На картинах же зображувався лише спис або ратище.

«Козакові без ратища, як дівчині без намиста», – мовиться в народному прислів'ї.

Серед великої кількості реалій, які є на картинах «Козак-Мамай», чільне місце займає кобза (бандура). У часи козацького лицарства вона була найбільш поширеним музичним інструментом. Козаки не полишали її ні в дорозі, ні в бою; кидалися з нею в січ. Вона стала їм за «дружину вірну». Зображення музичних інструментів на картинах «Козак-Мамай» ще з кінця ХІХ ст. привернули до себе увагу етнографів, музикознавців, як на джерело вивчення музичної культури народу. Зокрема, Гнат Хоткевич, досліджуючи кобзу й бандуру, посилався на їх зображення на народних картинах [5, С. 95-111].

Як неможливо уявити справжнього козака без шаблі й рушниці в бою, так саме неможливо уявити його під час перепочинку без люльки, яка була неодмінною частиною козацької «ясної» зброї. Достовірні відомості про тютюн в Україні відносяться до середини ХVІІ ст. Добре датовані люльки цього часу відомі з розкопок місця битви під Берестечком. До України тютюн потрапив, найімовірніше, через турків. На це вказує походження слів «тютюн», «бакун», «чубук», «люлька», а також форма люльок, що тяжіє до зразків «східного» типу люльок, а не до західноєвропейських «голландських». Однак, на відміну від сусідніх країн, і не зважаючи на доволі пізні з ним знайомство, тютюнництво (виращування та вживання тютюну) набуває у нас значного поширення. Із того часу люлька і тютюн почали сприйматися як не від'ємні частини козацького побуту.

Звичка палити настільки швидко поширилася у середовищі козаків, що люлька стала невід'ємною частиною образу козака. Керамічні люльки часто знаходять на місцях битв, у рештках фортифікаційних споруд, поселень ХVІІ-ХVІІІ ст., у культурних шарах великих та малих міст – загалом, у місцях перебування козацьких загонів по всій території сучасної України. Ось через те й на картинах козак майже завжди з люлькою. Лише інколи, мабуть, співаючи пісень, він кладе її біля себе, у шапку. Недарма ж козакові вона дорожча за жінку:

*Мені з жінкою не возиться,
А тютюн та люлька
Козаку в дорозі знадобиться.*

Люлька складалася з таких частин, як чашечка, відросток для чашечки та чубука. Люльки виготовляли як із дерева, так із глини, а також інших придатних для цього виробничих матеріалів [4, с. 84-85].

Серед особистих речей козака часто трапляється сумка. За формою вони різноманітні. Більшість з них нічим не прикрашені.

Із проведеного аналізу реалій можна припустити, що зображений на картинах класичного варіанту козак належав до представників козацької верхівки. На картинах відображено типові обставини, в яких знаходилося тогочасне козацтво, а зображення головного героя полотен – узагальненим образом козака-запорожця.

«Козаки-Мамаї» стали своєрідними символами життєздатності української нації. Упродовж десятиліть і століть до цієї світської ікони зверталися благальні моління всіх правдивих душ, які не хотіли здобувати земне блаженство ціною рабської покорі. Картини множили невмирущий дух волелюбства й прометеївського самозречення в ім'я народу.

У Харківському художньому музеї зберігається картина невідомого художника ХІХ ст. «Козак-бандурист» (копія з картини 1642 р.). На ній зображено козака з бандурою на тлі пейзажу, поряд з ним – кінь, його друзі-козаки, які сидять біля вогнища й готують їжу. Значне місце на полотні відведено деталям, що доповнюють і поглиблюють образ козака: зброя, що висить на дереві, вірний товариш – кінь. Супроводжувальний текст-монолог на поземі картини перегукується з вертепною інтермедією: «Хоч дивись на мене та ба не вгадаєш, відкіля я родом і як зовуть, ні чичирк не знаєш... Коли трапилось кому в степах бувати, то той може прізвище моє вгадати...». Дата на поземі – 5 травня 1642 р. Отже, оригінал картини, де козака-лицаря, захисника степового приграниччя – «Дикого поля», зображено як сина вільного степу, який б'ється з татарами і створює передумови відвоювання просторів Слобожанщини для українства, є ровесником Харкова [6, с. 2].

«Козаки-Мамаї» – найдорожчий скарб спадкоємців козацьких родів, що передавався у спадщину від покоління до покоління. Вони також – і талісмани в хаті, і потаємні обереги. В умовах російської самодержавно-імперської тиранії ці твори були чи не найхарактернішими символами нескореності душі української.

Вихованцям клубу пропонується екскурсія по Харківському району за таким маршрутом: селище Буди – села Бедряги та Бистре Будянської селищної ради – село Байрак – селище Караван (останні два населених пункти – околиці міста Люботин) – село Нижня Озеряна Утківської селищної ради – місто Мерефа – селище Високий – селище Буди.

Загальна протяжність екскурсії – 70 км.

Тривалість екскурсії – 6 годин.

Екскурсія пропонується для учнів 4-8 класів із метою поглиблення вивчення природи, історії, культури рідного краю. Найкращий час для екскурсії – травень, вересень.

Зупинки автобуса. Зупинки для огляду екскурсійних об'єктів: село Байрак, селище Караван, село Нижня Озеряна, місто Мерефа, селище Високий, селище Буди. Зупинка для прийому їжі: селище Буди урочище Дерезувате.

Екскурсійні об'єкти:

Будянська селищна рада: село **Бедряги** (колишня назва рос. Большой Караван);

Село **Бистре** – Татарський ставок

Байрак. Населений пункт на південному заході Харківського району. Назва зустрічається в слов'янських мовах, походить із тюркських мов, у яких означає «урвище», «берег», «гора», «пагорб», «лісок у яру», «лісова долина». Друге значення лексеми «вудила вуздечки», «сідельна збруя». В українській мові іменник «байрак» вказує на нерівний рельєф місцевості, балку, порослу лісом. Байраком називають яр, порослий чагарником [3, с. 6]. 1870 року тут почала працювати фаянсова фабрика М. С. Кузнецова, яку він взяв в оренду у білгородського купця Івана Нікітіна.

Караван – район міста Люботину. Цей населений пункт розташований на витоках річки Мерефи. У середини ХХ ст. археологи розкопали тут Караванське городище, що було заселене не пізніше V ст. до н.е. Назва села давня, вона має чітко окреслене східне походження. В іранських мовах, зокрема в давньоперській, лексема «караван» означає «череда». Городище лісостепової культури скіфської епохи було розташоване на мисі поблизу ярка Ржавий, що примикає до першого Люботинського ставка.

Відомий український археолог Борис Шрамко у 50-х роках ХХ ст. розкопав тут залишки жертovníка скіфської доби, багато археологічних знахідок. Майже 200 монет із Австрії, Бельгії,

Іспанії, Брабанта, Саксонії та інших країн (1612-1655) було знайдено у селі до 1905 р. [9, с. 177, 189, 190]. У селищі працює спиртовий завод, заснований 1837 року поміщиком Є. Духовським. На будівлі місцевої школи встановлено меморіальну дошку відомому українському поету Станіславу Шумицькому [2, с. 8, 40].

Село **Нижня Озеряна**. Саме тут наприкінці XVII ст. православним була явлена чудотворна ікона Озерянської Божої Матері. Із того часу існує тут криниця з цілющою водою. 1995 року преосвященний Никодим освятив каплицю-храм на місці явлення чудотворної ікони [1, с. 10, 46].

Мерефа – місто районного підпорядкування Харківського району, розташоване на річці Мерефі (притока Сіверського Дінця). Поблизу міста виявлено рештки поселень часів неоліту (IV тис. до н.е.), життя продовжувалося тут і в період бронзи (кінець II – початок I тисячоліття до н.е.). Виявлені й поселення скіфського часу (V-III ст. до н.е.) та поселення Салтово-Маяцької культури (VIII-IX ст. н. е.). Саму назву міста пояснити складно. Є чимало тлумачень її походження. Так, за давніми легендами, вона походить від наймення одного з чингізидів – монгольського царевича Мерефи. Лексема Мерефа, Мерефатлі, Маріфатлі давньомонгольською мовою означали «розумник», «кмітливий», «знаючий».

За стародавніми переказами, він загинув у цій місцевості. На тюркську назву річки й селища наштовхують дослідників назви шляхів про що свого часу писав Д. І. Багалій. У одному з давніх джерел йдеться про татарського воєначальника з прізвищем Мурафа. У видозміненому вигляді прізвище передавалося як Мурафський, Муравський. Паралельно з цим існує назва шляху – Муравський. Це назва горезвісної «цареві дороги», якою довгий час ходили брати «ясак» (данину) у руські землі кримські хани.

Дехто з дослідників пов'язує назву шляху з поняттям «мурава». Давньоруський іменник «мурава» означав різнотрав'я. Інші – із слободою Муравою (Мурафою, Мурахвою) колишнього Богодухівського повіту. Назви Мерефа й Мурафа фонетично близькі й, очевидно належать до одного кореня. Це теж дає підставу гадати, що вони виникли з власної назви. Є ще одне цікаве припущення: у давньотатарських діалектах існує іменник «мереже», що означає буквально «пайовичко хоробрих» або «страшне бойовище».

Перші свідчення про козацьку слободу Мерефу сягають XVII ст. Із історичних джерел відомо, що 1645 року на річці

Мерефі була заснована козацька слобода, а вже через десять років це була укріплена фортеця, що протистояла в системі укріплень Української оборонної лінії набігам кримських татар [3, с. 20].

У Мерефі мешкав видатний політичний діяч і козацький полководець Іван Дмитрович Сірко (1605-1680). Він вісім разів (з 1663 року) обирався кошовим отаманом Запорозької Січі. Здійснив не менш, як 100 походів проти Туреччини та Кримського ханства [8, с. 54]. Турки й татари прозвали його «урус шайтан». Турецький султан видав фірман (указ) про моління в мечетях на загибель Сірка. Образ кошового І. Сірка став центральним у картині І. Ю. Репіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові». За ініціативою місцевого краєзнавця К. Романова, 1982 року скульптором В. Шкондою було створено бюст І. Сірка, який установили в центрі Мерефи 1993 року.

У Мерефі мешкали: в XVIII ст. український поет і філософ, козак Харківського полку Семен Климовський – автор пісень «Їхав козак за Дунай» та «Не хочу я нікого, тільки тебе одного» [8, с. 29]. У XIX ст. у місті мешкав член-кореспондент Харківського імператорського університету з 1807-1808 н. р. Федір Бібірштейн [7, с. 31-32].

Високий – селище: гідрологічна пам'ятка «Криниця Г. С. Сковороди; на території кемпінгу 1995 року встановлено бюст Г. С. Сковороди роботи скульптора Сергія Ястребова; водокачка в селищі Зелений Гай (1904); водокачка в селищі Високий (1908); 1995 року відкрито меморіальний музей-садибу та пам'ятний знак визначному мистецтвознавцю, етнографу, фольклористу Г. М. Хоткевичу (скульптори Сергій та Ігор Ястребови); у 2000-х рр. відкрито страусову ферму родини Тарасових; 2008 року відкрито пам'ятник Герою Радянського Союзу А. І. Ощепкову.

Буди – селище. Шість споруд у селищі було 2008 р. внесено до «Державного реєстру нерухомих пам'яток України: Будівля станції «Буди» Південної залізниці (1870); Будівля Старого клубу (1888); Лікарняний комплекс (1888); Аварійна сторожка колишнього Свято-Миколаївського храму (1902); старий корпусу № 2 акціонерного товариства закритого типу «Будянський фаянс» (1887), пам'ятка науки й техніки, методично руйнується з 2011 року. На перших чотирьох будівлях встановлені меморіальні дошки.

Урочище Дерезувате розташоване на південному заході селища. За переказами, на одному з пагорбів урочища в XVII-

XVIII ст. стояла прикордонна вежа з діжкою смоли наверху. Під час татарських нападів на Слобожанщину, куряву від численної кінноти бачили за багато кілометрів й запалювали смолу. Полум'я було видно і в Пісочині і в Харкові. Із міста вислався загін для бою із загарбниками. В урочищі є криниця. За переказами, у давнину тут був колодязь із потаємним ходом, куди ховалися мешканці села під час нападів чужинців. Казали, що у цьому місці козаки заховали свої скарби. Люди їх довгий час шукали, але так і не знайшли.

Історична спадщина козацьких часів має для нас величезне значення, бо козаччина є прикладом нездоланної волі й прагнення нашого народу до незалежності, і тому потребує якнайшвидшого подальшого глибокого вивчення й пропаганди серед учнівської молоді.

Література

1. Безрукова Т. М. Озерянська ікона Божої Матері: Красназнавче дослідження / Т. М. Безрукова. – Х.: Золоті сторінки, 2002. – 56 с.
2. Безрукова Т. М. Караванський спиртовий завод. Події і люди / Т. М. Безрукова. – Х. : ТОВ «Сім», 2007. – 48 с., іл
3. Джерело педагогічної майстерності. Методичний бюлетень. Додаток до «Джерела» № 1. Топонімічні та ономастичні реалії. – Х., 1995. – 48 с.
4. Зінченко Н. М. Давні гончарні вироби та значення для сприйняття образу українського козака (на матеріалах археологічних пам'яток Харківщини) / Н. М. Зінченко // Слобожанське культурне надбання. Збірка статей молодих учених – Х. :: Курсор, 2008. – Випуск 1. – 274 с.
5. Марченко Тетяна. Символічний образ українського духу / Т. Марченко // Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах. Книга 1. – Опішне : Українське Народознавство, 1999. – 528 с.
6. Мистецька скарбниця Харкова. Подарункове видання. – Харків : «Астрон +», 2004. – 256 с.
7. Почесні члени Харківського університету. Біографічний довідник. – Х. : Тимченко, 2008. – 312 с.
8. Слобідська Україна: Короткий історико-красназнавчий довідник. – К. : Будівельник, 1994. – 80 с.
9. Шрамко Б. А. Древности Северского Донца / Б. А. Шрамко. – Х. : Изд-во Харьковского университета, 1962. – С. 177, 189, 190.

Роденко Діана,

учениця 9 класу Харківської
загальноосвітньої школи I-III ступеня № 150,
Харківської міської ради Харківської області,
вихованка Зразкового художнього колективу
студії «Колібри» Комунального закладу
«Центр дитячої та юнацької творчості № 1
Харківської міської ради»

Керівник – **Горошко Н. А.**

СІЛЬСЬКИЙ ПОБУТ ТА ТРАДИЦІЇ СЛОБОЖАНЩИНИ ПОЧАТКУ ХХ СТ. У РОБОТАХ ЗІНАЇДИ СЕРЕБРЯКОВОЇ

Якщо ми запитаємо різних людей про те, хто така Зінаїда Серебрякова, більшість, на жаль, відповість, що вона відома російська художниця. Але це не зовсім так. Бо народилась вона 10 грудня 1884 року на Слобожанщині, а саме в селі Нескучному Белгородського повіту Курської губернії. Усе своє життя Зінаїда Євгенівна вважала себе українкою. Що підтверджують її слова в листі до своїх дітей від 28 серпня 1938 року. «Я так рада, що у вас все добре. Що Татусі сподобалась Україна – моя батьківщина».

Тому, зрозуміло, чому саме Слобідському краю присвячено безліч робіт Зінаїди Серебрякової. І чому саме Нескучне стало її творчою лабораторією, бо саме у Нескучному Серебрякова стала

Зінаїда Серебрякова у своїй майстерні в Нескучному.
(Фото 1915 року)

зрілим художником і створила свої найкращі роботи такі, як «Жнива», «Білення полотна», «Селяни» а також найвідоміший автопортрет художниці, який приніс їй всесвітню славу, – «За туалетом».

Усі портрети нескучан (нянечок, пастушків, сусідів-селян) написані Серебряковою з такою любов'ю до людей, що здається, ти, ніби бачиш лагідну посмішку на обличчі художниці в момент написання цих портретних шедеврів. На жаль, у наш час від рідного будинку художниці не залишилось навіть і цеглинки. У часи революції 1917 року будинок і майстерню з безліччю готових робіт і нарисів було знищено.

Зінаїда Євгеніївна дуже ретельно ставилась до своєї праці, про що можна дізнатись зі слів Ганни Стефанівни Юрченко (у дівочтві Чуркіної), чоловік якої служив у Серебрякових. Вона згадує, що роботу над полотном Зінаїда Євгеніївна починала в полі, де робила замальовки голів, фігур, характерних робочих поз. Далі робота продовжувалась в майстерні, куди запрошувались моделі (Ганна та її подружки) та де зберігався весь необхідний інвентар: граблі, лопати, діжки, кухолі для води, снопи. Подруги-селянки не розуміли завзятості художниці та її неустанного терпіння, із яким Зінаїда Євгеніївна працювала над кожною роботою. Вона завжди просила жінок показати всі характерні рухи: як п'ють воду, в'яжуть снопи, тримають граблі чи лопати.

Виходячи з цього, полотна Зінаїди Серебрякової можна вважати сучасною енциклопедією сільського побуту та традицій Слобожанщини.

Зінаїда Серебрякова. Спляча селянка. 1917 р.

Дві селянські дівчини
1915 р.

На полотнах художниці, що датовані початком ХХ ст., ми вже не бачимо давнього традиційного одягу, бо на Слобожанщині вже поширюються спідниці з фабричних кубових тканин. Окрім того, саме дівчата великороски носили червоні сарафани, зокрема в слободі Арапівці. З. Серебрякова називала їх «московками». У роботах художниці бачимо характерні для нашого краю сорочки з моно-хромним рослинним орнаментом та тоненькими вишитими комірцями та манжетами.

У роботах «Дві селянські дівчини», «Біління полотна», «Жнива» вже відчувається вплив міської культури, і ми можемо побачити сорочки на кокетці, із гудзиками, круглим викотом горловини, із оздобленням по коміру та проймах і рукавами, пришитими до кокетки.

У своїх роботах Серебрякова надає перевагу яскравим насиченим кольорам. Майже всі її моделі, яких вона обирала в селі, одягнуті в одяг червоного кольору.

Портрет няні
1903 р.

Молодуха («московка»)
(Марина Жигуліна)
1909 р.

Як відомо, на Слобожанщині перевагу червоному кольору надавали дівчата та молоді, щойно одружені жінки. Чим старше ставала жінка – тим менше червоного кольору було в її одязі. Підтвердженням цьому можуть стати картини художниці: «Портрет няні» та «Молодуха». На Слобожанщині молодухами називали жінок, які щойно одружились, але ще не встигли народити первістка. Не обійшла увагою Зінаїда Євгеніївна і традиційний для всіх українських жінок головний убір – хустку. На її полотнах ми бачимо характерний для слобідського краю спосіб зав'язування хустки. Хустка складалася по діагоналі та зав'язувалась на вузол на потилиці.

Але в роботах художниці не залишились поза увагою і традиції, пов'язані з хусткою. На Слобожанщині хустка – це переважно головний убір заміжніх жінок. Виходячи з робіт З. Серебрякової, ми можемо сказати, що на початку ХХ ст. хустка була не лише захистом від сонця та пилу під час роботи, а й своєрідним індикатором статусу жінки. Ми бачимо, що волосся жінок ретельно підібрано і сховано під хусткою, що говорить про те, що ці жінки заміжні. Але на картині «Білення полотна» у дівчини, що зображена спиною до глядача з-під хустки можна побачити косу, у яку до половини вплетено стрічку світло-жовтого кольору, що говорить про те, що дівчина заручена на має вийти незабаром заміж. Червона сорочка й хустки, сарафани видають «московок».

Теж саме можна сказати про жінок, які зображені на полотні «Жнива». Якщо ми будемо уважні, то побачимо в вухах жінок, що сидять, круглі срібні сережки, які вважались традиційним подарунком дружині на весілля. Отже, можна сказати, що ці жінки заміжні.

Саме з роботи Зінаїди Євгеніївни «Білення полотна» ми можемо дізнатися про процес білення тканини. Відомо, що виткане полотно (довжина тканини складала 10-15 м.) називали новиною. Природний колір тканини був блідо-сірий. Для того, щоб відбілити полотно, його спочатку парили з лугом, а потім стелили на траві та залишали на декілька днів. Увесь час новина мала бути вогкою, тому її розстиляли рано вранці чи пізно ввечері, щоб тканина насичалась росою.

Полотна Зінаїди Серебрякової висвітлюють те, що побут селян на Слобожанщині на початку ХХ ст. був простим та невибагливим. Про це свідчать і знаряддя праці, різні предмети щоденного вжитку,

посуд. Також можна з упевненістю сказати, що в цей час праця на селі була переважно ручна по що свідчать полотна «Збирання хліба». «Окопують дерева в садку», «Селянка за прядкою». «Селянка Марина, що чеше льон».

З. Серебрякова. Біління полотна
1917 р.

Збирання хліба
Початок 1910-х років

Окопують дерева в садку
1908 р.

Завдяки полотнам Зінаїди Євгеніївни ми можемо уявити традиційне сільське господарство, одяг, побут початку ХХ ст.

Таким чином історія нашого краю не перетворилась на порох, а продовжує своє життя на полотнах нашої відомої землячки.

Чапля Анастасія,
учениця 5 класу Будянського ліцею
Харківської районної ради
Харківської області
вихованка клубу «Красзнавець»
районного центру дитячої та юнацької
творчості Харківської районної ради
Харківської області
Керівник – **Безрукова Т. М.**

ОПОВИТЕ ЛЕГЕНДАМИ СЕЛИЩЕ БУДИ. ПРОГУЛЯНКА НАЙСТАРІШИМИ КУТКАМИ СЕЛИЩА

Селище Буди Харківського району Харківської області розташоване на річках Мерефа, Березова та двох безіменних на південному заході Харківського району. Слово «буди» має багато значень. У XIV-XV століттях будою називали курінь, хату, пізніше, поташний завод, верх фургона, критий екіпаж. Запозичене з середньовісньонімецької мови *basd* – «курінь, хата», споріднене з давньоіндійським словом «буття» [8, с. 8]. За переказами, назва селища має декілька варіантів.

1. Йшли чумаки за сілля. Ватажок вирішив дати відпочинок волам і людям й сказав: «Буде», тобто «досить».

2. Місцеві мешканці лякали дітей, говорячи: «Не ходи за Березову річку! Бо там тобі буде (лихо)».

3. Начебто, у селі мешкала родина на прізвище Буд.

У західній частині селища археолог В. Андрієнко проводив розкопки й виявив на південному схилі Кам'яного Яру (лісовий масив південно-західної частини селища) поселення епохи бронзи та скіфського періоду [16, с. 38]. Розповідають, що саме там водиться сила-силенна гадюк, які, немов би, оберігають скіфські скарби.

Документально Буди вперше згадуються 1680 р. митрополитом Філаретом у праці *«Историко-статистическое описание Харьковской епархии»*, як володіння славнозвісного харківського полковника Григорія Донця [15, с. 105-106].

Могилки. За переказами – найстаріший район селища називався Могилки (сучасні майдани Пролетарський – **Соборний**, Революції – **Конституції**, частини вулиць Радянська – **Соборна**, Кооперативна, 4 п'ятирічки – **Щаслива**, Маяковського, провулку

Червоноармійського – **Соборний**³. Це був центр села ймовірно до 1890-х років (1887 р. у селі було засновано «Ново-Харьковскую фабрику М.С. Кузнецова» російського промисловця). Назва **Могилки** походить від слова «могила». Район одержав свою назву в зв'язку із розташуванням на цій території цвинтаря, який пізніше перенесли ближче до Кирпичного ставка. Тут були розташовані крамниці, відбувалися ярмарки, працювали гойдалки, каруселі, шинки. Із цим місцем пов'язана легенда про храмове свято «Кислий Тарас».

Із 1863 р. [2, с. 46] через Буди ймовірно проходив щорічно 28 червня хресний хід з чудотворною Озерянською іконою Божої Матері з Курязького монастиря до села Озеряни під Мерефою. Усі чекали на урочисту ходу на майдані. Один чоловік на ім'я Тарас хильнув оковитою більше ніж треба, заснув і звалився під лавку. У цей час проходив священик, побачив п'яничку й сказав: «А Тарас вже кислий» (записано 1994 р. від В. В. Кононенко). Тут жили родини Велікород, Грами, Жебко, Черняків, Титаренків (записано від Є.А. Міхно у 1994 р.). Родину Велікород по вуличному називали **Гевели**. Оскільки саме за їх садибою починався цвинтар про старих або хворих людей казали: «Пора за Гевела», тобто пора помирати (записано від Т.М. Макеєвої у 1995 р.).

Клепка. Іржавці. Сучасна назва – вулиця Жовтнева – **Осіння**. Клепка – назва вулиці від прізвища Клепальських, родини, яка займалася ремонтом взуття (записано від Т.М. Макеєвої в 1995 р.). За архівними матеріалами так називався хутір ще з 1858 р., коли тут працював Нікольський винокурний завод поміщика Миколи Васильовича Орлова. Мешканців цієї вулиці називали «іржавці». Із походженням назви пов'язують переказ про те, що харківські пани Рожковські, у яких була дача на Нижньому Ставку, виміняли 9 породистих собак на 6 родин у селі Ржавець (територія сучасної Яковлівської сільської ради Харківського району). Часом вислів «Із Ржавця» трансформувався у слово «іржавець». За легендою, це були родини Тимченків, Івченків, Шевченків (записано від В.В. Казило в 1994 р). Ця вулиця – головна у районі, який називають Дальні Буди. Сюди входять також вулиці Короленка, Колгоспна – **Весняна**, провулки Зелений, Колгоспний – **Весняний**.

³ На виконання Закону України «Про декомунізацію» наприкінці 2015 р. змінено назву деяких вулиць. Тому у статті дано два варіанти назв. Звичайним шрифтом – назва до 2016, напівжирним – сучасна назва

Радянка – Соборна (Новоселівка. Очкурники). За часів Радянської влади одну з найбільших вулиць селища назвали «Радянська», у Будах вона znana, як Радянка. Середина вулиці – одна з найстаріших у селищі, складала центр Буд. За переказами мешканців вулиці називали «очкурники» (записано від В. В. Казило в 1994 р.). Приблизну дату, коли за вулицею закріпилася така назва, встановити важко. Легенда говорить, що торговець-єврей запросив за свій товар таку суму, що обурені селяни підвісили його на очкурі (поясі). Починаючи з будинку № 28 – це нові забудови, тому вулиця деякий час називалася «Новоселівка». На цій вулиці з 1905 р. було розташовано волосне управління (у сучасній будівлі старших класів школи). Зараз тут працюють дві крамниці, Будянська загальноосвітня школа I-III ступенів № 2, храм Озерянської ікони Божої Матері, розташований по вул. Радянській № 43, освячений 12 листопада 1991 р. Високопреосвященим Митрополитом Харківським і Богодухівським Никодимом .

Гатка. Сучасна назва – вулиця Кооперативна. За переказами, село Буди починалося з місцевості, де зараз майдани Пролетарський – **Соборний**, Револуції – **Конституції**, вулиці та провулок Г.Фоміна (колишні вулиці та провулок Кладбищенські) та частини вул. Радянська – **Соборна**. За часів кріпацтва було заселено Клепку, яка стала основною вулицею так званих Дальніх Буд. Кордоном між двома районами стали луки з гаткою річки Мерефа. З архівних джерел відомо, що вже у 1847 р. у Будах було 2 винокурні заводи. Ймовірно один з них належав родині Орлових і був розташований на Клепці. При заводі був місток довжиною 2, шириною 3 метри. При ньому була гребля довжиною 48, шириною 3 метри. Ця інженерна споруда була зручна для переправи важкої артилерії [4]. Тільки по ній можна було потрапити із старої в нову частину села. У 1878 р. вулицю перетнула залізнична колія, яка з'єднувала Харківсько-Миколаївську та Курсько-Харківсько-Азовську залізниці [14, с. 73].

Урочище Чаплин Яр. Так називається місцевість, розташована між пров. Червоноармійським – **Соборним** та Гарячим Хутором. Назва походить від прізвища Чапля, родини, які з давнини проживають у цій місцевості. Відомості про ярок є в архівних документах за 1912 р. [9]. Яроч заносить річку Мерефу та городи. 1878 року через яроч було прокладено залізничну колію, що з'єднувала міста Люботин і Мерефа.

Сухий Яр. Сучасна назва – вулиця В. Г. Короленка. Іронічна назва. В цій місцевості завжди було багато води, бо вона розташована між двома досить високими пагорбами. Весною вода заливає яр. За переказами, на початку ХХ століття, так сильно лила вода, що навіть змило корову (записано від Н.І. Лавриненко 1997 року).

Раклячий хутір. Через річку Березову, що на сході селища, ще до 1847 р. було збудовано місток довжиною 3 та шириною 3 метри. При ньому була гатка довжиною 12 шириною 3 метри [5]. Шлях до села Комарівка, де була залізнична станція та Московська велика дорога на Новоросійськ [6], йшов саме через цей місток. Обминути його було неможливо. Часто під містком сиділи розбійники – ракли, вони нападали на тих, хто їхав, бо було чути, як по містку їде віз. Не випадково хутір, який був розташований на місці сучасної вулиці Новокомарівська називали Раклячий хутір (записано від Т. М. Макеєвої 1996 р.). Одного разу, саме в цьому місці, розбійники спробували напасти на екіпаж, в якому їхав засновник фаянсової фабрики у селі, один із найбагатших людей імперії М. С. Кузнєцов. Візник не розгубився, вдарив коней і тим врятував життя хазяїну. За цей мужній вчинок Матвій Сидорович зробив візника старшим конюхом на фабриці (записано від П. І. Шукліна 1994 року).

Урочище Дерезувате. За вулицею Жовтневою – **Осінньою**, біля ліса Лахтино є урочище Дерезувате, що розташоване на південному заході селища. За переказами, на одному з пагорбів урочища у XVII-XVIII ст. стояла прикордонна вежа з діжкою смоли наверху. Під час татарських нападів на Слобожанщину, куряву від численної кінноти бачили за багато кілометрів й запалювали смолу. Полум'я було видно у Пісочині, у Харкові. З міста вислався загін для бою із загарбниками. В урочищі є криниця, за переказами у давнину тут був колодязь з потаємним ходом, куди ховалися мешканці села під час нападів чужинців. Кажуть, що у цьому місці козаки заховали свої скарби. Люди їх довгий час шукали, але так і не знайшли. За переказами, криницю для колодязя облаштував Г. С. Сковорода.

Урочище Моховите (Муховате). Урочище розташоване між двох пагорбів. Перші документальні згадки про урочище відносяться до 1881 р. Колись тут був культурний сад. Це, ймовірно, залишки культурного саду поміщика Г. Г. Котляра,

закладеного до 1878 р., або землевласника М. С. Орлова, закладеного до 1858 р. [1, с. 371-373]. В урочищі було 2 ставочки [11, с. 151-153]. Кажуть, що запорожці закопували тут свої скарби, а джерела води – чудодійні, цілющі, із домішками срібла. За переказами, двоє братів-росіян сховали в цій місцевості скарб під мохом (записано 1996 р. від І. В. Петрової). У 1881 р. дворянин Б. продав селянам частину землі в дачі Муховатій. А у 1882 р. князь Д. І. Святополк-Мирський придбав у дачі Муховатій (поблизу Гиївки) у колезького радника Ф. М. Сукачова, Н. М. Масловича та Ф. І. Самойловича 727 дес. 558 кв. саж. орної землі та маєток у селі Гиївка [14, с. 80]. На греблі поміж ставками було два джерела (зараз одно). За переказами (записано в 1980-х рр. від Н. В. Молчанової), ці джерела облаштував видатний український просвітитель, філософ, поет Г.С. Сковорода під час своїх мандрів по Слобожанщині з 1774 до 1794 рр.

Село Буди належало губернському прокурору П. А. Щербініну [7], троюрідному брату Євдокима Олексійовича Щербініна, першого губернатора Слобідсько-Української губернії. мешкали Щербініни в селі Бабаї Харківського повіту. У П. Щербініна часто гостював Г. С. Сковорода, який водив тісну дружбу з бабаївським священиком Яковом Правицьким [3, с. 99-121; 10, с. 248-250]. Відомо, що Григорій Савич бував у Валках. Найкоротший шлях із Бабаїв до Валок пролягає саме через Буди, що й дає підстави вважати, що Г. Сковорода облаштував найстаріші джерела у селі в урочищах Муховате й Дерезувате.

Урочище Муховате завжди було улюбленим місцем відпочинку мешканців не тільки селища Буди, а й гостей Слобожанщини. Про це говорить й той факт, що будяни самотужки в останні роки облаштували джерело, зробили бетонні східці, поставили два столи з лавками, прибирають навколишню місцевість. Будянські школярі регулярно приходять сюди на екскурсії з метою вивчення історико-краєзнавчого та екологічного багатства рідного краю. Та у травні 2014 р. земельна ділянка площею 12,6023 га, на якій розташоване урочище, без узгодження з громадою, була продана приватній особі для розведення худоби [13]. Не можна знищити цей унікальний куточок природи. Урочище Муховате має виключне значення для процвітання Буд і повинне бути місцем спільного користування громади [12].

Громада селища планує встановлення пам'ятного знаку на місці джерела, облаштованого Г. С. Сковородою. Текст на меморіальному знаку: **«Це джерело впорядкував у 1766-1768 рр. великий син українського народу Григорій Савич Сковорода під час своїх мандрів по Слобожанщині. Пам'ятний знак охороняється Будянською організацією Українського реєстрового козацтва»** (якщо дозволять кошти, на дошці буде відтворено єдиний прижиттєвий портрет Г. С. Сковороди художника Лук'яненко написаний у другій половині XVII ст.). Установлення меморіального знаку стане нашим вагомим внеском у розбудову суверенної держави.

Ми закінчуємо нашу подорож. Той, хто пройшов її, може сказати, що познайомився не тільки з Будами, але й трішечки з усією Слобожанщиною. І можливо, йому захочеться продовжити прогулянки за власним бажанням. Погуляти по урочищу Муховате, зварити куліш у казковому місці – Дерезуватому, позбирати гриби в сосновому лісі, що росте на місці, де колись був красивий Орловський ставок. Закінчивши подорож, ви будете знати про селище немало, але цих знань не так уже й багато в порівнянні з тим, що ще можна дізнатися про це маленьке – у сприйнятті багатьох – але таке славне селище Буди.

Література

1. Безрукова Т. М. До питання про історію села Буди Харківської області / Т. М. Безрукова // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Випуск 7. – Київ : Рідний край, 1999. – 462 с. [Видання затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України].
2. Безрукова Т. М. Озерянська ікона Божої Матері: Краєзнав. Дослідження / Т. М. Безрукова. – Х. : Золоті сторінки, 2002. – 56 с.; іл..
3. Гомон Петро. «Пришли, друже, барильце пива бабаївського...», або чи знаємо ми свого великого земляка Сковороду? / П. Гомон // Слобожанщина. – 2000. – № 12. – С. 99-121.
4. ДАХО ф.40, оп.110, спр.1826, арк. 47-49,84-89
5. ДАХО ф.51, оп.1, д.5

6. ДАХО ф. 24, оп. 3, спр.21, арк. 65 зв. – 66
7. ДАХО, ф. 14, оп. 11, спр. 5, арк. 201 зв.-202 зв., с. 207-208
Родословная книга потомственных дворян Харьковской губернии № 6 [Щербинины внесены в родословную книгу под № 1994, 1995, 1895 в 1825 году. Князя Щербинины долгое время владели селом Буды]
8. Джерело педагогічної майстерності: методичний бюлетень. Додаток до «Джерела» № 1. – Топонімічні та ономастичні реалії. – Х., 1995. – 48 с.
9. Доклады Харьковской уездной земской управы по агрономическому отделу очередному уездному земскому собранию 1912 г. – Харьков, 1912. – С. 6-17.
10. Путря А. Оточення Г.С. Сковороди в Харківському районі / А. Путря, // IX Всеукраїнська філософська історико-красназнавча конференція учнівської молоді «Пізнай себе, свій рід, свій нарід»: тези науково-дослідницьких робіт. – Х., 2015. – 396 с. [С. 248-250]
11. Радченко А. Вивчення екологічного стану водоймищ на території Будянської селищної ради Харківського району Харківської області / А. Радченко, Т. М. Безрукова // Молодь, наука, технології: Хімія і фізика в сучасних технологіях. Тези XII науково-технічної конференції до університетської молоді 27 листопада 2013 р. – Харків, 2013. – 264 с.
12. Степкова В. Захисники урочища Муховатого діють / В. Степкова // Трибуна трудящих. – 2014. – № 65. – 23 серпня. – С. 3.
13. Степкова В. Пойдет ли «Урочище Муховатое» под плуг? / В. Степкова // Трибуна трудящих. – 2014. – № 51. – 5 липня. – С. 3.
14. Стрілець В.В. Люботин: історико-красназнавчий нарис. – Х. : Торгсинг, 2002. – 400 с.
15. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии: [в 5 отд.]. – М.; Х., 1852-1858.
Отд. 2: Уезды Харьковский и Валковский. – 1857. – С. 105-106.
16. Шрамко Б.А., Михеев В.К., Грубник-Буйнова А.П. Справочник по археологии Украины. Харьковская область. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 38

Список інформантів

1. Гура Тетяна Володимирівна,
мешкає в селищі Буди Харківського району. Освіта – вища
2. Казило Валентина Віталіївна,
мешкає в селищі Буди Харківського району. Освіта – вища
3. Кононенко Валентина Віталіївна,
мешкає в селищі Буди Харківського району. Освіта – вища
4. Лавриненко Надія Іванівна,
мешкає у селищі Буди Харківського району. Освіта – вища
5. Макеєва Тетяна Михайлівна,
мешкає в селищі Буди Харківського району.
6. Міхно Євдокія (?) Олексіївна (?),
мешкала в селищі Буди Харківського району.
7. Молчанова Наталія Віталіївна,
мешкала в селищі Буди Харківського району. Освіта – вища
8. Петрова Ірина Вікторівна,
мешкає в селищі Буди.
9. Шуклін Павло Іванович,
мешкав в селищі Буди

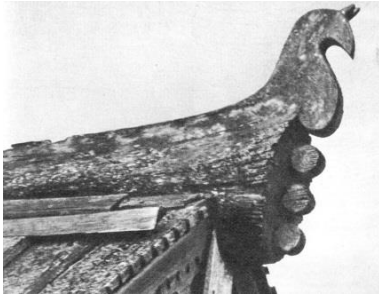
Змієвська Юлія,
учениця 10 класу класу Комунального
закладу «Харківська гімназія № 6
«Маріїнська гімназія» Харківської міської
ради», вихованка Зразкового художнього
фольклористично-етнографічного
колективу «Мережка» Комунального
закладу «Центр дитячої та юнацької
творчості № 1 Харківської міської ради»
Керівник – **М. О. Семенова**

ОБРАЗ КОНЯ В МАТЕРІАЛЬНІЙ КУЛЬТУРНІЙ СПАДЩИНІ УКРАЇНИ

Актуальність нашої роботи полягає в тому, що вивчення світосприймання людини ТНК через образи її художньої творчості дає можливість збагатити наше уявлення, як про сприймання світу в давнину, так і в сучасній народній творчості.

Найдавніші археологічні знахідки одомашнення коня знаходяться на території України та Казахстану і датуються періодом 3500-4000 р. до н. е. Від 3000 року до н. е. кінь був остаточно одомашнений і до кінця 2000 року до н. е. остаточно розповсюдився по всій території Європи [1].

Кінь займав важливе місце в житті українців і тому його символіка відобразилася і в побуті, і в традиціях нашого народу. Образом коня прикрашали оселі, предмети побуту, вишивку, кераміку тощо. І найчастіше він трактувався як оберіг людини та її житла, але й естетичну цінність не можна відкидати. Саме зображення коня – один із провідних мотивів народного мистецтва. Коні красуються на прядках, ковшах, гребенях, дитячих іграшках, на покрівлях осель тощо. З розкопок Пастирського городища (Середня Наддніпрянина) походять підвіски VII–VIII ст. у вигляді двох коней з головами в різні боки (так звані протоми). Часто трапляються мініатюрні стилізовані коники з вигнутими вушками і скрученими кільце хвостом, які датуються X–XII ст.

На Поліссі зафіксована традиція прикріплювати «коника» не тільки на даху будинку, а часто траплялося, а й усередині. Щодо способу виконання, «коники» загалом робилися однаково: по старих хатах, що збудовані з тесаного дерева, прикраси бували витесані сокирою; по хатах новіших (станом на початок 20-х років ХХ ст.) «коники» вирізували пилкою. Окремою групою прикрас були так звані наставні «коники», вони мали досить реалістичний вигляд, випилювались пилкою і готовими прибивалися до полиці. В. Шульгіна подала описи прикрас: «Форми, що їх мали «коники», досить розмаїті: тут маємо такі, що зовсім утратили всі елементи кінської голови і прибрали самих геометричних форм; маємо й такі, що все ще нагадують тварину. Так, великі гарні «коники», скульптурне зроблені, витесані сокирою з цільної дошки, трапляються по старих чумацьких хатах (по 100 років). По хатах новіших, що були поставлені 60-70 років тому, трапляються чимраз більше стилізовані «коники», зроблені примітивно й грубо витесані сокирою, однак все ж таки безперечно нагадують тварину». За спостереженнями дослідниці, «коники» у полицях мали здебільшого суто естетичне значення. І зазвичай на запитання, нащо роблять у полицях «коники», отримувалася відповідь: «коник» робиться для краси, щоб гарно було на його глянути», «воно тільки для краси й є – хто круглу дірку виріже, хто довгу, хто якусь кривульку, а хто такого коника робить з вухами і шию на йому знать, і грудь знать, як настоянний коник...»[2, с.161-162].

Поступово коником стали називати також охлупень – колода з жолобом, що захищає гребінь даху від дощу. Ця традиція виявилася настільки живучою і в наш час, що подібні деталі даху з кераміки, шиферу і жерсті по-старому називаються кониками [3].

Образ коня простежується навіть у зняряддях праці, наприклад, у верстаті для ткання. Будова гуцульських кросен за словником Грінченка: 1) передні стояни (передні коники); 2) задні стояни (задні **коники**, слупки); 3) ставки (стативи, **коні**, застрямини) тощо [4]. Та й у с. Польовій Дергачівського району Харківської області боковини верстата називали «**коні**» (Зей Ганна Трохимівна, 1913 р. н.). На Різдво в с. Польовій та інших селах нашого краю робили силуетні пряники у формі коників для колядників хлопчиків та хрещеників, дівчаткам дарували «баринь».

Форми для пряників
із с. Польової Дергачівського району

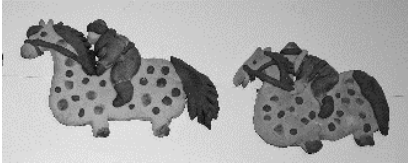
Пряничні форми
з Нової Водолаги
(колекція «Вербиченьки»)

Полтавські пряники
за зразками XIX ст.

Пряники, що зробила
Г. Т. Зей, (фото 1997)

Пряники, зроблені за формами з с. Польової Дергачівського р-ну Харківської обл.

Іграшки із зображенням коня можна удосталь зустріти в майстрів, що працюють з різними матеріалами, в тому числі і з солом'яно. Стрімкий біг коня в народному уявленні пов'язувався з рухом сонця і польотом вітру. Можливо, тому в солом'яних іграшках, що зображують коня, який скаче, народні майстри пишним віялом розпускали гриву, уподібнюючи її сонячним променям [4].

У побуті дітей бавили коником на палиці, які робили власноруч або купляли на ярмарку, привчаючи хлоп'ят бути вершниками. Кінь був однією з найулюбленіших іграшок

дітлахів.

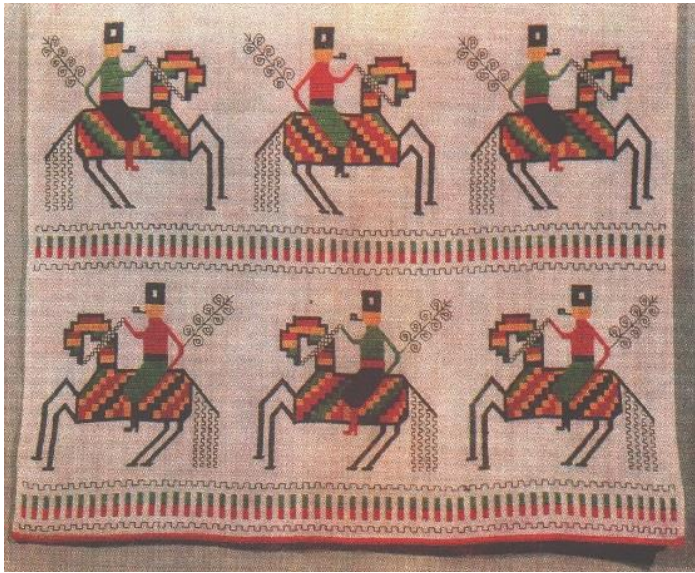
Більшість мініатюр коней і вершників виробляли з глини. Образ коня передавався узагальнено, але мав ряд реалістичних елементів. Але особливою популярністю користувалися коники-свистуни. Вони також були улюбленими іграшками дітлахів.

Образом коня прикрашали картини з козаком Мамаєм – народно-фантастичним образом мандрівного запорожця, що став втіленням основних рис українського характеру. Він щирий і добродушний, мудрий і кмітливий, добрий господар і мужній вояк – уособлював ідеали волі й незалежності, життєлюбності й оптимізму. Цей образ був знаним і любленим у всіх верствах українського народу: козак, що сидить по-турецькому під дубом. Поруч завжди вірний кінь, недалеко лежать чи висять шабля, пістоль, рушниця (миролюбність, але готовність дати відсіч), люлька, бандура і келих з карафкою, а ще – лукава усмішка на устах (хоч і схильна погуляти і хильнути, але багаті душі людина) [5].

Зображували коней на прядках та інших побутових і ритуальних речах (стінах, скринях, писанках). Кінь – образ вірності, готовності до самопожертви.

На наш погляд, образ коня настільки насичений та багатий, що заслуговує на увагу науковців, адже в системі зооморфної символіки української народної творчості образ коня посідає одне з центральних місць і відображає специфіку народної поезії українців.

Вишивка була дуже популярною серед жінок, вони прикрашали рушниками з кінми свої оселі, адже кінь – символ швидкості й витривалості, радості життя, оптимізму й доброї слави. Краще, якщо кінь буде спрямований вгору.

Про коня співається в обрядових піснях, зокрема колядках і щедрівках, у яких він оспівується як представник земного світу а не підземного чи небесного. Весілля не обходилося без коника – молодий увозив молоду до своєї хати. Кінь в обряді виступає символом дороги.

Коней вишивали й на рушниках, як наприклад, рушнику зображена Берегиня в оточенні птахів, коней та рослин.

Проаналізувавши образ коня в побуті й обрядах українців бачимо, що символіка тварини не була дуже поширеною, але має вагоме значення для нинішнього покоління, бо анімістичні вірування нашого народу пройшли випробування часом і стали надбанням української культури, у якій образ коня є одним із знакових їх проявів.

Література

1. Кінь свійський. – Режим доступу https://uk.wikipedia.org/wiki/Кінь_свійський
2. Антропология українського міфу: Тотемічні міфи. У 3 т. – Т. 2 / Зібрав та упоряд. В. Войтович. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2006. – 608 с.
3. Конь златогривий // Сделай сам. – с.26-27. – Режим доступа: [http://zhurnalko.net/=sam/sdelaj-sam-\(izdatelstvo-znanie\)/1992-03-num26](http://zhurnalko.net/=sam/sdelaj-sam-(izdatelstvo-znanie)/1992-03-num26)
4. Ткацький верстат. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Ткацький_верстат
5. Народне малярство на Україні. Козак Мамай. – Режим доступу: <http://storinka-m.kiev.ua/article.php?id=723>
6. Українське народне мистецтво. Живопис / Упорядники Б. С. Бутник-Сіверський (керівник, автор тексту), В. Г. Нагай, В. П. Самойлович. – К. : Мистецтво, 1967. – 58 с.

Маковецький Роман,
учень 8 класу Харківської спеціалізованої
школи I-III ступенів № 29 Харківської
міської ради Харківської області
Керівники – **І. М. Шалімова, Н. Л. Акімова**

ТРАДИЦІЇ СОЛОМОПЛЕТІННЯ У ТВОРЧОСТІ МАЙСТРА ТРАДИЦІЙНОГО НАРОДНОГО МИСТЕЦТВА ГАЛИНИ ІВАНІВНИ ВОЛОВИК

Актуальність дослідження зумовлена тим, що нині особливого значення набувають знання історії рідної культури, важливим складником якої є життя і творчість відомих майстрів декоративно-ужиткового мистецтва, одним із напрямів якого є соломплетіння на теренах України. А воно заслуговує на більш пильну увагу до нього. Сьогодні тема соломплетіння досить актуальна, бо збереження й відродження народних традицій сприяє збагаченню культури не лише України, а й світу в цілому. Ми повинні збирати, вивчати творчість народних майстрів й поцінувати митців, які живуть та працюють поряд з нами.

Цей вид мистецтва виник іще на зорі цивілізації, коли люди, намагаючись виразити своє розуміння навколишнього світу, життя, своє захоплення красою й дивовижністю природи, склали легенди, казки, пісні та міфи. Освоюючи природу, людина навчилася сплітати гнучкі корені, гілки, стебла рослин, смуги шкіри тварин. Житло, посуд, одяг, взуття – перші сплетені людиною речі. Людство прагнуло оточити себе предметами побуту не тільки практичними, а й красивими. Так ремесло стикалось з мистецтвом.

Кожен, хто бачив вироби із соломи, був здивований і захоплений м'яким сяйвом, випромінюваним цим прекрасним природним матеріалом. Це сяйво поєднує в собі енергію сонячних променів і тепло людських рук. Краса виробів, виготовлених із соломи, об'єднує простоту і шляхетність. Складно повірити, що красиві шкатулки, тарелі, браслети виготовлені зі звичайної соломи.

Об'єкт дослідження – життєвий і творчий шлях майстра народного мистецтва Галини Іванівни Воловик.

Предмет дослідження – традиції соломплетіння у творчості заслуженого майстра народної творчості України, члена

Національної спілки майстрів народного мистецтва України
Г. І. Воловик

Метою роботи є опис та аналіз багатолітньої творчості майстра традиційного народного мистецтва України Г. І. Воловик.

Завдання дослідження:

- познайомитися з майстром традиційного народного мистецтва України Галиною Іванівною Воловик;
- взяти у Г. І. Воловик інтерв'ю;
- зафіксувати факти біографії;
- ознайомитись із технікою виготовлення солом'яних виробів;
- з'ясувати місце виробів із соломи в системі світогляду прадавніх українців;
- дослідити місце виробів із соломи в сучасному українському мистецтві.

Методи дослідження: у процесі дослідження запроваджено комплекс теоретичних (аналіз, синтез, порівняння, систематизація) та емпіричних (інтерв'ювання, узагальнення.) методів.

1. ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ МИСТЕЦТВА СОЛОМОПЛЕТІННЯ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

1.1. Теоретичні аспекти соломоплетіння та послуговування виробами з соломи в українському побуті

Застосування соломи злакових рослин для виготовлення предметів домашнього вжитку та магічних оберегів відома ще відтоді, коли слов'янами було освоєно первісне землеробство. Це часи славнозвісної епохи Трипільської цивілізації в Україні. Про цю цивілізацію існує більше казок і міфів серед іноземців, ніж належної національної пам'яті серед нащадків тих оріянців, яких Тарас Шевченко називав нашими «славними прадідами великими». Серед забутої оріянської спадщини є.

Соломоплетіння — одне з найдавніших українських народних ремесел, що було започатковане не менше восьми тисяч років тому. Оріянці, яких давні греки прозвали атлантами, у часи Трипільської цивілізації вміло й винахідливо застосовували солом'яні вироби багатьох злаків. Соломоплетінню належало чільне місце в сонцепоклонній символіці землеробсько-астрономічної культури наших предків, що відіграло естетично-екологічну роль, а по суті, була екологічною

парадигмою гармонійного матриархального суспільства [5].

У кожній області України працюють майстри соломоплетіння, які збагачують традиції давніх майстрів. Серед відомих майстрів плетіння з соломи Володимир Перепадя з м. Коропа Чернігівської області, Огородник Микола з м. Здолбунова Рівненської області, Марія Кравчук із с. Туличів на Волині, Воловик Галина Іванівна з м. Ізюма Харківської області, Раїса Павленко з м. Києва, Світлана Піскова з м. Нової Праги Кіровоградської області, Анатолій Ростовцев із Запоріжжя, Ольга Ішук із с. Томилівки Київської області, Таїсія Стан із м. Хмельницького, Анжеліка Журавель із Кривого Рогу Дніпропетровської області, Валентина Сірук із м. Нетішина Хмельницької області, Ольга Дейнека з с. Підгайців Тернопільської області, Ганна Мурін із м. Львів, Наталія Кузьменко з м. Черкас, Наталія Симоненко з м. Шостки Сумської області, Ніна Гачегова з. Чернігова та багато інших.

Нині чимало мистецтвознавців виказують особливий інтерес до видів творчості, безпосередньо пов'язаний із художньою обробкою поширених у нашій країні рослинних матеріалів, зокрема соломи. Вони вивчають історію виникнення цього виду прикладного мистецтва. [4,7].

1.2. Художні вироби з соломи в українському побуті

Прийоми плетіння з соломи здавна відомі багатьом землеробським народам. Потреба в речах, сплетених із цього доступного матеріалу, зумовила те, що з покоління в покоління передавались і вдосконалювалися ремісничі й художні **традиції** народного соломоплетіння — одного з найдавніших ремесел людства.

Із різдвяно-новорічною атрибутикою як солярним символом, пов'язана підвісна декоративна конструкція солом'яного павука (див. дод. Б). Він складається з окремих кубиків за певною схемою; має кулеподібну, ромбічну, зірчасту форми. Підвісні конструкції з соломи – павуки – є неперевершеним здобутком народного декоративно-вжиткового мистецтва. Ними прикрашали дім на Різдво та Новий рік. Цей декоративний предмет створював в оселі особливий святочний настрій і разом із дідухом виконував роль оберега. Живим прототипом, прообразом для солом'яних підвісок є саме комаха – павук. Павуки нас супроводжують упродовж усього

життя, мало того, ми живемо разом із ними під одним дахом, вони – постійні «жителі» в кутках наших домівок. Господині прибирають павутину, але самих павуків не знищують.

За язичництва в наших предків був культ, пов'язаний із цими комахами, і, відповідно, християнство намагалося витіснити його. Унаслідок цього павуків ми не любимо, але й не знищуємо. І все ж продовжуємо плести їх солом'яних двійників. Солом'яний павук – це не тільки різдвяно-новорічний символ, а ще й родинний оберіг, позитивний вплив якого на середовище відбувається способом розміреного безперервного поперемінного кругового руху. Уся негативна енергетика, що є в оселі, завдяки закручуванню зосереджується в самому павукові й поглинається ним.

Здавна традиційним народним іграшкам (див. дод. В) надавали особливого значення в повсякденному житті українців. Наші предки щиро вірили, що іграшки, виготовлені власноруч із підручних засобів, набували надзвичайної сили та спроможні були оберігати цілу родину від прокльонів, бід, хвороб. Наприклад, колись солом'яну ляльку на ніч клали в колиску хворої дитинки. Вірили, що така лялька мала здатність забирати недугу, відтак іграшку спалювали – і всі хвороби зникали. Один із варіантів – солом'яна лялька-багаторучка (див. дод. Г) – це прекрасний подарунок для сестер, матерів, бабусь до будь-якого свята. Такі ляльки дарують молодим дівчатам на весілля. Кажуть, що багаторучки – незамінний помічник у домашніх справах господині. На ручки такої ляльки пов'язували стрічки, які символізують невиконані справи: якщо справа успішна – то стрічку знімають.

Чоловічі головні убори – солом'яні брилі (див. дод. Д) – були незамінними під час жнив, коли селянин потребував захисту від нещадно пекучого сонця. За даними Д. Горняткевич, на виготовлення одного бриля необхідно було виплести стрічку удвоє довшу висоти дорослої людини, для цього в середньому витрачався тиждень. [11].

Вироби із соломки практично не змінили свого призначення: збереглася утилітарно-практична функція, із якою органічно поєднується художньо-декоративна. Найбільш яскраво й чітко декоративні якості виробів із соломки позначилися в різних скринях і скарбничках. По-новому поцінують традиції соломоплетіння в наші дні. Народні майстри збагатили їх новими образами та прийомами. Із великою любов'ю й майстерністю створюють вони

з соломи високохудожні вироби [29].

Нововведенням у виробках із соломки можна вважати жіночі головні убори (див. дод. Е). Необхідно зазначити, що жіночі головні убори не були елементами традиційного костюма. Однак сьогодні при їх створенні майстри виявляють велику фантазію. Насамперед, це помітно в декоративних елементах. Форма також досить різноманітна: капелюхи з різною шириною крис, віночки, колючки і справжні «корони».

Великого розмаху досягла тенденція створення декоративних панно, квітів, ваз та інших предметів художньої обробки інтер'єра (див. дод. Ж, З). По суті, призначення таких виробів – експонування на виставках. Це як раз той випадок, коли традиційний вид творчості набуває нового бачення й переосмислення. Сьогодні на виставках і ярмарках можна побачити музичні інструменти, вітряки, коравелу, жіночі прикраси та інші незвичайні вироби з соломки [11].

Поступово відроджуються традиції та звичаї родинної обрядовості: дарувати молодятим дві солом'яні ляльки на подружнє щастя, прикрашати весільний коровай фігуркою солом'яного козлика. Усе частіше, дотримуючись традицій календарної обрядовості, вивішують навесні солом'яних журавок. Сьогодні інтер'єр оселі прикрашає декоративна таріль або ваза, виплетена з золотавої сонячної соломки.

1.3. Матеріали та інструменти

Основною сировиною є стебла хлібних злаків: жита, ячменю, пшениці, вівса. Солому заготовляють у період стиглості зерна. До цього часу в неї формується рівне, довге стебло з вузлами. Найчастіше заготовляють житню соломку, оскільки в неї найдовше й міцніше за інших рослин стебло. Кольорова гама житньої соломи досить різноманітна – зеленувата, світло-жовта, золотава, темно-жовта. Колір її залежить від умов проростання – погоди, ґрунту тощо, а також від часу заготівлі й умов зберігання. Усі ці чинники впливають на міцність та еластичність соломи. При плетінні можна брати і пшеничну соломку: у неї приємний золотавий колір, але пшеничні стебла коротші, товщі й не такі еластичні, як житні. Тож пшеничною соломкою часто послуговуються для декоративного оздоблення виробів і для плетіння дрібних деталей. У вівсяної соломи красиве жовтувате коротке стебло й не таке еластичне,

як житне. Вівсяну соломку також можна брати для плетіння. Житне стебло має чотири-п'ять міжвузлів, верхнє може сягати 50 см. Стебло зменшується за товщиною до верхівки стебла, але звуження двідбувається рівномірно по довжині кожного коліна. Ця властивість матеріалу особливо ціниться при плетінні. [18].

Заготівля соломи. Зрізають стебла серпом або ножицями біля кореня та зв'язують у снопи. Якщо зрізані стебла зелені, їх просушують, тому що вони можуть потемніти й стати непридатними для роботи. Сушать соломку в закритому приміщенні, що добре провітрюється. Для просушування соломку розкладають невеликим шаром на горизонтальній поверхні й періодично перевертають. Якщо зрізані стебла мають зелений колір, який необхідно зберегти, то соломку треба сушати у тіні. Для того, щоб отримати золотавий відтінок, – сушати на сонці. Після того, як соломка просохла, її чистять. Для цього стебла розрізають великими ножицями або ножом на відрізки між вузлами. Колінця видаляють, стебла очищають від листків. Скільки колінець на стеблі, стільки ж виходить відрізків соломи різної товщини. Найкраще для роботи брати два-три верхніх міжвузля. Вони найтонші, довгі, рівномірні за товщиною. Але короткі, товсті частини стебел, а також листя будуть потрібними при виготовленні декоративних деталей, різних невеликих переплетень, для наклеювання соломи. Підготовлену, тобто розрізану й очищену соломку слід розсортувати за довжиною й товщиною, потім зв'язати в пучки. Для деяких видів роботи потрібне все стебло, разом з колінцями. Тому частину соломи зберігають у снопах нерозрізаними в сухому приміщенні.

Підготовка соломи до роботи. Приступаючи до плетіння, соломку слід підготувати. Пучок соломи, необхідний для плетіння, потрібно замочити або запарити. Це проводять таким чином. Соломку занурюють у посудину з водою (відро, таз). Температура води – 80-100°C. Якщо соломка свіжа, то достатньо потримати її в воді 5-10 хвилин. Якщо соломка заготовлена давно, або дуже тверда, то 15-20 хвилин. Пучок соломи має бути занурений у воду повністю. Коли соломка розм'якне, її необхідно витягнути, оскільки вона може стати дуже м'якою. Якщо довго тримати соломку у воді, вона почорніє, стане матовою й утратить свої декоративні якості. Не бажано замочувати більшу кількість соломи, ніж необхідно для роботи. Якщо після закінчення роботи залишилася невикористана сира соломка, її слід висушити.

Запарену солому необхідно згорнути в поліетиленовий мішечок або щільну мокру тканину, а діставати з пакету за потребою. У поліетиленовій упаковці також зберігаються сплетені деталі й частини виробів, щоб вони не висохли і не втратили еластичності. Але тримати там їх тривалий час також не можна, щоб не набули іншого кольору.

Обробка соломи. Обробка соломи передбачає відбілювання та фарбування. На стеблах соломи іноді можна побачити темні плями, якщо вона заготовлена в дощове літо. Такі ж плями можуть утворюватися в тих випадках, коли солома зберігалася в сирому приміщенні. У таких випадках солому відбілюють. Для цього її запарюють в спеціальному водному розчині, що містить пероксид водню й нашатирний спирт. Для відбілювання можна застосувати і звичайні відбілювачі для бавовняних тканин. Знебарвлена солома набуває рівномірного світло-жовтого, інколи лимонного кольору. Але по можливості краще не застосовувати засоби для відбілювання. Якщо солома не має плям, то її природний сонячний колір набагато колоритніший, ніж колір, одержаний в результаті штучного відбілювання. Один із способів фарбування – прожарювання, для чого солому розкладають тонким шаром у розігрітій печі або духовці. Розщеплені соломинки можна пропрасувати гарячою праскою. Така солома, набуває темно-золотавих і коричневих відтінків. Фарбують солому також натуральними барвниками – лушпинням цибулі, вільховими шишками, дубовою корою, кропивою, чередою, васильками, подорожником. Для отримання золотавого кольору солому кип'ятять у лушпинні цибулі, ромашці; для коричневого кольору – кип'ятять в настій дубової кори, кінського щавлю, вільхових шишок; для надання соломі зеленого кольору беруть настій кропиви; синього – квіти подорожника, листки васильків. У процесі фарбування у водний розчин додають соду. Для того, щоб отримати яскраво-лимонний колір, можна запарити солому в сольовому розчині. Для фарбування соломи застосовують і хімічні барвники. Одним із простих способів хімічного зафарбування соломи є використання кольорового цигаркового паперу. Для цього папір потрібного кольору кип'ятять у воді. Потім папір виймають і в цьому розчині запарюють солому на 20-25 хвилин. Потім промивають у проточній воді й висушують. Нині для фарбування соломи купують також анілінові барвники для бавовняних та вовняних тканин, тоді кольори є дуже яскравими

(червоний, фіолетовий, ліловий). Насиченість кольору залежить від концентрації розчину і тривалості кип'ятіння соломи. Далі соломі добре промивають у проточній воді, сушать та зберігають.

Для плетіння з соломи потрібні звичайні інструменти:

- ніж, великі ножиці для обрізування соломи, маленькі ножиці для виконання тонких робіт;
- велику штопальну голку або голку для зшивання чобіт із великим вушком для зшивання окремих деталей, наперсток;
- нитки бавовняні в тон соломи номерів 50, 60 для зшивання плетива та деталей;
- нитки бавовняні номерів 0,10 або дратву для чобіт, призначену для перев'язування каркасів солом'яної скульптури й закріплення соломин при виготовленні плетива;
- мідний або алюмінієвий тонкий дріт, прутки з лози для каркасів;
- клей ПВА або інший, що утворює безколірну плівку після висихання, для склеювання і закріплення окремих деталей виробу;
- спеціальний каток для прокатування плетива або дерев'яну качалку;
- прес для вирівнювання плетених деталей (можна скористатися важким предметом);
- праску для прасування переплетень і плетива.

Таки вироби з соломи, як капелюхи, сумки, пояси, корзини, салфетки, панно, при масовому виробництві шують на швейних машинах. Народні майстри зшивають свої вироби переважно ручним способом. Солому можна зшивати й на звичайній швейній машині, якщо вона досить потужна, щоб прошити солом'яну плетінку.

1.4. Техніки виконання виробів із соломи

За способом плетіння розрізняють: *спіральне, пряме, плоске, об'ємне* плетіння [19].

Пряме плетіння є найпростішим і початковим способом. Як правило, воно є лише етапом у виготовленні виробу. Наприклад, сплетені у такий спосіб плоскі пластини служать заготовками для донець шкатулок, декоративних салфеток, підставок, як тло для настінних прикрас. Соломини однакового розміру вкладають вертикально щільно одна до одної на папір або картон і фіксують,

пришиваючи по краю. Потім вкладають соломини горизонтального ряду. Для цього піднімають непарні соломини вертикального ряду й протягують під ними горизонтально соломину. Наступну соломину протягують, піднімаючи парні соломини вертикально. Соломини укладають щільно одна до одної, щоб не було перекосів і просвітів. Це плетиво нагадує полотняне переплетення ниток. Виготовлене в такий таким спосіб плетіння називається «шахматкою».

Спіральне плетіння. Цим способом можна виготовити різні вази для фруктів і печива, цукерниці, корзинки, а також великі ємкості. Спіральне плетиво виготовляється із джгута соломи. Якщо виріб великого розміру, то беруть цілі стебла, якщо малого – соломку без колінець однакової товщини. Від розміру виробу залежить товщина джгута. Для того, щоб джгут утворювався рівномірним, під час плетіння використовують металеву або пластмасову трубочку, що регулює товщину джгута. У трубочку вставляють ручки соломи й так нарощують джгут до кінця плетіння. Форми предметів, що одержують у процесі плетіння, завжди округлі, циліндричні або кулеподібні, їх основа завжди кругла або овальна. Це пов'язано з особливостями плетіння, бо джгут укладається спіралью – кожний наступний виток утворює об'єм виробу. Можна нарощувати об'єм у висоту, укладаючи джгути один на один. Можна звужувати й розширяти об'єм, укладаючи наступні джгути ближче до центру або далі від нього.

Плоске плетіння. У такий спосіб виготовляють із окремих соломин плоскі міцні декоративні стрічки та смуги. Плетені стрічки є напівфабрикатом для готових виробів. Зшиваючи їх та комбінуючи з іншими способами плетіння, можна виготовити брилі, сумки, панно, салфетки, цукерниці. Вони слугують також для з'єднання лицьової поверхні й підставки в денцях шкатулок, корзин, сумок. Плоске плетіння використовують також в оформленні солом'яної скульптури. Різних видів плоского плетіння дуже багато. Вони розрізняються за малюнком, способом плетіння, еластичністю й шириною. Малюнок залежить від способу плетіння, ширина – від кількості взятих соломин, а також від ширини самої соломини.

Об'ємне плетіння. До такого плетіння належать: *шнури, джгути, «гармошки»*. У процесі плетіння використовують додатковий матеріал, що слугує каркасом – мідний або алюмінієвий тонкий дріт, дерев'яні палички, пруті з лози. Основні види об'ємного плетіння: «ланцюжок» із двох соломин, декоративні

звити джгути з чотирьох, п'яти, шести й більшої кількості соломин, плетені квадрати та багатокутники, об'ємне плетіння, «гармошка», «арабська клітина». Об'ємне плетіння застосовують для оздоблення виробів і доповнень до них, але окремі види виробів можуть бути повністю виконані цією технікою (див. дод. К).

2. БІОГРАФІЯ МАЙСТРА ТРАДИЦІЙНОГО НАРОДНОГО МИСТЕЦТВА УКРАЇНИ Г. І. ВОЛОВИК

Воловик Галина Іванівна (у дівочості Пархоменко) (див. дод. А) народилася 10 лютого 1947 року в селищі Братське Братського району Миколаївської області в родині службовців: батько – журналіст, мати – бухгалтер. 2017 року їй виповнилось 70 років.

1965 року Г. І. Воловик закінчила середню школу №1 м. Ізюма.

1966 року вона вступила до Українського заочного політехнічного інституту, який закінчила 1973 року за спеціальністю «Технологія машинобудування, металоріжучі верстати та інструменти».

Із 1965 року Галина Іванівна працювала на Ізюмському приладобудівному заводі та пройшла шлях від учня штампувальника до інженера.

Галина Іванівна захопилася народною творчістю випадково. Через часті недуги сина їй, інженеру Ізюмського приладобудівного заводу, нерідко доводилося брати лікарняний. Щоб якось зайняти хлопчика, пропонувала різні заняття: випалювання, випилювання лобзиком. І сама показувала приклад: в'язала, робила штучні квіти, плела з лози, – а потім перейшла на солому. Тоді це був найдоступніший матеріал. Одного разу їй до рук потрапила книга «Возьми просту соломинку» білоруської майстрині Ольги Лобачевської. Цей вид художньої творчості так їй сподобався, що Галина Іванівна вирішила спробувати зайнятися ним.

Улітку 1999 року Галина Іванівна побувала в краї витоків народного мистецтва соломоплетіння – в братній Білорусі. Вивчала досвід професійних майстрів соломоплетіння в Гомельському ПТУ №126 народно-художніх промислів, відвідала фабрику художніх сувенірів, Гомельський Палац піонерів (гурток соломоплетіння), салони-магазини декоративно-прикладного спрямування. Спілкуючись із професійними майстрами, жінка набула практичних навичок у знайомих їй способах соломоплетіння, збагатила свій

досвід більш тонкими, філігранними особливостями цього виду декоративно-прикладного мистецтва.

Із 1980 року Г.І.Воловик за сумісництвом працювала керівником гуртка «Робота з природним матеріалом». 1994 року майстриня очолила гурток «Колосок» (соломоплетіння) в Ізюмському міському Будинку дитячої та юнацької творчості, де працює і донині. 1999 року наказом Міністерства освіти України гуртку було присвоєно звання «Зразковий художній колектив».

Галина Іванівна чутлива до настроїв своїх вихованців і вміло досягає психологічного взаєморозуміння з ними, тому має заслужений авторитет серед дітей та колег по роботі. Майстриня піклується про спадкоємність традицій гуртка та поколінь вихованців. Випускники часто відвідують свою улюблену виховательку, а старші гуртківці діляться секретами соломоплетіння з новачками.

У гуртку художнього соломоплетіння «Колосок» ази ремесла нині освоюють три десятки учнів з різних шкіл Ізюма. Твори її вихованців уже багато років поспіль представлені на виставках і конкурсах народного мистецтва, вирізняються вишуканістю, довершеністю, завжди привертають увагу глядачів і отримують призові дипломи та нагороди від журі. Діти не забувають гурток соломоплетіння, навіть ставши дорослими. Деякі з них інколи та й зазирнуть у вільний час у «Колосок», приходять у будинок творчості, щоб зайнятися улюбленою справою не на самоті, а колективно, як в дитинстві.

Майже сотня кращих робіт вихованців Галини Воловик і її самої зберігаються у своєрідному музеї, який облаштовано в гуртковій кімнаті. Тут можна побачити статуетки, підвісні конструкції («павуки»), ляльок, янголят, квіти, зірки, метеликів, настінні панно, солом'яні скульптури (коників, баранчиків, журавлів). Привертають увагу скриньки, виготовлені з тонкого солом'яного стебла. Вони ажурні й майже невагомі. Є скриньки квадратні, шестигранні, круглі, із фігурними застібками, ручками, інкрустовані (Див. дод. Л)

Галина Іванівна Воловик – діяльна натура, ентузіаст своєї справи. Із особистої ініціативи вона закінчила курси підвищення кваліфікації в Харкові за напрямками: соломоплетіння, виготовлення штучних квітів, школа аранжування. Г. І. Воловик самостійно розшукує місцевих майстрів, спілкується з ними, оволодіває секретами їх майстерності.

«Хоч соломоплетіння на перший погляд і здається доволі простою технікою, але насправді потрібно мати неабияке терпіння та фантазію, а головне – бажання зробити витвір, щоб він вийшов неймовірно гарним, – розповідала майстриня. – Наприклад, на виготовлення Дідуха з плетених косичок потрібно витратити до двох тижнів» [9].

Галина Іванівна Воловик отримала багато нагород:

- 2013**
- Всеукраїнська виставка конкурс «Кращій твір року 2013» м. Київ.
 - Грамота Ізюмської станції юних техніків Ізюмської міської ради Харківської області за значний внесок у розвиток технічної творчості, м. Ізюм.
 - Подяка КЗ «Обласний організаційно-методичний центр культури і мистецтва» за участь у виставці творів народного мистецтва майстрів Харківської області «Слобожанські передзвони», м. Харків.
 - Грамота Національного природного парку «Святі гори» за участь у міжнародних виставках у м. Київ, м. Донецьк, м. Святогірськ.
 - Сертифікат учасника V Міжнародного мистецького ярмарку «Гончарний Всесвіт в Україні-2013», м. Опішне.
- 2014**
- Усеукраїнська виставка-конкурс «Кращій твір року – 2014», м. Київ, грудень 2014.
 - Диплом обласного організаційно-методичного центру культури і мистецтва за участь у виставці писанок «Вікно у дивосвіт», м. Харків.
Сертифікат учасника VI Міжнародного мистецького ярмарку «Гончарний Всесвіт в Україні – 2014», м. Опішне.
- 2015**
- Диплом Харківської обласної державної адміністрації за I місце у Великому Слобожанському ярмарку (номінація Краща експозиція «Міста майстрів»), м. Харків.
 - Диплом учасника проекту «Купальський ярмарок», м. Ізюм.
 - Подяка Ізюмського міського голови за участь у проведенні святкування Дня міста, м. Ізюм.
 - Грамота Харківського історичного музею за збереження й популяризацію культурної спадщини Слобожанщини, високий професіоналізм, активну участь у створенні виставки «Диво рукотворне», м. Харків.

- Сертифікат учасника VII Міжнародного мистецького ярмарку «Гончарний Всесвіт в Україні - 2015», м. Опішне.
- 2016**
- Диплом Харківської обласної державної адміністрації за I місце у Великому Слобожанському ярмарку (номінація Краща експозиція «Міста майстрів»), м. Харків.
 - Подяка Харківського університету Повітряних сил імені Івана Кожедуба за демонстрацію виставки «Солом'яне диво» в громадському музеї університету «Обереги музичної Харківщини» в лютому-березні 2016 року, м. Харків.
 - Подяка Національного центру народної культури «Музей Івана Гончара» за особистий внесок у розвиток української традиційної культури та участь у другому міжнародному фестивалі ЕТНОСВІТ, м. Київ.
 - Подяка Ізюмського міського голови за участь у проведенні святкування Дня міста Ізюм, м. Ізюм.
 - Подяка Ізюмського міського голови за вагомий внесок у збереження та розвиток народної творчості, активну популяризацію декоративно-ужиткового мистецтва Слобожанщини, м. Ізюм.
 - Подяка Ізюмського краєзнавчого музею імені М. В. Сібільова за активну участь у виставці декоративно-ужиткового мистецтва «Чарівний світ фантазії», м. Ізюм.
 - Сертифікат учасника VIII Міжнародного мистецького ярмарку «Гончарний Всесвіт в Україні - 2016», м. Опішне.
- 2017**
- Грамота відділу освіти Ізюмської міської ради Харківської області за багаторічну сумлінну працю, високий професіоналізм, творчий підхід, вагомий внесок у справу навчання, виховання обдарованої учнівської молоді та з нагоди 70-річчя з дня народження, м. Ізюм.
 - Подяка Ізюмського міського голови за участь у проведенні святкування 336-ї річниці Дня міста Ізюм.
 - Диплом управління культури і туризму Харківської обласної державної адміністрації за участь у культурно-мистецькому фестивалі «Гетьманська слава», присвяченому 330-річчю обрання гетьманом України Івана Мазепи, с.м.т. Коломак.

- Подяка Комунального закладу «Обласний організаційно-методичний центр культури і мистецтва» за участь у виставці рушників і весільних атрибутів «Слобожанське весілля», м. Харків.

Керівник гуртка має на меті зробити своїх талановитих вихованців членами Національної спілки майстрів народного мистецтва України Харківського обласного осередку.

Майстриня систематично приймає участь у виставках робіт керівників гуртків декоративно-прикладного мистецтва, має звання «Майстер – золоті руки».

Під час роботи Сорочинського ярмарку, на якому Галина Іванівна побувала вже п'ять разів, вона робила фотознімки солом'яних виробів народних майстрів з інших регіонів України, що дає можливість розширити тематичне багатство виробів вихованців. Майстриня систематично приймає участь у виставках робіт керівників гуртків декоративно-прикладного мистецтва.

Г. І. Воловик проводить значну методичну роботу з питань відродження традиційного народного ремесла – соломоплетіння: це відкриті заняття для вихователів дитячих садків та учителів трудового навчання. Вона – активний учасник методичних об'єднань керівників декоративно-прикладного мистецтва при Харківському обласному СЮТУР. Передає свій досвід на обласних семінарах для керівників гуртків позашкільних закладів з декоративно-прикладного мистецтва при Харківському обласному Палаці дитячої та юнацької творчості.

3. ТВОРЧІСТЬ МАЙСТРА ТРАДИЦІЙНОГО НАРОДНОГО МИСТЕЦТВА УКРАЇНИ Г. І. ВОЛОВИК

3.1. Тематика робіт Г. І. Воловик

Перетворивши своє захоплення на улюблену справу, Галина Іванівна навчає своїх вихованців майстерності аплікації з соломки, виготовленню штучних квітів, а останнім часом – мистецтву соломоплетіння. Квіти, ляльки, цукерниці, сумки – Галині Іванівні під силу зробити будь-яку річ із «сонячного» матеріалу.

«Коли ти малюєш картини, то потім можеш тільки споглядати їх. А на солом'яні вироби ти не просто дивишся. Ти можеш до них доторкнутися, послуговуватись ними в побуті, прикрашати ними

своє повсякденне життя», — уважає майстриня.

Майже сотня кращих робіт Галини Воловик та її вихованців зберігаються в своєрідному музеї, який було облаштовано в гуртковій кімнаті (див. дод. Л).

Заслужений майстер народної творчості України Г. І. Воловик свою творчість репрезентує на Міжнародних, Усеукраїнських, обласних, міських фестивалях та виставках, де вона з великою майстерністю, невичерпною фантазією демонструє із простої соломки хоровод солом'яних ляльок, казкових баранів, півнів, тематичні композиції за традиційними народними мотивами. На цих заходах ще й можна продати роботи. Так, на фестивалях у районах покупці беруть переважно маленькі вироби: ободочки, віночки, янголят, пташок щастя, дзвіночки тощо. У Харкові такі вироби, зокрема ободочок, користуються меншим попитом, – розповідає майстриня. Однак роботи з соломки завжди привертають увагу відвідувачів святкових ярмарок і фестивалів.

3.2. Матеріали й техніки, що застосовує Г. І. Воловик

Галина Іванівна володіє різними техніками плетіння: шнур, ялинка, зубатка, паркетик, шахматка тощо. Шлях перетворення звичайного пучка соломи на художній виріб непростий і тривалий, наприклад, виготовлення солом'яної скриньки потребує не менше місяця, якщо працювати щодня. На павича, взагалі, доведеться витратити місяці роботи й кілометри соломки. Окрім того, витратний за часом і підготувальний етап, адже спочатку потрібно зібрати жито, привезти, висушити, відокремити від колосків, очистити стебла, розсортувати за розміром і знову замочити.

В останні роки у майстрині виникла проблема з матеріалом. Для плетіння більше підходить жито, оскільки у нього стебло довге. А нині в Ізюмському районі його мало сіють, причому жито часто змішують із пшеницею, щоб отримати рослину з гарним колосом, але на короткій стеблині – так легше косити, і вітер не укладає колосся на землю. Для плетіння такий «матеріал» не підходить. «Часом заготовляти соломку мені допомагали спонсори. Але через погодні умови в них солома часом буває нижче коліна, а нам потрібні довгі стебла. Тому доводиться і самим сіяти жито у дворі», – розповідає Галина Іванівна [9].

Висновки

Плетіння з соломи — стародавнє ремесло. Упродовж століть людина опанувала прийоми обробки соломи, техніки роботи з нею, набула вмінь використовувати її художні особливості під час плетіння. Соломоплетіння – це мистецтво, уміння не тільки виготовляти плетінки, а й створювати вироби з соломи, несхожі на інші, прикрашати цими виробами себе й свою оселю

Зі зміною поколінь майстрів удосконалювалася своєрідність виробів: розміри, об'єми, силуети, пропорції, техніки виконання, тому що кожний майстер додавав щось нове, щось своє. А для того щоб стати таким майстром та навчитися плести неперевершені вироби із соломи, необхідно поступово, етап за етапом, здобувати знання та вміння роботи з цим природним матеріалом.

Яскравим прикладом копіткої й натхненої праці є творчість Галини Іванівни Воловик. Кожна робота майстрині – це твір мистецтва, що вражає композиційною довершеністю, вишуканим колоритом, високою виконавською культурою. Її роботи яскраві, радісні, життєстверджуючі, несуть світлу енергію добра.

Мистецтво Галини Іванівни потрібно вивчати. Із майстринею дуже приємно спілкуватись. Вона самотужня, яскрава людина. Головне в характері цієї жінки – це оптимізм і дивовижна працездатність. Іванівна Воловик Галина – яскрава творча особистість, яка плідно працює на ниві українського народного мистецтва, своєю творчістю зберігає старовинну традицію народного соломоплетіння.

Література

1. Кращій твір року – 2012. Усеукраїнська виставка-конкурс народного мистецтва /Автор-упоряд. Є. Шевченко, В. Корнієнко. – К. : Народні джерела, 2012. – 96 с.: іл.
2. Кращій твір року – 2013. Усеукраїнська виставка-конкурс народного мистецтва / Автор-упоряд. Є. Шевченко, В. Корнієнко. – К. : Народні джерела, 2013. – 104 с.: іл.
3. Кращій твір року – 2014. Усеукраїнська виставка-конкурс народного мистецтва / Автор-упоряд. Є. Шевченко, В. Корнієнко. – К. : Народні джерела, 2014. – 144 с.: іл.
4. Нариси з історії українського декоративно-прикладного

- мистецтва. – Львів, 1969. – 192 с.
5. Народні художні промисли УРСР. Довідник / Відп. ред. Р. В. Захарчук-Чугай. – К. : Наукова думка, 1986. - С.89.
 6. Плетение. Степные просторы. – № 1-7. – 1991.
 7. Антонович Є. А. Декоративно-прикладне мистецтво / Є. А. Антонович, Р. В. Захарчук-Чугай, М. Є. Станкевич. – Львів : Світ, 1992. – с. 77.
 8. Бобришев К.В. Секреты народного ремесла / К. В. Бобришев. – Полтава, 1994. – 112 с.: іл.
 9. Воловик Г. І. Творчий пошук керівника гуртка виробів із соломи / Г. І. Воловик // Впровадження надбань народної культури в навчально-виховний процес з метою формування творчої особистості. Матеріали круглого столу / За ред. М.О. Семенової. – Харків: Майдан, 2009. – с.47-52.
 10. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис / Олекса Воропай. – В 2-х т. – К. : Оберіг, 1991. – Т.2. – С.369.
 11. Горняткевич Д. Вироби й прикраси з соломи / Д. Горняткевич // Енциклопедія Українознавства: Загальна частина. – Т.1. – К., 1994. – С. 310.
 12. Гриб А.Є. Соломоплетіння. / А.Є. Гриб. – Тернопіль : Підручник і посібник, 2005. – 64 с.
 13. Гура Л.Е. Прикрась свій дім / Л. Е. Гура, Л. Є. Жогель. – К., 1998. – 304 с.
 14. Гусакова М. О. Аплікація / М. О. Гусакова. — М. : Освіта. – 1987. – 128 с.
 15. Золотой стебель: апликация соломой / О. И. Лесевич. – Полтава: ФЛП Говоров С.В., 2011.- 32 с. С илл.
 16. Каченаускайте Л. Аплікація / Л. Каченаускайте. — М.: ТОВ «Видавництво АСТ «Сталкер». – 2004. – 175 с.: іл.
 17. Курочкін О. Свята й обряди календарного циклу / О. Курочкін // Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. – К. : Либідь, 1993. – С.185-187, 189.
 18. Лобачевская О. А. Плетения из соломки / О. А. Лобачевская. – Москва, 1997. – 340 с.: іл.
 19. Лобачевская О. А. Возьми простую соломку / О. А. Лобачевская, Н. М. Кузнецова. – Минск : Польша, 1988. – 120 с.: іл.
 20. Митителло К. Картины в технике аппликации / К. Митителло. – М. : – Эксмо. – 2005. – 64.: іл.

21. Некрасова М. Народное искусство как часть культуры / М. Некрасова. – М. : Изобразительное искусство, 1983. – 346 с.
22. Пославський О. Природа, фантазія, творчість / О. Пославський. – К. : Веселка. – 1976. – с. 74-76
23. Свид С. П. Художні техніки / С. П. Свид, В. І. Проців. – Київ, 1977. – с. 33-35
24. Сензюк П. К. Композиція в декоративному мистецтві / П. К. Сензюк. — К. : Радянська школа. – 1988.
25. Станкевич М. Мистецтвознавчі аспекти теорії традиції / М. Станкевич // НЗ. – 1997. – № 2.
26. Стельмашук Г. Г. Традиційні головні убори українців / Г. Г. Стельмашук – К. : Наукова думка, 1993. – С.96-98.
27. Федотов Г. Сухі трави. Основи художнього ремесла / Г. Федотов. — М. : АСТ-Пресс, 1997. – 119 с.

Електронні ресурси

28. До історії нашого соломоплетіння. – Режим доступу: <http://solomopletinnya.blog.net.ua/2013/01/20/do-istoriji-nashoho-solomopletinnya/>
29. Ясноок А. Традиція соломоплетіння в Україні. – Режим доступу: <http://vedrus.org.ua/tvorchist/712-tradytsiya-solomopletinnya-v-ukrayini>

ДОДАТКИ

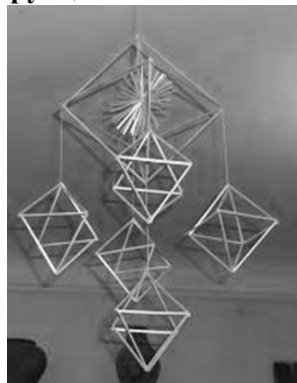
Додаток А

Галина Іванівна Воловик

Додаток Б

**Підвісна декоративна
конструкція солом'яного павука**

Додаток В
Традиційні народні іграшки з солом

Додаток Г
Солом'яна лялька-багаторучка

Додаток Д
**Головний убір
солом'яній бриль**

Додаток Е
Жіночий головний убір

Квіткове

Додаток Ж

панно

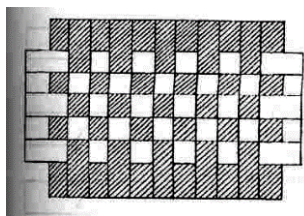
Декоративні квіти

Додаток З

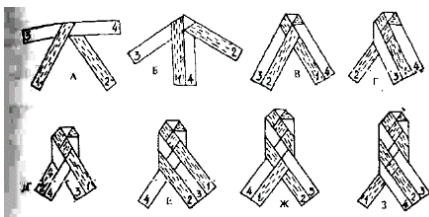

Додаток К

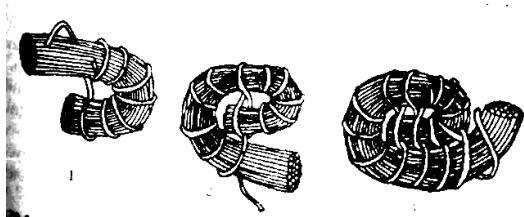
Техніки виконання виробів із

СОЛОМИ

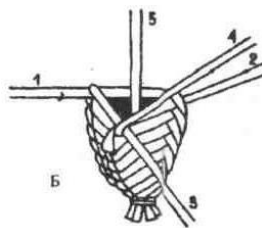

Пряме плетіння

Спіральне плетіння

Плоске плетіння

Об'ємне плетіння

Додаток Л

Роботи вихованців гуртка «Колосок»

Додаток М

Роботи Г. І. Воловик

Роботи Г. І. Воловик

Одаренко Марія,
учениця 8 класу Харківської
загальноосвітньої школи № 68,
вихованка гуртка «Кераміка», Зразкового
аматорського колективу Комунального
закладу «Центр дитячої та юнацької
творчості № 2 Харківської міської ради»
Керівник – **Подрезова О. С.**

Презентація доповіді

**ЗВУКОВА КЕРАМІЧНА ПЛАСТИКА УКРАЇНИ
КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ**

ЗВУКОВА КЕРАМІЧНА ПЛАСТИКА УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Одаренко Марія,
учениця 8 класу ХЗОШ № 68,
вихованка гуртка
«Кераміка» ЦДЮТ № 2 ХМР
Керівник - **Подрезова О. С.**

Мета роботи: охарактеризувати особливості формотворення керамічної пластики зі звуковими пристосуваннями на теренах України від кінця XIX століття до наших днів.

Завдання:

1. Визначити поняття «звукова керамічна пластика», висвітлити історію її виникнення та подати класифікацію керамічних музичних інструментів.
2. Виявити застосування в обрядовості та побуті українців керамічної звукової пластики та керамічних музичних інструментів.
3. Зробити компонентний аналіз сучасної звукової кераміки, її спільні й відмінні риси з традиційною керамічною пластикою.

Керамічні брязкальця:

- Трипільська культура – середина 2 тис. до нашої ери;
- Бруклінський музей – єгипетське брязкальце рибка, середина 2 тис. до нашої ери;
- Італія - Антична свинка знайдена на Кіпрі, 3 ст. до нашої ери
- Китай – керамічні брязкальця XIX ст.

Глиняні свистунці, Харківський історичний музей,
фото 2015 р.

Калатальця, коник – свистунець, окарина.
Експонати Державного музею іграшки у м. Києві.
Фото 2016 р.

Типологічні групи звукової керамічної пластики

Аерофони

Ідіофони

Мембрано-
фони

Хордофони

Свистуни
Сопілки
Окарини
Соловейки

Дзвіночки
Калатальця
брязкальця

Барабани

Струнні
інструменти

Аерофони

- Свистуни
(свистунці,
свищики)

- «Зозулі»

- Сопілки, окарини

- «Солов'ї»

Свистунці

Пташки – міжнародний день гончарства у Опішньому
Полтавській обл. Фото 2016 р.

Коники – Етно-фестиваль "Печенізьке поле". Фото 2012 р.

«Соловейки»

1. Фото – музей – садиба Миколи та Явдохи Пошивайлів,
фото 2015 р.

2. Автроські роботи Олександри Чаплій,
фото автора 2014 р.

3. Схема отвору для свистіння «соловейка»

Окарини

1. Окарини з «Усеукраїнського фестивалю гончарства» в Опішньому – автор Сергій Пташенчук, фото 2014 р.
- 2.-3. Окарини з «Усеукраїнського фестивалю гончарства» в Опішньому, автор невідомий, фото 2015 р.

Дзвіночки

Приватна колекція гуртка «Кераміка» ЦДЮТ №2

Калатальця, пасхальні яєчки-брязкальця

Олександра Чаплій

Художник-кераміст,
аспірант, дослідник
народної
української малої
пластики

1. Виготовлення свищика-коники з шамотної глини, майстер-клас від Валентини Лобойченко, фото 2014 р.

2. Теракотові мальовані дзвоники від Галини Хмель, етно - фестиваль «Печенізьке поле», фото 2013 р.

Дякуємо за увагу

Фролова Олександра,
учениця 11 класу Чугуївської
загальноосвітньої школи I-III ступенів № 1
імені І. Ю. Рєпіна Чугуївської міської ради
вихованка Чугуївського центру туризму
та краєзнавства Чугуївської міської ради
Харківської області
Керівники – **Логачова, Н. В., Бондаренко Є. І.**

ХУДОЖНЯ ОБРОБКА ДЕРЕВИНИ НА ЧУГУЇВЩИНІ

Дерево – це дивний, щедрий дар природи, який людство поцінувало впродовж усієї історії. Художня обробка деревини – один із найцікавіших видів народного мистецтва, найдоступніший вид створення орнаменту, художніх виробів. Дерево й тепер залишається улюбленим матеріалом українських майстрів. Із нього роблять скульптури, різьблені декоративні та утилітарно-декоративні предмети. У галузі художньої обробки дерева працюють народні майстри й художники-професіонали. Тому актуальність обраної теми не викликає сумніву

Об'єктом дослідження – художня обробка деревини як вид декоративно-ужиткового мистецтва;

Предмет дослідження – художня обробка деревини на прикладі виробів із деревини, зроблених майстрами Чугуївщини та експонатів музеїв.

Мета роботи – ознайомитись із таким традиційним видом декоративно-ужиткового мистецтва як художня обробка деревини, узяти інтерв'ю в майстрів, які займаються цим видом мистецтва. Для досягнення цієї мети були поставлені **завдання**:

- висвітлити стан вивчення художньої обробки деревини як одного з видів декоративно-ужиткового мистецтва;
- ознайомитися з властивостями деревини, техніками та видами художньої обробки деревини;
- ознайомитися з типологією виробів з деревини
- узяти інтерв'ю в майстрів художньої обробки деревини.

Джерельною базою дослідження стали опубліковані етнографічні матеріали, наукова література та власний польовий матеріал, зібраний в місті Чугуєві, селі Кочетку.

Хронологічні межі дослідження – XIX-XX ст., однак

для підтвердження думок розширюються ці рамки застосуванням фактів з більш ранніх епох. **Географічні межі роботи** – Чугуївщина.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що дослідження було вперше проведене у наш час на такій території.

Практичне значення роботи полягає в тому, що наведеним в ній матеріалом можна послуговуватись для допомоги керівникам краєзнавчих, народознавчих гуртків, гуртків декоративно-ужиткового мистецтва, учителям трудового навчання, історії у викладанні факультативного курсу з історії рідного краю, працівникам музеїв при створенні експозиції з даної теми.

1. ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ХУДОЖНЬОЇ ОБРОБКИ ДЕРЕВИНИ В ЕТНОГРАФІЧНІЙ НАУЦІ

Певна кількість науковців описували художню обробку деревини як один з видів традиційного декоративно-ужиткового мистецтва – А. Абросимова, Т. Мітлянская, Н. Каплан [1], Е. Банніков [2].

У своїй праці А. Н. Черепакіна А.Н. [23] дослідила історію художньої обробки виробів із деревини.

В. А. Барадулін [3] ознайомлює з основами художньої обробки деревини як ремесла. І. Б. Борисов [7] описав властивості деревини (колір, текстура, запах, твердість тощо).

Величезну наукову працю провели О. Маркін [11], Т. О. Матвеева [12], П. М. Моценко [13], які описали техніки художньої обробки деревини (видовбування, вирізування, виточування, бондарство, столярство, профілювання тощо).

А. Ю. Семенцов [18], В. П. Сліпак [19] подали види художньої обробки деревини (плоске, рельєфне, плоско-рельєфне, прорізне (ажурне) та об'ємне (скульптурне) різьблення).

Р. А. Бардина [4], А. В. Кирюхін [8], В. І. Риженко [16] зупинилися на архітектурному оздобленні як одному з типів виробів із деревини.

Хатне обладнання й меблі з деревини описали П. А. Бобиків [6], О. Джексон [9]. Знаряддя праці, предмети господарського призначення, посуд, начиння, транспортні засоби, предмети упряжі, культові й обрядові предмети, музичні народні інструменти з деревини описують Корбет Стівен [10], Б. М. Тимків, К. М. Кавас [21]. В. М. Сафроненко [16] розкриває секрети деревини.

Тож, художня обробка деревини завжди цікавила дослідників як невечірнє джерело досвіду, знань, духовного багатства нашого народу.

2. ХУДОЖНЯ ОБРОБКА ДЕРЕВИНИ – ТРАДИЦІЙНИЙ ВИД ДЕКОРАТИВНО-УЖИТКОВОГО МИСТЕЦТВА

Дерево з давніх-давен є матеріалом для натхнення в декоративно-прикладному мистецтві. Воно завжди було під рукою та є одним із основних матеріалів, даних природою людині, зручним для обробки простими інструментами. Батьківщиною деревообробного ремесла вважають стародавній Єгипет. Усі наступні покоління людства зобов'язані йому створенням основних технік декорування виробів із дерева, форм меблів, інструментів, технологій обробки деревини.

Історичні факти говорять про те, що історія художніх робіт з дерева не менш давня, ніж історія кераміки. «Сліди стародавніх виробів губляться в часі. Оригінальних стародавніх пам'яток мистецтва художньої обробки деревини збереглося дуже мало, але ті, що знайдені при розкопках скіфських поселень і поховань, засвідчують майстерне володіння скіфськими ремісниками-деревообробниками видовбуванням, витесуванням, столярними з'єднаннями, плоскорельєфним і об'ємним різьбленням, інкрустацією. Для кочового життя скіфів важливе значення мали виготовлені з дерева засоби пересування, зброя, дерев'яний посуд тощо» [23, с. 32].

У Стародавній Русі слово «тесляр» означало «майстер з'єднувати й обробляти окремі частини дерева». Тесляр – він же й будівельник, і художник. Відомо, що вже в I тис. н. е. дерево широко використовувалося при будівництві міст і сіл, князівських палаців і фортець. Серед ремісничих професій були теслярі, ложкарі, бондарі, різьбярі та ін. Техніка обробки дерева була доволі різноманітною, як-от: видовбування, вирізування, розпис, випалювання тощо.

«Одна з найдавніших технік – видовбування – використовувалася для виготовлення побутових речей: посуду, корит, човнів. Вершина народної майстерності – дерев'яна архітектура. Мистецтво тесляра охоплювало величезний цикл робіт – від будинків, обробки фасадів, інтер'єрів, начиння до дрібної

пластики з дерева. Не випадково в побуті великого поширення набув посуд із дерева – це гігієнічно, екологічно й красиво. Серед предметів селянського побуту виділяються як особливий світ мистецтва й ремесла дерев'яної справи – прядки й обробні дошки» [12, с. 8].

Про прикрашення осель різьбленням та розписом розповідають древні літописи. Краса оселі оспівується в билинах та піснях. Прекрасними художніми витворами ставали в долонях народних майстрів дерев'яні предмети домашнього побуту – столи, скрині, блюда, чаші, ложки та ін. Існували навіть спеціальні майстерні різьбярської справи. Так у Києві при розкопках Десятинної церкви Х століття віднайдені такі майстерні.

«Поступово різьблення ставало більш високим за рельєфом. Збільшувалось використання ажурних прорізей, динамічність орнаментів. Різьблення часто поєднували з розписом та позолотою» [12, с. 22].

Із розвитком старослов'янської цивілізації, зі зростанням побутової культури, виробам із дерева приділяється велика увага. Майстри разом із будинком робили й необхідне начиння: бочки, діжки, миски, ложки, келихи, прикрашаючи їх орнаментом, а подекуди й інкрустацією. Оздоблювали веретена, прядки, сани. Розвивались токарні роботи, довбання, різьблення. Токарні вироби прикрашали художнім розписом. У красознавчому відділі музею І. Ю. Репіна ми дізналися, що майстри працювали в різних стилях. Для художньої обробки дерева у XIV-XVIII ст. характерні такі напрями: виготовлення побутових предметів, знарядь праці, засобів пересування в домашньому виробництві. Майстри-кустарі вирізували різні дерев'яні вироби – домашнє начиння, посуд, шкатулки, табакерки тощо. Вироби народних майстрів високо цінувалися на ярмарках кустарної промисловості.

Наприкінці XIX ст. у зв'язку з розвитком промислового виробництва кустарні промисли поступово занепадають. Саморобне начиння й посуд навіть в умовах сільського життя замінюється готовими фабричними виробами. Виходять із моди різьблені меблі, скриньки та інші вироби.

У повоєнний період відроджується художня обробка дерева, особливо в західних областях України.

У художній обробці деревини знайшла свою виразність велика художня обдарованість українського народу, його любов

до прикрашання житла та побутових предметів, висока технічна майстерність, уміння розуміти й послуговуватись художніми можливостями матеріалу.

Отже, у кожному регіоні художня обробка дерева мала стилістичні особливості. Існували різноманітні засоби художньої обробки деревини, але найбільш поширеним було художнє різьблення. Це один із стародавніх видів декоративно-ужиткового мистецтва.

2.1. Властивості деревини

Історія говорить про те, що люди завжди не тільки задовольнялись доступністю дерева як матеріалу для виготовлення необхідних в побуті речей, але й дуже рано навчилися розрізняти пластичність, м'якість дерева, можливість порівняно легко вирізати з нього складні й виразні скульптурні форми.

«Деревина – це матеріал, який отримується від зрубаного та відчищеного від кори й гілок стовбура дерева. Її якості залежать як від породи дерева, так і від будови деревини, а також від того, до якої частини стовбура вона відноситься» [7, с. 13].

Касперський Микола Миколайович все життя працював авіаційним інженером, але весь свій вільний час займався різьбленням деревини. Колись його навчили вирізати ложки та черпаки, тому він вирізував тільки їх, але робив це дуже вправно, кожна ложка була не схожа на іншу (див. дод. А1). Він розповів, що важливою декоративною особливістю деревини є її колір. Кожна порода дерева має тільки її властивий колір (див. дод. А2). Колір може змінюватися в залежності від віку, впливу повітряного середовища, впливу прозорих обробних матеріалів, кута відбиття світлового потоку від виробу, термінів і умов експлуатації тощо. Інтенсивність кольору деревини посилюється з віком дерева й під впливом прозорих обробних матеріалів. Ступінь декоративності деревини підвищує її блиск – здатність відбивати спрямовані світлові промені. Блиск залежить від породи деревини, ступеня гладкості поверхні і характеру висвітлення.

Не менше ніж колір, текстура визначає декоративну цінність деревини. Текстура – природний малюнок на зрізах деревини (див. дод. Б), який залежить від характеру розташування річних кілець, наявності дрібних або великих серцевинних променів, що відрізняються від навколишньої деревини за кольором,

структурою, розміром і формою. Текстура різних порід дерева дуже різноманітна: у липи й вільхи – майже непомітна, а в горіха й сосни – чітко виражена.

Наш польовий матеріал дозволяє стверджувати, що майже кожній породі в тій чи іншій мірі властивий своєрідний запах, що залежить від вмісту в деревині різних смол, дубильних речовин тощо. Сильний запах дають свіжозрубані дерева хвойних порід: липи, осики, дуба та ін. Слабкий – від витриманої деревини. За запахом можна судити про доброякісність дерева, а в деяких випадках він служить додатковою ознакою для визначення породи дерева.

Гіглавий Артем Петрович ще дуже молодий різьбяр (див. дод. В1), але знає про деревину дуже багато: «Від вологості багато в чому залежать властивості деревини. Чим деревина щільніше й важче, тим менше пор, і навпаки – чим легше й пухкіше, тим пор більше. Максимальна вологість деревини твердих порід коливається від 80 до 120, а м'яких – від 200 до 250 відсотків» [26].

«Гігроскопічністю деревини називається її властивість поглинати вологу з навколишнього повітря. Гігроскопічність залежить від породи дерева менше, ніж від температури і вологості повітря. Із підвищенням температури вологопоглинання знижується, а з підвищенням вологості повітря – збільшується. Вологопоглинання викликає зміну форми, розмірів і міцності деревини, і саме від цього залежить міцність виробів» [11, с. 14].

Твердість і міцність зазвичай становлять великий інтерес для різьбяра. Твердість деревини – здатність чинити опір проникненню в даний матеріал різця. Великий вплив на твердість і міцність деревини здійснює вологість. Волога деревина м'якше й краще обробляється. За твердістю породи дерева різнять на м'які (липа, осика, вільха, тополя, сосна, ялина, шовковиця); середньої твердості (береза, верба, горіх, черешня) і тверді (клен, дуб, бук, в'яз, тис, акація, явір, груша, слива, яблуня тощо). Твердість деревини залежить також від її вологості та напрямку зрізу: найбільшу твердість має торцевий зріз, найменшу – радіальний.

Гіглавий Петро Васильович – за професією архітектор, але ще зі студентських років почав «різати по дереву». Нині він має власну майстерню, де працює зі своїми синами Артемом та Семеном (див. дод. В2). Їх роботи популярні не тільки в Україні, але й за кордоном,

в основному вони займаються виготовленням індивідуальних меблів. Петро Васильович розробляє самостійно всі ескізи для своїх робіт. Він розповів про різні породи деревини: «Вибір породи залежить від призначення й форми оздоблюваного виробу та виду різьблення. З м'яких листяних порід для різьблення найчастіше застосовують липу. Деревина липи легко й чисто ріжеться, майже не піддається розтріскуванню і жолобленню. Внаслідок низької твердості липу не використовують для виготовлення меблів, її застосування обмежене дрібними побутовими виробами – шкатулки, рамки, полички, а також різьблені іграшки і посуд.

Деревина вільхи теж легко ріжеться, мало жолобиться, добре сприймає обробку та імітує інші породи, наприклад, червоне дерево, чорне дерево. Ці якості роблять її придатною для всіх видів робіт, ми дуже часто беремо її для виготовлення різьблених меблів.

Чудовий матеріал для різьблення – деревина берези. Вона твердіша за липову й вільхову, важче ріжеться, але якість різьблення краща – рельєф виходить чіткішим і чистим. Деревина берези добре фарбується й обробляється, її недоліки – здатність легко поглинати й віддавати воду, схильність до жолоблення та розтріскування – не дозволяють її послуговуватись нею у великих виробках.

Для різьблення дрібних виробів – посуду, сувенірів – беруть деревину осики й тополі. За властивостями деревина осики близька до липової, але при різьбленні вона частіше сколюється.

Із твердих листяних порід для різьблення використовують деревину дуба, бука, горіха, карагача, груші, клена тощо. Дубом віддавна послуговувались для великих декоративних різьблених робіт і виготовлення меблів із різьбленням. Різьблення по дубу складне й трудомістке внаслідок високої твердості деревини, але дуже виразне й декоративне.

Деревина буку за твердістю наближена до дубової, але більше сколюється. Бук добре фарбується водними розчинами барвників і обробляється. Найчастіше бук беруть для дрібних різьблених робіт.

Деревина горіха – найкращий матеріал для різьблених робіт, вона добре ріжеться в усіх напрямках, рідко сколюється й дозволяє виконувати найточніше різьблення.

Деревина карагача за властивостями близька до дубової, але має більш яскраво виражену текстуру з контрастними кольоровими переходами, що не завжди бажано в різьбленні, тому що порушує її ритм.

Деревина груші, маючи високу твердість, відрізняється однорідністю й тому добре і чисто ріжеться в усіх напрямках без задирок і відколів. Вона мало жолобиться і розколюється, добре фарбується, особливо в чорний колір, імітуючи чорне дерево, добре обробляється. Із груші виготовляють дрібні сувенірні вироби, оздоблені рельєфним різьбленням, накладні різьблені оздоблення для меблів, мініатюрну дерев'яну скульптуру.

Клен має тверду й міцну деревину красивого кольору і текстури. Ріжеться клен важко, але чисто, без відколів, добре передає найтонші рухи різця. Різьблені вироби з клена дуже виразні й декоративні.

Для дрібних різьблених виробів беруть і більш рідкісні породи деревини: яблуню, черешню.

Із хвойних порід для різьблення застосовують деревину сосни, ялини, кедра, тису. Віддавна з сосни вирізували оздоблення для наличників вікон, карнизів, простінків будинків, воріт. Смолистість сосни забезпечує довговічність різьблених оздоблень будинків.

Ялина м'якше сосни й ріжеться легше, але в неї більше сучків і часто зустрічаються дуже тверді сучки, які викликають поломку інструменту. Окрім цього, ялина малосмолиста й менш довговічна, ніж сосна, тому її рідше використовують для різьблення.

Дуже добре ріжеться, має гарну текстуру і колір деревина кедр. Кедр застосовують у меблевій промисловості. Із нього можна зробити чудові вироби, оздоблені різьбленням. Набагато ціннішою є деревина тису. Вона більш однорідна, гарного кольору, довговічна, чудово піддається різьбленню, точінню, добре обробляється» [25].

2.2. Техніки художньої обробки деревини

Керівник роботи – Логачова Надія Валентинівна навчалась на факультеті образотворчого мистецтва. Із техніками художньої обробки деревини на заняттях її ознайомив Моценко Петро Миколайович (див. дод. Г). Надія Валентинівна розповіла мені про ці техніки.

Видовбування – одна з найдавніших технік – полягає в поступовому вибиранні деревини з масиву виробу, унаслідок чого утворюється заглибина, порожнина або отвір. За допомогою сокири, долота і видовбувача майстри виготовляють побутові предмети – човни-довбанки, ночви, ступи, черпаки, сільнички тощо.

Вони вирізняються значною товщиною стінок, міцністю, округлою й масивною формою.

Вирізування (витісування, вистругування) – різноманітні технічні прийоми, за допомогою яких майстри вручну моделюють із дерева форму побутових предметів та декоративних виробів. Необхідні інструменти: сокира, тесак, ніж, різці тощо. Цими прийомами володіють не тільки теслі, а й столярі, бондарі, моделюючи заготовки. Вирізування інколи поєднується з видовбуванням і переходить в об'ємне різьблення.

Розвиток і вдосконалення токарного способу обробки деревини – результат економічного, технічного й культурного розвитку людства.

Виточування – техніка обробки дерева й самостійна галузь народного художнього промислу (токарство). У процесі обертання дерев'яну заготовку на токарному верстаті обробляють плоскими й півкруглими долотами, фігурними різцями, гачками тощо. Поширення токарного виробництва в минулому було пов'язане насамперед із виготовленням дерев'яного точеного посуду. Матеріал для виточування – це підготовлені та просушені поліна або дерево.

Бондарство – окремий вид деревообробного промислу і техніка виготовлення з тесаних клепок і гнутих смерекових або ліщинових обручів великого, місткого посуду. Раніше бондарі послугоувались простими інструментами: сокирою, ручною пилкою, дворучним ножом (теслом), циркулем та ін. Бондарство як техніка сьогодні успішно використовується при створенні невеликого ужиткового й декоративного посуду.

Столярство – найпоширеніша техніка й галузь виробництва з дерева будівельних виробів, меблів, музичних інструментів та художньої сувенірної продукції. Для столярних робіт, так само, як і для вирізування, видовбування тощо, необхідне пристосування для закріплення заготовки виробу або його частини – верстат. Різноманітні столярні прийоми роботи часто поєднуються з іншими формотворчими техніками художньої обробки дерева. Художня виразність і довершеність творів значною мірою посилюються логічним застосуванням відповідного оздоблення: профілювання, різьблення, мозаїки, випалювання, розпису тощо.

Профілювання – декоративна техніка художньої обробки дерева, відома з X – XI ст. Полягає у вирізуванні пилкою та долотами

геометричних орнаментів по краях дощок (прикраси будівлі та оздоблення меблів). Профільовані об'ємні елементи майстри виконують переважно сокирами-тесаками.

Наявність різноманітних фізичних, декоративних, смакових та інших якостей деревини дає можливість поділити породи на такі, що найбільш придатні для:

- бондарства (верба, сосна, ялина, липа, дуб тощо);
- токарства (осика, вільха, тополя, береза, груша тощо);
- столярства (сосна, ялина, тис, дуб, горіх, шовковиця тощо);
- різьбярства (липа, осика, явір, вільха, клен, груша, яблуня тощо).

2.3. Види художньої обробки деревини

Жарко Анатолій Іванович розповів (див. дод. Д1), що «різьблення деревини буває: плоске, рельєфне, плоско-рельєфне, прорізне (ажурне) та об'ємне (скульптурне). Найпоширеніше – плоске різьблення (див. дод. Д2), його роблять одним ножом або кількома різцями.

Характерною особливістю цього виду різьблення є те, що різьблений рисунок заглиблюється у верхній шар деревини оздоблюваного предмета. Верхні точки елементів рисунка лежать у площині поверхні предмету, а низькі – нижче від неї.

Рельєфною називають різьбу, де зображення є випуклим по відношенню до фону (див. дод. Д3). Рельєфне різьблення майже не має плоскої поверхні. Форми орнаменту виявляються рельєфом різної висоти. Рельєфне різьблення відзначається великою виразністю й декоративністю.

Прорізне (ажурне) різьблення нагадує плоско-рельєфне, має наскрізь прорізане тло (див. дод. Д4).

«Об'ємна (скульптурна) різьба – це художньо оброблена з усіх боків об'ємна фігура, повністю або в основній масі відокремлена від тла» [28] (див. дод. Е). Чугуївські різьбярі свої роботи виконують в різних видах обробки деревини.

Таким чином перша зарубка, перший жолобок, зроблені людиною колись на дереві ножом чи сокирою, поклали початок практичному використанню деревини, розвитку художньої обробки деревини. Скісні, горизонтальні або перехресні лінії-познаки на дереві стали основою майбутнього орнаментального багатства в оздобленні дерев'яних виробів.

3. ТИПОЛОГІЯ ВИРОБІВ З ДЕРЕВИНИ

Класифікація деревообробництва ґрунтується на функціональних принципах декоративно-прикладного мистецтва. Художня обробка дерева як найширша галузь і вид декоративно-прикладного мистецтва поділяється на технічні підвиди: різьблення, токарство, художнє столярство, бондарство і теслярство. «В основу класифікації виробів покладений відповідний тип, типологічна група ‘ найзагальніші відміни, виражені в 9 родах: архітектурне оздоблення; хатнє обладнання й меблі; знаряддя праці, предмети господарського призначення; посуд, начиння; транспортні засоби й предмети упряжі; культові й обрядові предмети; музичні народні інструменти; прикраси та особисті речі; дитячі іграшки й «мороки» [4, с. 25].

Різьблення по дереву має давню історію. У ній знайшла своє яскраве застосування велика художня обдарованість народу, його любов до прикрашання житла і побутового приладдя, висока технологічна майстерність, вміння розуміти і послуговуватись можливостями матеріалу.

3.1. Архітектурне оздоблення

Архітектурне оздоблення – рід художнього деревообробництва, що входить до монументально-декоративного мистецтва, поділяється на типологічні групи: стовпи, відкоси та арки, кінці крокв і випуски балок, різьблені прогони й сволоки, декоративні лиштви вікон, вітрові дошки, одвірки, карнизи, наличники й віконниці, фронтони.

Майстер Жарко Анатолій Іванович займався архітектурним оздобленням (див. дод. Ж).

3.2. Хатнє обладнання й меблі

Опрацьований нами матеріал із краєзнавчого відділу музею І. Ю. Рєпіна, приватного музею «Осикове плесо» переконливо доводить, що обладнання хати – це предмети, нерухомо з’єднані з конструкцією будівлі, що виконують певну життєву функцію: лава, піл (широка лава для снання), полиці, мисник, жердка.

Меблі – рухомі предмети (ліжко, скриня, стіл, стільці, колиска

тощо). Їх виготовляють із різних порід дерева та прикрашають різьбленням, профілюванням, випалюванням та розписом (див. дод. 3).

Скрині – найважливіша типологічна група серед народних меблів XVIII – середини XX ст. – були першим предметом весільного посагу молодої, куди складали одяг, тканини, прикраси та інші коштовності. Інформанти розповіли, що столярів, які спеціалізувалися на виготовленні скринь, називали скринярами, або скринниками. Художній промисел скринь був поширений майже по всій Україні до першої третини XX ст.

У народному меблярстві існують три основні конструкції стола: на перехресних ніжках, двох стояках, чотирьох ніжках. Інформанти розповіли, що профілюванням, різьбленням прикрашали нижню частину стола – так зване підстілля.

Лави – типологічна група, що об'єднує кілька типів предметів для сидіння й лежання: лави, ослони, стільці тощо. Лава – найдавніше обладнання традиційного сільського житла – складається з широкої грубої дошки, прикріпленої до стіни. Із літератури відомо, що у XVIII ст. набули поширення лави на стояках із спинками, оздоблені профілюванням та різьбленням. Короткі лави на стояках називаються ослонами.

Стільці також мають вигляд короткої лави із спинкою або без неї, вони призначені для сидіння однієї особи.

Конструкція ліжка: дві спинки з ніжками і дві дошки (побічні), з'єднуючись на висоті 60-80 см, утворюють раму, яку впоперек застеляють дошками. Художня виразність ліжка залежить від декоративного оформлення спинок, побічних та ніжок, які виготовляли переважно технікою профілювання, різьблення, випалювання або токарними елементами.

Колиски – типологічна група, що складається з трьох основних типів: колиска підвісна прямокутної форми, із півкруглим плетеним дном та профільованими й різьбленими побічними; колиска довбана, човниковоподібна, на півкругжках і стояках, із високими спинками й побічними, різьблена, рідше розписана.

Полиці – це декорована дошка або кілька дощок, що закріплені горизонтально на стіні чи в прямокутній рамі, використовуються для виставляння ікон («божниці»), зберігання посуду, продуктів тощо. Полиці, пристосовані для зберігання керамічних мисок, називаються мисниками. У XIX ст. конструкцію великого мисника

поступово вдосконалили, доповнили дверцятами, тож він перетворився на своєрідну шафу, комод, буфет.

Жердка для одягу має форму перекладки, кріпиться наглухо до стін і стелі над ліжком. Жердки часто прикрашали плоским геометричним різьбленням. У XIX ст. художнім різьбленням прикрашали й годинники.

Сучасні майстри деревообробництва Жарко Анатолій Іванович, Колісниченко Сергій Миколайович зробили власноруч комплект меблів (див. дод. К1, К2), сім'я Гіглавих займається виготовленням меблів на замовлення (див. дод. К3).

3.3. Знаряддя праці, предмети господарського призначення

Знаряддя праці, предмети господарського призначення складають окремий рід художнього деревообробництва, їх розрізняють за видами заняття й типами предметів. Інформанти розповіли, що для жінок, які займаються прядінням і ткацтвом, виготовляли й прикрашували різьбленням щітки, гребні, кужелі, прядки та веретена, витушки, човники, рублі, праники та жлукто, ткацькі верстати (див. дод. Л1).

Для косарів виготовляли різьблені кісся, кушки і бабки. Кушки мали переважно циліндричну форму, їх використовували для зберігання бруска. Для столярів виготовляли рубанки та фуганки.

Окрему типологічну групу становлять контррельєфно різьблені дерев'яні форми, які за функціональним призначенням поділяються на чотири типи: для виробництва кахель, випікання печива, пасок, оздоблення сиру та вибійчані дошки для декорування тканин. Також виготовляли різні ступи для перемелювання, граблі, коромисла.

3.4. Посуд, начиння

Дерев'яний посуд – важливий рід художнього деревообробництва українського народу.

Інформанти розповіли що за технологічними особливостями виготовлення посуду поділяється на довбано-різьблений, бондарний і токарний. Посуд налічує близько двох десятків типологічних груп, які непогано представлені у краєзнавчому відділі музею І. Ю.Репіна, приватному музеї «Осикове плесо» (див. дод. Л2), створені майстром Касперським Миколаєм Миколайовичем (див. дод. М).

Миски – типологічна група, налічує такі типи: миса, миска, мисочка, тарілка, таця тощо. Їх виготовляли переважно на токарних верстатах, рідше вирізували від руки, прикрашуючи розписом, різьбленням та випалюванням. Миска – півсферична місткість із добре вираженим дном, похилими берегами та вінцями. У ній подавали до столу переважно густу страву. Із літератури дізналася що «миса – велика миска, відома з часів Київської Русі під назвою яндола, ендова (має ручку-виступ з одного або двох боків), у XVII – XIX ст. з таких мис обідали косарі» [8, с. 9]. Тарілки також вирізували вручну або виточували на токарному верстаті – круглої форми на низькому піддоні, неглибокі, із дещо широким, горизонтальним бортиком. Вони слугували накладання печива, солодошів, підношування чарок з напоями тощо.

Чаші – типологічна група точеного дерев'яного посуду для напоїв. Цей стародавній посуд має півсферичну форму і невелику ніжку-основу. Маленькі чашечки називаються чарками. Кубок теж посуд для напоїв, але з дещо стрункішою, ніж у чаші, формою. Коряк (ковш, корець) – кругла або човникоподібна посудина з однією, двома ручками, служить для зачерпування рідини.

Барильця – бондарний циліндричний посуд із отвором посередині бочкоподібного корпусу і кілочком-затичкою, застосовується для наповнення міцними напоями, прикрашали випалюванням, різьбленням та інкрустацією.

Ложки для їжі бувають різноманітної форми й величини: звичайні, малі (дитячі) й великі (ополоники). Містка частина для наповнення їжею мала округлу, овальну форму. Ручка-держак (також різної довжини) кріпиться під більшим або меншим кутом, має неоднакову пластику осьової лінії. Ложки прикрашають плоским геометричним та плоскорельєфним різьбленням, інколи розписують барвистими візерунками. Також із дерева вирізували ківші для борошна, лопати для хліба.

Сільниці – типологічна група дерев'яного посуду для зберігання й перенесення солі. Вона складалася з великих довбано-різьблених, бондарних або столярної роботи сільниць місткістю близько одного кілограма, менших точених і розписаних для столу та ще менших – дорожніх – точених або вирізуваних.

Коновки – типологічна група бондарних виробів із ледь звуженим верхом і одним вухом для ношення води. Коновки

бувають різної величини. Маленькі мають накривку і використовуються як місткість для молока, сметани тощо.

Діжки – типологічна група бондарного посуду, що об'єднує кілька типів: діжки великі, малі (у трьох місцях набиті по парі півкруглих обручів) для квашення овочів та зберігання сипких продуктів; діжа, дещо нижча від діжки (дві пари обручів), використовувалася для приготування тіста, а тому її ошатно декорували випалюваними візерунками.

Ступки, салоточки бувають довбано-вирізані та точені, різної величини, круглі та овальні, на ніжці або з вушком. Прикрашають різьбленням, випалюванням, інколи розписом.

Начиння – типологічна група художньо вирішених предметів, необхідних для кухні (тачівка, товчачик, макогін, ніж-кулешірник, копистка, колотівка, дошки тощо).

3.5. Транспортні засоби й предмети упряжі

У краєзнавчому відділі музею І. Ю. Рєпіна та приватному музеї «Осикове плесо» представлені вози – типологічна група транспортних засобів для перевезення певного вантажу і людей. Можна визначити три основні типи:

– господарський віз, поширений по всій території України, інколи з різьбленим коробом чи його частинами та декоративними металевими окуттями;

– великий дерев'яний віз для транспортування солі (чумацький);

– маленький віз (візок), використовувався в межах господарства.

Для заможних покупців цехові ремісники, а згодом підприємці, виробляли різноманітні розважальні, дорожні та парадні візки: карети, сани дрожки, брички, фаєтони, тарантаси тощо. Предмети упряжі – хомути, ярма і притики, прикрашали плоско-рельєфним і навіть ажурним різьбленням (див. дод. ЛЗ).

3.6. Культові й обрядові предмети

Типологія предметів цього роду художнього деревообробництва складається з таких груп: ікони, хрести, патериці, свічники й церковні скарбнички.

Жарко Анатолій Іванович займався цим видом художнього деревообробництва (див. дод. Д1), Хохлов Сергій Тихонович

під заказ робить оздоблення церков (див. дод. М1), вони розповіли, що ікони – орнаментально-знакові та фігурно-сюжетні зображення на дощці, – виготовляються технікою плоского та рельєфного різьблення. Розрізняють функціональні типи: церковні, хатні та маленькі похідні іконки.

Хрести – стародавні дохристиянські та християнські символи, мають велику кількість композиційних відмін та окремих функціональних типів. Великі меморіальні хрести, виконані технікою об'ємного профілювання та плоского різьблення, ставили на цвинтарях, на роздоріжжях, на краю села тощо. Згодом їх замінювали на кам'яні. Запрестольні виносні хрести виготовляли прийомами рельєфного й ажурного різьблення. Менші, напрестольні хрести виготовляли з підставками. Ручні різьблені хрести – найбільша типологічна підгрупа – налічує дев'ять типів форм (прикрашені численними сюжетами, написами, геометричним орнаментом тощо). Маленькі нашійні хрестики виготовляли переважно з дорогоцінних привізних порід деревини, оздоблювали різьбленням та інкрустацією.

Патериці – декоративні жезла, палиці, що символізують владу, зокрема, духовну владу церковної ієрархії. Патериці виготовляли прийомами точення, різьблення та інкрустації.

Свічники – послуговувались для обладнання церков, були й у хатах. Відомі великі точені свічники на підлогу (ставники), прикрашені точеними частинами, профілюванням та різьбленням. Малі переносні свічники – на одну свічку, три свічки («трійці»), рідше п'ять свічок. Скарбнички – невеликі орнаментовані коробки з ручкою або без неї і отвором для опускання монет.

3.7. Народні музичні інструменти

Інформанти з музичної школи розповіли, що народні музичні інструменти поділяються на дві типологічні групи – струнні та духові. Струнні: скрипка, кобза, бандура, домра, ліра, цимбали тощо. Духові: сопілка, флюяра, жоломига (подвійна сопілка), дуда, їх також оздоблювали різьбленням та випалюванням.

3.8. Дитячі іграшки й «мороки»

Із дерева виготовляли дитячі шумові іграшки: калатальця, тріскачки, свищики. Іграшки-моделі створювали на основі

зменшеного масштабу відповідних побутових речей – меблі, посуд, зброя, човники, візочки, санчата, знаряддя праці та ін., також розписуючи яскравими барвниками.

Рухомі іграшки – це різноманітні «фуркальця», «коники», «пташки», «візочки», «метелики», «ковалі» тощо. Окрему групу складають дотепні механічні іграшки з відповідно рухомими елементами – вирізані фігурки попарно з'єднаних планками ведмедів, ковалів, теслярів, що «працюють» внаслідок руху планок.

«Мороки» – типологічна група оригінальних іграшок і речей для розвитку мислення, винахідливості й уяви. Виготовлялися технікою різьблення й профілювання.

3.9. Прикраси та особисті речі

Прикраси та особисті речі – загалом невеликий, але характерний рід художнього деревообробництва. Предмети, пов'язані з ансамблем одягу, свідчать про соціально-майновий стан людини, її смаки та уподобання.

Прикраси з дерева зазнали найбільшого поширення в наш час. Колись з дерева виготовляли нашійні хрестики, вервечки, гребінці для волосся, гудзики та ін. У 60-х роках ХХ ст. почали виробляти майже повний набір дерев'яних жіночих прикрас (намиста, кулони, сережки, брошки, персні, браслети, обручки тощо) (Додаток ІІІ).

Палиці належать до типологічної групи особистих предметів. У ХІХ ст. виходити з дому без палиці й головного убору вважалося нечемністю для шанованої людини і навіть було ризиковано. Тому кожен чоловік за власними уподобаннями замовляв собі в майстра палицю.

Курильне приладдя – типологічна група, в яку входять люльки, мундштуки, сигаретниці тощо. Народні майстри й цехові ремісники оздоблювали різьбленням та інкрустацією дерев'яні частини вогнепальної зброї – пістолей, рушниць, дубельтівок та порохівниць.

Висновки

Багата й щедра на таланти Чугуївська земля. Сама казкова природа з її мальовничими пейзажами, була джерелом натхнення багатьох поколінь народних митців, які пронесли через віки своє чарівне самобутнє мистецтво художньої обробки деревини і здавна

привертали увагу високою майстерністю. Невичерпна фантазія, багатство кольорових рішень, мудрість і дотепність, безпосередність і оптимізм, особливе чуття декоративності, високий ступінь узагальненості образів – це ще далеко не всі риси, якими можна охарактеризувати творчість високообдарованих митців.

Проведене нами дослідження художньої деревообробки на Чугуївщині переконливо доводить постійну зацікавленість як майстрів, так і споживачів та дослідників цим видом народного мистецтва, яке виросло на ґрунті народної творчості й давно перетворилося з цехового ремесла на справжнє мистецтво. Сучасним майстрам відомі властивості різних порід деревини, види, технології та техніки художньої деревообробки історичному контексті, проте запити сучасного суспільства призвели до певного звуження асортименту виробів, переходу певних видів у галузь сувенірної продукції. Досить стабільним видом художньої деревообробки лишається меблярство.

Інформанти показали інструменти, що використовують для різьблення деревини, на основі їх розповідей складено словник інструментів для художньої обробки деревини. Також була складена таблиця «Типологія виробів з деревини», у якій класифіковані вироби відповідно до типу, типологічній групі й найзагальнішим відмінам.

Інтерес до художніх виробів з дерева ніколи не зникав, а з останніми роками він помітно посилюється. Створити різні вироби з дерева може тільки майстер, добре знаючий природні особливості дерева, його художні можливості, який володіє пензлем та інструментами для різьблення. Яскравим прикладом таких майстрів можуть бути Чугуївські різьбярі.

Література

1. Абросимова А. Художня різьба по дереву, кістки, рогу / А. Абросимова А., Н. Каплан, Т. Мітлянская. – 2-е вид. – М., Вища школа, 1984.
2. Банніков Е. А. Різьба по дереву \ Е. А. Банніков – Ростов-н/Д. : Фенікс, 2006.
3. Барадулін В. А. Основи художнього ремесла / В. А. Барадулін. – М. : Просвещение, 1979.
4. Бардина Р. А. Изделие народных промыслов и сувениров /

- Р. А. Бардина. - М. : Высшая школа, 1990.
5. Боб Нейл. Стильні штучки з дерева / Боб Нейл. – М. : АСТ-ПРЕСС, 2006. – 88 с.
 6. Бобиков П. А. Меблі своїми руками / П. А. Бобиков. – М. : ЕКСМО, 2007.
 7. Борисов І. Б. Обробка дерева / І. Б. Борисов. – М. : Фенікс, 2000.
 8. Домове і художнє різьблення по дереву /сост. Кирюхін А.В. – М., «Спектр», 1996.
 9. Джексон О. Енциклопедія робіт з дерева / О. Джексон. – М. : Астеліт, 2005.
 10. Корбет Стівен. Роботи з дерева / Стівен Корбет – М. : Астеліт, 2009.
 11. Маркін О. Різьба по дереву для початківців / А. Маркін, В. Чебан. – Ростов-н/Д. : Фенікс, 2006.
 12. Матвеева Т. О. Мозаїка та різьблення по дереву / Т. О. Матвеева. – М., «Вища школа», 1989.
 13. Моценко П. М. Методичні рекомендації до виконання дипломної роботи з дисципліни «Художня обробка деревини» / П. М. Моценко. – Харків, 1999.
 14. Народні художні промисли УРСР: Довідник. – К.: Наук, думка, 1986.
 15. Народные ремесла. Справочник. – Симферополь. : Бизнес информ, 1995.
 16. Риженко В. І. Роботи по дереву: Від різьблення до паркету. Практичне керівництво / В. І. Риженко. – К., 2003.
 17. Сафроненко В. М. Секреты древесины / В. М. Сафроненко. – М., 2004.
 18. Семенцов А. Ю. Різьба по дереву / А. Ю. Семенцов. – Мінськ, Сучасне слово, 1998.
 19. Слипак В. П. Резьба по дереву. Из опыта работы. – Псков, изд-во Псковского обл. института усовершенствования учителей, 1994.
 20. Степанов Н. С. Різьблення чарівність Лениздат, 1991.
 21. Тимків Б. М. Виготовлення художніх виробів з дерева / Б. М. Тимків, К. М. Кавас. – Львів «Світ», 1995.
 22. Черепихина А. Н. История художественной обработки изделий из древесины/ А. Н. Черепихина. – М., «Вища школа», 1987.

Список інформантів

1. Касперський Микола Миколайович, 1927 р. н., м. Чугуїв.
2. Гіглавий Петром Васильович, 1960 р. н., с. Кочеток, Чугуївський район. Сеанс запису від 06.11.2016, записувач Фролова Олександра.
3. Гіглавий Артем Петрович, 1988 р. н., с. Кочеток, Чугуївський район. Сеанс запису від 06.11.2016, записувач Фролова Олександра.
4. Гіглавий Семен Петрович, 1986 р. н., с. Кочеток, Чугуївський район.
5. Жарко Анатолій Іванович, 1946 р. н., м. Чугуїв. Сеанс запису від 11.05.2016, записувач Фролова Олександра.
6. Моценко Петро Миколайович, 1956 р. н., м. Харків.
7. Колісниченко Сергій Миколайович, 1956 р. н., м. Чугуїв.
8. Лубенець Борис Андрійович, 1927 р. н., с.Артемівка, Чугуївський район.

ДОДАТКИ

Додаток А1

Майстер Касперський Микола Миколайович

Додаток А2

**Колір деревини
(майстер Касперський
Микола Миколайович)**

Додаток Б

Текстура деревини

Додаток В1

**Майстер Гіглавий
Артем Семенович**

Додаток В2

Майстерня сім'ї Гіглавих

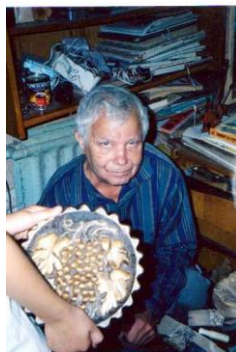
Додаток Г

**Майстер Моценко
Петро Миколайович**

Додаток Д1

**Майстер Жарко
Анатолій Іванович**

Додаток Д2
Плоске різьблення
(майстер Жарко Анатолій Іванович)

Додаток Д4
Рельєфне різьблення
(майстер Жарко Анатолій Іванович)

Додаток Д3
Рельєфне різьблення

Додаток Е
Об'ємне різьблення
(майстер Гіглавий Петро Васильович)

Додаток Ж
Альтанка
(майстер Жарко Анатолій Іванович)

**Хатнє обладнання й меблі
(приватний музей «Осикове плесо», краєзнавчий відділ музею
І.Ю.Рєпіна)**

Скриня		Стілець	
Стіл		Лава	
Колиска		Мисник	
Ліжко		Годинник	
Буфет		Комод	

Додаток К1

**Набір меблів
(майстер Жарко Анатолій Іванович)**

Додаток К2

**Меблі для кухні
(майстер Колісниченко Сергій Миколайович)**

Додаток К3

**Набір меблів
(майстри майстри сім'я Гіглавих)**

**Знаряддя праці, предмети господарського призначення
(приватний музей «Осикове плесо», краєзнавчий відділ музею
І. Ю. Репіна)**

Ткацький верстат		Витушка	
Гребінь та донце		Прядка та веретено	
Рублі		Жлукто та праник	
Коромисло		Ступа	
Граблі		Рубанки, фуганки, шпунту-білі	

Посуд, начиння
(приватний музей «Осикове плесо», красназвчий відділ музею
І. Ю. Рєпіна)

<p>Миска, ложка, ступка, сільниця, кухоль</p>		<p>Хлібна лопата</p>	
<p>Форма для випікання паски</p>		<p>Діжка</p>	
<p>Салотівка</p>		<p>Ложка</p>	
<p>Товкачик</p>		<p>Ківш</p>	

**Транспортні засоби й предмети упряжі
(приватний музей «Осикове плесо», краєзнавчий відділ музею
І. Ю. Рєпіна)**

Візок	
Ярмо	
Сани	
Предмети упряжі	

Додаток М
Майстер Хохлов
Сергій Тихонович

Додаток Н
Ліжко для ляльки
(майстер Колісниченко
Сергій Миколайович)

Додаток П
Жіночі прикраси
(колекція Логачової Надії Валентинівни)

КЕРІВНИКИ УЧНІВСЬКИХ РОБІТ

Акімова Наталія Леонідівна – спеціаліст вищої категорії, методист Центру дитячої та юнацької творчості № 1 Харківської міської ради Харківської області, член Національної спілки майстрів народного мистецтва України, народний майстер

Безрукова Тетяна Миколаївна – керівник клубу Краєзнавець районного центру дитячої та юнацької творчості Харківської районної ради Харківської області на базі Будянського ліцею, керівник гуртка «Історичне краєзнавство» Комунального закладу «Харківська обласна станція юних туристів» Харківської обласної ради, почесний член Національної спілки краєзнавців України, почесний мешканець селища Буди Будянської селищної ради Харківського району, громадський інспектор із охорони культурної спадщини Харківської області

Біла Зінаїда Петрівна – керівник гуртка краєзнавчого відділу Чугуївського районного Центру туризму, краєзнавства та екскурсій учнівської молоді Чугуївської районної ради Харківської області

Білоус Людмила Миколаївна – учитель вищої категорії, учитель історії Тавільжанської загальноосвітньої школи I-III ступеня Дворічанського р-ну Харківської обл., педагогічне звання «старший учитель»

Бондаренко Євгенія Ігорівна – учитель історії та правознавства Чугуївської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 1 імені І. Ю. Рєпіна Чугуївської міської ради Харківської області

Горошко Наталя Анатоліївна – керівник Зразкового художнього колективу студії образотворчого мистецтва «Колібри» та гуртка «Художній роспис тканини» художньо-естетичного напрямку Комунального закладу «Центр дитячої та юнацької творчості № 1 Харківської міської ради», має педагогічне звання «керівник гуртка – методист», нагороджена іменним годинником голови Верховної Ради України

Коваль Ольга Володимирівна – керівник народного фольклорно-етнографічного колективу «Вербиченька» Нововодолазького будинку дитячої та юнацької творчості Нововодолазької селищної ради Харківської області, лауреат творчої премії імені П. В. Іванова в галузі етнології та фольклористики; має звання «Заслужений працівник культури України», «Почесний громадянин Нововодолажчини», нагороджена нагрудними знаками: «Відмінник освіти України», «Софія Русова»

Коваль Тетяна Павлівна – керівник народного фольклорно-етнографічного колективу «Вербиченька» Нововодолазького будинку дитячої та юнацької творчості Нововодолазької селищної ради Харківської області, володар стипендії Харківської облдержадміністрації в галузі культури і мистецтва імені Гната Хоткевича, переможець у Всеукраїнському конкурсі майстерності педагогічних працівників позашкільних навчальних закладів «Джерело творчості» в номінації «Керівник гуртка-2013» (краєзнавство), «Почесний громадянин Нової Водолаги», має нагрудний знак «Відмінник освіти»

Кудлай Людмила Костянтинівна – методист Комунального закладу «Харківський дитячо-юнацький клуб моряків Харківської міської ради», нагороджена Нагрудним знаком «Відмінник освіти України»

Логачова Надія Валентинівна – методист, керівник гуртків Чугуївського центру туризму та краєзнавства Чугуївської міської ради Харківської області, має педагогічне звання «керівник гуртка – методист»

Мікушина Олена Павлівна – учитель зарубіжної літератури Артільського навчально-виховного комплексу Лозівської районної ради Харківської області, керівник гуртка «Літературне краєзнавство» будинку дитячої та юнацької творчості Лозівської районної ради Харківської області на базі Артільського навчально-виховного комплексу Лозівської районної ради Харківської області

Подрезова Олена Степанівна – керівник гуртка «Гончарство, кераміка та художня обробка пластичних мас» Комунального закладу «Центр дитячої та юнацької творчості № 2 Харківської міської ради», гурток має звання «Зразковий аматорський колектив»

Семенова Мирослава Олександрівна – доцент, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та психології Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, керівник Зразкового художнього фольклористично-етнографічного колективу «Мережка» Комунального закладу «Центр дитячої та юнацької творчості № 1 Харківської міської ради», лауреат творчої премії ім. П. В. Іванова в галузі етнології та фольклористики, має почесне звання «Заслужений артист України»

Студенцова Наталія Іванівна – учитель-методист, учитель української мови та літератури, Харківської гімназії № 47 Харківської міської ради Харківської області, відмінник освіти України, кваліфікаційна категорія «спеціаліст вищої категорії», нагороджена медаллю імені В. О. Сухомлинського

Щелкунова Ірина Вікторівна – учитель трудового навчання і технологій, практичний психолог Харківської загально-освітньої школи І-ІІІ ст. № 51 Харківської міської ради Харківської області, спеціаліст вищої категорії

Шалімова Ірина Миколаївна – учитель української мови та літератури Харківської спеціалізованої школи І-ІІІ ступенів № 29, спеціаліст першої категорії

ЗМІСТ

ДЕКІЛЬКА СЛІВ ПРО ПОХОДЖЕННЯ ФЕСТИВАЛЯ «КРОКОВЕЄ КОЛО»	3
---	----------

ПОЛОЖЕННЯ XVII ВІДКРИТОГО ФЕСТИВАЛЮ ТРАДИЦІЙНОЇ НАРОДНОЇ КУЛЬТУРИ «КРОКОВЕЄ КОЛО» для дітей та молоді 2018 р.	5
---	----------

ФОЛЬКЛОРИСТИКА

Бондаренко Анастасія, Коваль О. В., Коваль Т. П. ЧУМАЦЬКИЙ ПРОМИСЕЛ НА СЛОБОЖАНЩИНІ ТА ЙОГО ВІДОБРАЖЕННЯ У ПІСЕННІЙ ТВОРЧОСТІ	9
Борзенко Маргарита, Семенова М. О. ОБРАЗ ПІВНЯ В НАРОДНІЙ КУЛЬТУРІ	17
Вракіна Каріна, Студенцова Н. І. МОТИВ СКАРБУ В СЛОБОЖАНСЬКИХ ПОВІР'ЯХ, ЛЕГЕНДАХ І ПЕРЕКАЗАХ	30
Драннікова Вероніка, Семенова М. О. МІФОПОЕТИЧНИЙ ОБРАЗ КОНЯ В КАЛЕНДАРНО-ОБРЯДОВОМУ ФОЛЬКЛОРІ ТА КАЗКАХ СЛОБІДСЬКОГО КРАЮ	65
Товстик Анна, Коваль О. В., Коваль Т. П. ШЕВСТВО В ОБРЯДОВОСТІ ТА УСНІЙ НАРОДНІЙ ТВОРЧОСТІ УКРАЇНЦІВ-СЛОБОЖАН	77

ЕТНОГРАФІЯ

РОДИННА ОБРЯДОВІСТЬ І РОДИННЕ ЖИТТЯ

Наконєчна Олександра, Біла З. П. ВЕСІЛЬНА ОБРЯДОВІСТЬ СЕЛА КОРОБОЧКИНОГО В СЕРЕДИНІ ХХ СТ.	82
--	-----------

**ДУХОВНІ ТРАДИЦІЇ ТРАДИЦІЙНІ ВІРУВАННЯ ТА
ДЕМОНОЛОГІЯ**

- Олександренко Максим, Коваль Т. П., Коваль О. В.**
УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ЗАМОВЛЯННЯ (за матеріалами експедиційних досліджень по Слобожанщині) 87
- Парамонов Максим, Кудлай Л. К.**
ТРАДИЦІЯ НОСІННЯ НАТІЛЬНИХ ПРАВОСЛАВНИХ ХРЕСТІВ НА СЛОБОЖАНЩИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII-ПОЧ. XVIII СТ. (за матеріалами колекцій натільних христів Музею Харківського дитячо-юнацького клубу моряків та історико-етнографічного, ставрографічного Музею Хреста) 97
- Сільман Віталія, Мікушина О. П.**
ВІНИК У ПРИКМЕТАХ ТА ПОВІР'ЯХ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (за фольклорно-етнографічними матеріалами Лозівського р-ну) 112
- ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ПОБУТ СЕЛЯН**
- Буряківський Олег, Коваль О. В., Коваль Т. П.**
ЧИНБАРСТВО ЯК РІЗНОВИД КУСТАРНОГО ПРОМИСЛУ СЛОБОЖАН 129
- Вотінцева Поліна, Коваль О. В., Коваль Т. П.**
«ВОШІ – НЕ ГРОШІ, НАПАДУТЬ – НЕ ОДІБ'ЄШСЯ» 136
- Таненя Вікторія, Логачова Н. В.**
ТРАДИЦІЙНЕ НАРОДНЕ ЖИТЛО МІСТА ЧУГУЄВА 141
- Урванцева Єлизавета, Білоус Л. М.**
ТРАДИЦІЙНІ ПОВСЯКДЕННІ СТРАВИ
ДВОРІЧАНЩИНИ 161

ФОЛЬКЛОРНО-ЕТНОГРАФІЧНІ**ТА КРАСЗНАВЧІ МАТЕРІАЛИ**

Мищенко Валерія, Щелкунова І. В.ТРАДИЦІЙНІ СЛОБОЖАНСЬКІ ТЕХНОЛОГІЇ
НА КАРТІ ХАРКОВА 172**Рибалко Марина, Безрукова Т. М.**СЛІДАМИ КОЗАКА-МАМАЯ У ПІВДЕННО-СХІДНІЙ
ЧАСТИНИ ХАРКІВСЬКОГО РАЙОНУ 190**Роденко Діана, Горошко Н. А.**СІЛЬСЬКИЙ ПОБУТ ТА ТРАДИЦІЇ
СЛОБОЖАНЩИНИ ПОЧАТКУ ХХ СТ. В РОБОТАХ
ЗІНАЇДИ СЕРЕБРЯКОВОЇ 199**Чапля Анастасія, Безрукова Т. М.**ОПОВІТЕ ЛЕГЕНДАМИ СЕЛИЩЕ БУДИ: ПРОГУЛЯНКА
НАЙСТАРШИМИ КУТКАМИ СЕЛИЩА 204

НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ ТА ХУДОЖНІ РЕМЕСЛА

Змієвська Юлія, Семенова М. О.ОБРАЗ КОНЯ В МАТЕРІАЛЬНІЙ КУЛЬТУРНІЙ
СПАДЩИНІ УКРАЇНИ 212**Маковецький Богдан, Шалімова І. М., Акімова Н. Л.**ТРАДИЦІЇ СОЛОМОПЛЕТІННЯ В ТВОРЧОСТІ
МАЙСТРА ТРАДИЦІЙНОГО НАРОДНОГО МИСТЕЦТВА
ГАЛИНИ ВОЛОВИК 219**Одаренко Марія, О. С. Подрезова**ЗВУКОВА КЕРАМІЧНА ПЛАСТИКА УКРАЇНИ
КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ. 240**Фролова Олександра, Логачова Н. В.**

ХУДОЖНЯ ОБРОБКА ДЕРЕВИНИ НА ЧУГУЇВЩИНІ 248

Керівники учнівських робіт 276

Наукове видання

КРОКОВЕЄ КОЛО

Матеріали обласних учнівських науково-практичних
народознавчих конференцій

Випуск 6

За редакцією канд. пед наук, доцента М.О. Семенової

Підписано до друку 15.03.2018 р.

Папір офсетний. Друк різнографічний. Ум.-друк. арк. 17,5

Наклад 100 прим. Зам. №0451

Видано та надруковано ТОВ «Ексклюзив»

Свідотство про реєстрацію ДК №347 від 28.02.2001 р.

e-mail: exkluz@ukr.net